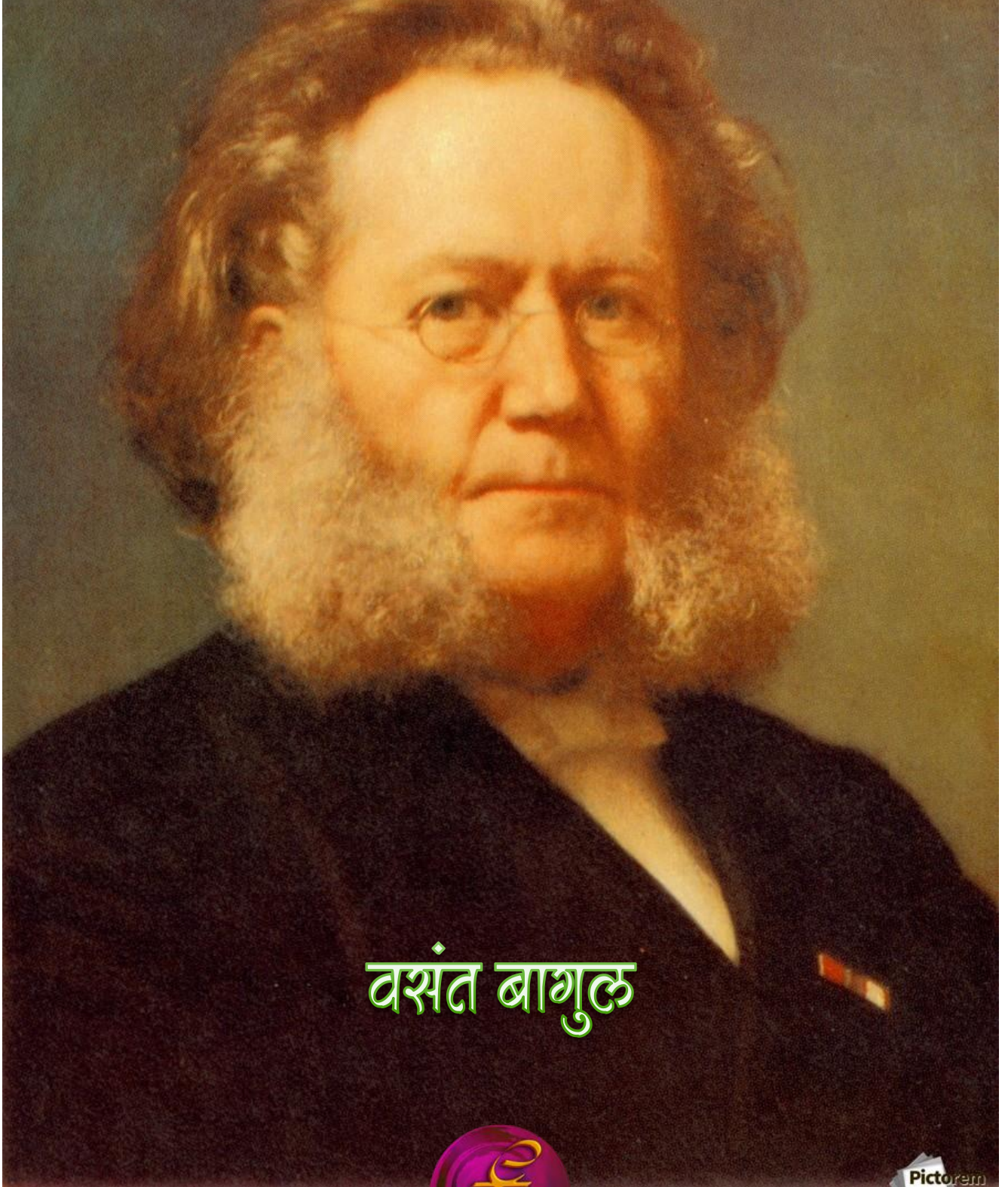

हेनरिक इब्सेन

जीवन आणि नाटके

वसंत बागुल

Pictorem

नॉर्वेजियन
नाटककार—हेनरिक इब्सेन

वसंत बागुल
ई साहित्य प्रतिष्ठान

हेत्रिक इब्सेन : जीवन आणि नाटके

हे पुस्तक विनामूल्य आहे

पण फुकट नाही

हे वाचल्यावर खर्च करा ३ मिनिट

१ मिनिट : लेखकांना फोन करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा

१ मिनिट : ई साहित्य प्रतिष्ठानला मेल करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा.

१ मिनिट : आपले मित्र व ओळखीच्या सर्व मराठी लोकांना या पुस्तकाबद्दल आणि ई साहित्यबद्दल सांगा.

असे न केल्यास यापुढे आपल्याला पुस्तके मिळणे बंद होऊ शकते.

दाम नाही मागत. मागत आहे दाद.

साद आहे आमची. हवा प्रतिसाद.

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत असावे. ज्यामुळे लेखकाला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यात मदत होते. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे आणि त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा, आणि अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

हेन्निक इब्सेन : जीवन आणि नाटके

लेखक : वसंत बागुल

३०२, न्यु शिवम अपार्टमेंट

स्टेशन रोड, उल्हासनगर-४, जि. ठाणे

फोन: 0251-2587832, 8149068977

vasant_pandit2002@yahoo.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity. com

esahity@gmail. com

प्रकाशन : ११ मार्च २०१९

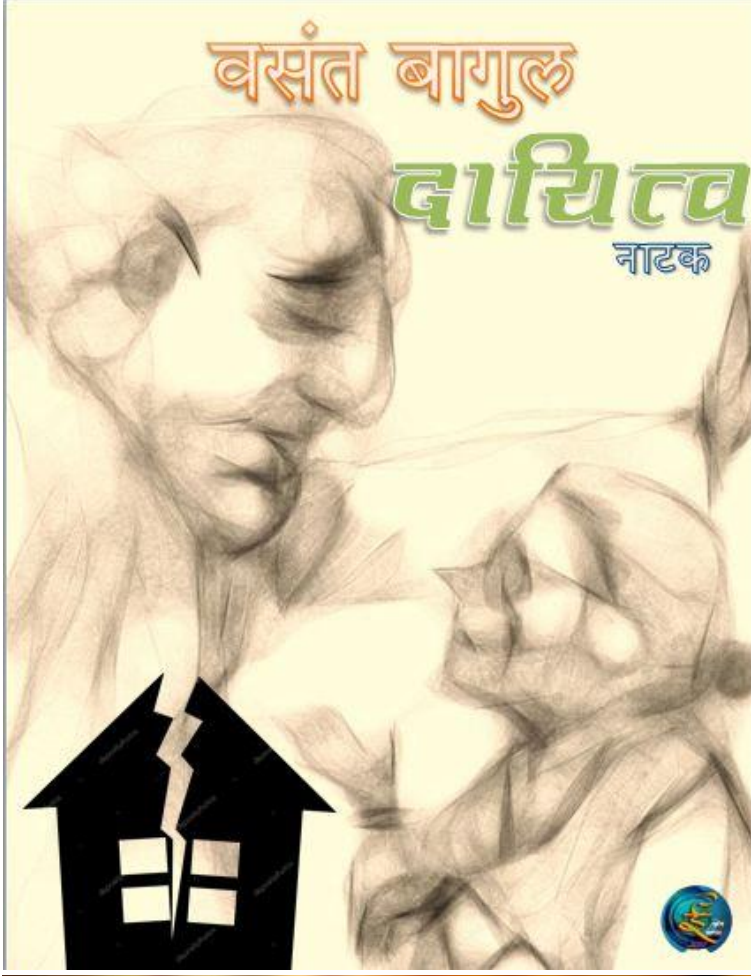
©esahity Pratishthan®2019

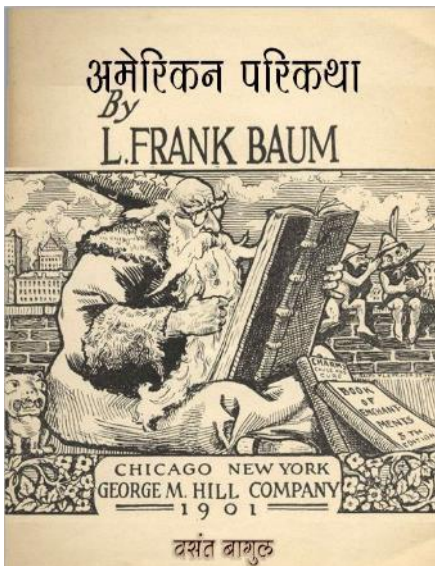
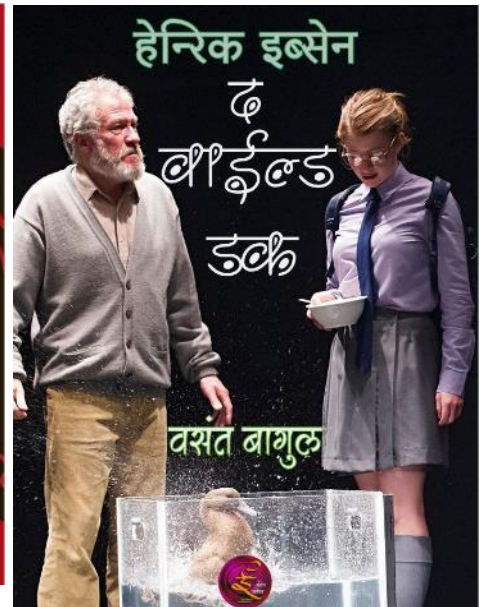
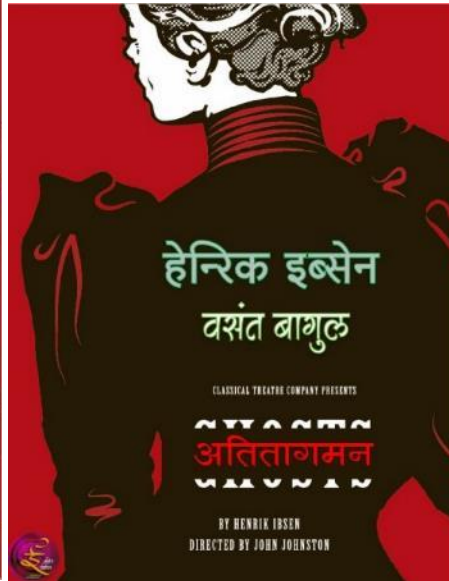
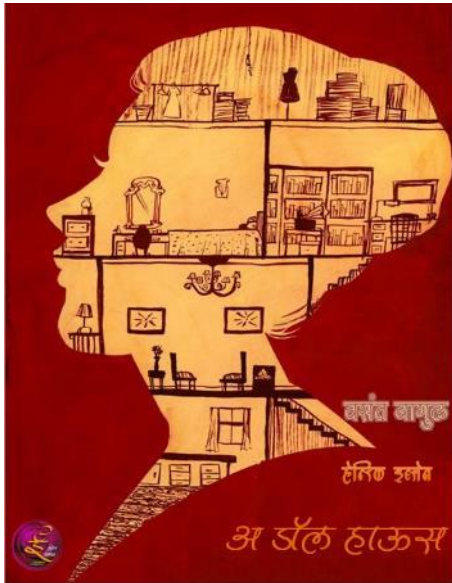
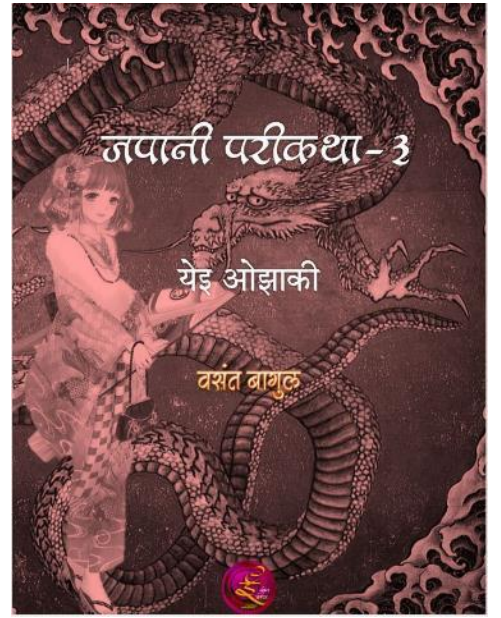
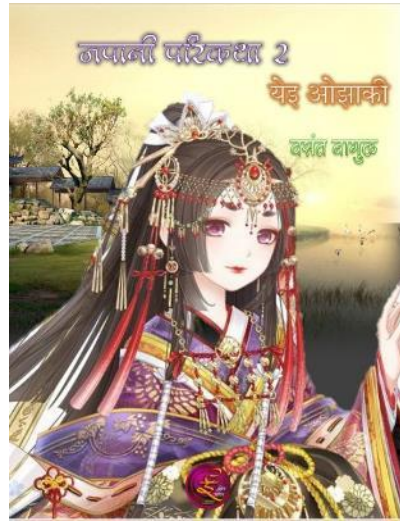
विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.

- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई साहित्य प्रतिष्ठानची-लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

वसंत बागूल यांची ई साहित्य तर्फे प्रकाशित पुस्तके

1. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/madhusala_bachchan.pdf
2. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/a_doll_house_vasant_bagul.pdf
3. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/wild_duck_vasant_bagul.pdf
4. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/atitagaman_vasant_bagul.pdf
5. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/dayitva_vasant_bagul.pdf
6. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/little_eyolf_ibsen_vasant_bagul.pdf
7. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/japani_pari_1_vasant_bagul.pdf
8. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/japani_parikatha_2_vasant_bagul.pdf
9. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/japani_pari_3_vasant_bagul.pdf
10. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/american_parikatha_vasant_bagul.pdf
11. http://www.esahity.com/uploads/5/0/1/2/501218/chandrakor_vasant_bagul.pdf

**“What is life? A fighting in heart and
brain with Trolls.**

**Poetry? That means writing Doomsday-
accounts of our soul.**

-Henrik Ibsen

एका सर्वसामान्य मराठी माणसाचं
साहित्य प्रकाशझोतात आणणाऱ्या
टीम ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या
मा. सुनिल सामंत
यांना सादर अर्पण

वसंत बागुल

नोंवे

पी. एच. डी. साठी 'इब्सेन आणि मराठी नाट्यसृष्टी' हा विषय निवडल्यानंतर, इब्सेनचे चरित्र आणि सर्व नाटके उपलब्ध करून मी वाचून काढली आणि-

“After Shakespeare I unhesitatingly place Ibsen first” हे या शतकातील थोर इटालियन नाटककार लुईजी पेरांदेल्लोच्या गौरवोद्गाराचे प्रत्यंतर मला आले.

सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनावर असामान्य नाट्य कलाकृती निर्माण करणाऱ्या ह्या महान नाटककाराचा देश, तेथील भाषा, संस्कृती व लोकजीवन ह्यांचा जवळून अभ्यास करावा, असा मी ध्यास घेतला. इब्सेनने मला पुरते भारून टाकले होते. त्याची नाटके आणि चरित्र मला आपल्या मराठी भाषेत भाषांतरित करायची होती. पण त्याआधी मला इब्सेन पूर्णपणे समजून घ्यायचा होता. “Any one who wishes to understand me, fully must Norway.” हे आपल्या लेखनाशी असलेले नोंवेचे अतूट नाते सांगणारे इब्सेनचे वाक्य माझ्या कानात सतत रूंजी घालू लागले होते.

त्या दृष्टीने मी ऑस्लो युनिव्हर्सिटीशी संपर्क साधला. वेळ, पैसा आणि सर्व शक्ती पणाला लावल्यानंतर, मला यश मिळाले. मात्र पैसा खूपच लागणार होता म्हणून मी पुरता निराश झालो.

अनेक शिक्षणप्रेमी व्यक्ती तसेच मा. वि. वा. शिरवाडकरांसारख्या साहित्यिकांचे, ग्रामस्थ आणि शिक्षक शिक्षकेतरांचे सधन आशिर्वाद मला लाभले, आणि माझी सर्व तयारी पूर्ण झाली.

दि. २४ जून १९८८ रोजी मी नॉर्वेस गेलो. तेथील ऑस्लो युनिव्हर्सिटीत नॉर्वेजियन भाषेचे धडे गिरविले. श्री. अरविद एरिकसेन ह्या अतिशय प्रेमळ नॉर्वेजियन गृहस्थाचा सहवास मला लाभला. त्यांच्या घरी, कुटुंबात मला रहायला मिळाल्यामुळे नॉर्वेजियन भाषा, संस्कृती व लोकजीवन ह्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेता आला; जवळून अभ्यास करता आला. त्यांची पत्नी योरून, मुले; थ्रोन, बेंत व लिलमारिता, शालक रॅगनर- त्यांची पत्नी बेरिट, व ऑन्टी थोरहिल्ड ह्यांनी माझ्यावर खूपच माया केली. शेकडो मैल मी त्यांच्याबरोबर कारने, बोटीने प्रवास केला व इब्सेनची जन्मभूमी व कर्मभूमी प्रत्यक्ष पाहिली. एवढा मोठा माणूस पण माझे फोटो काढण्यासाठी अक्षरशः धावायचा!

दि. १० ऑगस्ट १९८८ रोजी सकाळी ८ वा. मला अरविद साहेब पोहोचवायला आले... ना ओळख ना देख... ना पूर्वीचे काही संबंध... ना लागेबांधे... १४-१५ हजार कि.मी. अंतरावरील उत्तरध्रुवावरील मध्यरात्रीच्या सूर्याच्या देशातील कुणी एक अपरिचित गोरा माणूस... माझी सारी बडदास्त ठेवतो आणि मला पोहोचवायला आल्यावर त्याचे डोळे भरून येतात...!

अवघ्या दोन महिन्यात नॉर्वेने मला खूप काही दिले...!

The most beautiful country in the world... O Norway, I love you
and will never forget you in my life!!!

माझे स्फूर्तिस्थान

(अंगुलगाव येथील नॉर्वेजियन मिशनरी)

ख्रिस्तवासी, मिसेस एडिथ डालहोल्ट

इब्सेनपूर्व पाश्चात्य नाट्यसृष्टी संयतशील आणि निर्भरशील नाट्यसृष्टी

ग्रीक नाट्यसृष्टी:

उगम, आदिस्वरूप आणि विकास

ग्रीस देश हा संयतशील शोकनाट्याची जन्मभूमी असून त्याचे मूळ त्याच्या धार्मिक उत्सवात दिसून येते.

ग्रीकांची देवता Zeus ला Semele ह्या स्त्रीपासून Dionysus हा मुलगा झाला. जन्मानंतर लगेच त्याचा वध करण्यात येऊन त्याच्या शरीराचे तुकडे करण्यात आले. संजीवनीमुळे तो पुन्हा जिवंत झाला. त्याच्या ह्या अमानवी शक्तीमुळे त्याला देवत्व प्राप्त होऊन त्यावर अनेक पुराणकथा लिहिण्यात आल्या. इ.पू. तेराव्या शतकात ह्या Thrace आणि Phrygia यांची ग्रीस देशात स्थापना झाली. फळे, धनधान्य व मदिरा यांची देवता म्हणून ह्या देवतेस ख्याती मिळाली. मद्य ही Dionysus ची देणगी आहे म्हणून त्याला मद्याचा देव म्हटले जाऊ लागले. त्याच्या उत्सवप्रसंगी मुखवटे धारण करीत. म्हणून त्याला मुखवट्यांचा देव असेही म्हणत.

कालांतराने तो सर्वसामान्यांचा देव म्हणून ओळखला जाऊ लागला व त्यास सौम्य रूप प्राप्त झाले. सुरुवातीस एका खांबावर त्याचे डोके कोरले जाऊन त्याची पूजा बांधली जाई. नंतर छातीपर्यंत दाढी, डोक्यावर विपुल केस, बकऱ्यासारखे पाय

व घोड्याचे शेषूट असा त्यास आकार मिळाला. पुढे हाही आकार बदलून त्यास सुस्वरूप प्राप्त झाले.

त्याचे पूजक वा भक्त यांना Satyrs म्हणत. ते भेकड, विषयलंपट, आणि मद्यपी होते. त्यांची विषयलंपटता दाखविण्यासाठी त्यांचे खालचे अर्धांग बोकडाचे दाखविले आहे.

ग्रीक नाट्यसृष्टीचा उगम dithyrambos नावाच्या प्राचीन उत्सवगीतातून झाला. dithyramb याचा अर्थ Dionysus नावाच्या सृजनदेवताच्या उत्सवप्रसंगी गावयाचे गीत असे प्लेटो सांगतो. Dionysusच्या वेदीभोवती अनेक व्यक्तींच्या समूहाकडून मुरलीच्या साथीवर गायिले जाणारे स्तोत्र म्हणजे dithyramb. यात Dionysus ची स्तुतीगीते व शौर्यगीते गायिली जात. Corinth चा Arion ह्या कवीने ही स्तोत्रे गाणाऱ्यांच्या समूहात सुधारणा केली. स्तोत्रांना संवादात्मक रूप प्रदान केले व ग्रीक नाट्याचा पाया घातला. Herodotus च्या मते ह्या गीतांना dithyramb हे नाव देखील Arion नेच दिले.

Dionysus देवतेचे ग्रीक लोक वर्षातून चार उत्सव करीत. Lenaea आणि Anthesteria हे मद्य व्यवसायाशी संबंधित असलेले उत्सव अनुक्रमे जानेवारी, फेब्रुवारीच्या सुमारास येत. Lenaea ह्या उत्सवात इ.पू. ४५० पासून पुढे नाट्यस्पर्धा ठेवण्यास सुरूवात झाली. नाट्यस्पर्धांच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाचे उत्सव The Rustic Dionysia आणि The Great or Urban Dionysia हे होत. ह्या उत्सवातच Dionysus ह्या सृजनदेवतेसमोर नाट्यस्पर्धा भरत. The Rustic Dionysia मध्ये खेडूतांच्या मिरवणूका निघत. सृजनाचे प्रतीक म्हणून लिंगपूजा

करीत. त्याला अनुरूप अशी लिंगगीते (Phallic songs) गायली जात. शेवटी नाट्यप्रयोग होत. The Great or Urban Dionysia हा उत्सव अधिक प्रतिष्ठा पावलेला असून त्या उत्सवाचे वेळी Dionysus ची मूर्ती शृंगारलेल्या रथात ठेवून शहरातून त्याची मिरवणूक काढीत. तो रथ परत मंदिरात आल्यावर मंदिराच्या आसमंतातील नाट्यगृहात पहिले दोन दिवस dithyramb ह्या नृत्यगीतात्मक नाट्यप्रकाराच्या चढाओढी होत. त्यानंतर शेवटच्या तीन दिवशी मुख्य नाट्यस्पर्धा भरत. ह्या महोत्सवात आठ-दहा तास चालतील अशी तीन शोकनाट्ये आणि एक विडंबनात्मक नाटक होई. तीन शोकनाट्यांना त्रिनाट्य (Trilogy) म्हणत.

ह्या नाटकांमध्ये शूरांच्या आख्यायिका घेतल्या जात. त्या आख्यायिका धार्मिक इतिहासातील असल्यामुळे सर्वश्रुत असत. पुढे त्या संस्कारित होत गेल्या.

Dionysus पुढे बकरा बळी दिला जात असे. भक्तगण म्हणजे satyrs बकऱ्यासारखे सोंग काढून नाचत. ह्या खेळास Tragedy म्हणत. Tragedy ह्या मूळ ग्रीक शब्दाचा अर्थ Goat song.

उपास्यदैवत, पुराणातील शूरवीर यांच्यासमोर उत्सवगीतांचे गायन व नर्तन करणारा भक्तगण म्हणजेच वृंद (chorus) होय. हा भक्तगण नृत्यगायन करीत असतानाच त्या दैवताच्या जीवनातील सुखदुःखाचे प्रसंग अत्यंत निर्भर व उत्कट अशा अवस्थेत अभिव्यक्त करीत. पुढे त्यात नाटकाच्या संविधानकानुसार बदल होत गेले.

Arion ह्याला शोकात्म शैलीचा निर्माता आणि त्याच्या काळातील कवी Epigenes यास शोक नाट्याचा आदिकवी म्हणतात.

ग्रीक नाटककारः

Æschylus हा जरी जगातील पहिला नाटककार मानला जात असला तरी त्यापूर्वी Thespis, Chærilus, Pratinas, Phyrnichus इ. नाटककार होऊन गेले. परंतु त्यांची एकही नाट्यकृती आज उपलब्ध नाही.

थिस्पिस (THESPIS)

हा अथेन्सच्या Icaria नावाच्या एका खेड्यातील रहिवासी होता. तो स्वतः नट होता. ख्रि.पू. ५३४ मध्ये भरलेल्या नाट्यस्पर्धेत त्याला पहिले बक्षिस मिळाले. म्हणून त्यास अथेन्सच्या नाटकाचा जनक म्हटले गेले. Phorbas or the prizes of Peliaas, Priests Youths आणि Pentheus ही त्याची चार नाटके आहेत.

वृंदनायकाला थिस्पिस ने प्रथम नटाची भूमिका दिली आणि वृंदनायक व इतर वृंद यांच्यामध्ये संवादाची योजना करून ग्रीक शोकांतिकेची सुरुवात केली. प्राचीन काळी फक्त वृंदच कृती करायचा, पण थिस्पिसने एका नटाची निर्मिती केली. Themistus च्या मताप्रमाणे वृंदाच्या गाण्यातील बोलली जाणारी वाक्ये व नांदी यांची सुरुवात सर्वप्रथम त्याने केली, वृंदास नाट्यरूप देण्याचा खराखुरा प्रयत्न त्याने केला.

इस्किलस (ÆSCHYLUS)

इ.पू. ५२५ -४५६ मधील हा एक श्रेष्ठ ग्रीक शोकांतिका कर्ता असून ह्याने अभिजात ग्रीक शोकांतिकेचा पाया घातला. त्याने नव्वद नाटके लिहिली. पैकी Suppliants, Persians Seven Against Thebes, Prometheus Bound, Agamemnon, Libation, Bearers, eumenides ही त्याची सात नाटके उपलब्ध आहेत. यातूनही Promentheus Bound व Agamemnon ही सर्वश्रेष्ठ

मानली जातात. त्याने आपल्या नाटकातून सुरूवातीस दुसरा व अखेरच्या नाटकातून तिसरा अशी नटांची योजना केली. त्यामुळे त्याच्या कथानकामध्ये वृंदाचे महत्त्व आपोआपच कमी झाले. त्याने एकाच संविधानकावर आधारित त्रिनाट्य सादर केले. त्याला ट्रॅजेडीच्या निश्चित अशा नियमांची चांगली जाण होती.

इस्किलसने उल्लेखनीय यशस्वी, प्रायोगिक व परिणामकारक अशी रंगभूमीवरील चित्रांची योजना केली. खडकाला बांधलेला Prometheus, 'Agamemnon' मधील एकटा पहारेकरी, ज्यावरून Agamemnon मृत्यूकडे चालत जातो तो सांकेतिक रक्तवर्णी गालिचा, वेदीला कवटाळणारा Orestes, त्याजवळ झोपलेला Furies ही दृश्ये नाट्यपूर्ण व स्पष्ट ठसे मनावर ठेवून जातात. अदृश्य शक्ती, देव, कौटुंबिक शाप ह्या गोष्टी त्याच्या शोकनाट्यातील शोकात्म ताण वाढवितात. मानवाचे ईश्वराशी असलेले नाते दाखवून त्याने शोकनाट्याला विशाल अर्थ प्राप्त करून दिला. त्याच्या नाटकात देव व नायक दोघे रंगभूमीवर येतात. मानवी विकार, आकांक्षा व अदृश्य नियतीचे विधिलिखित यांचा खोलवर विचार त्याच्या नाटकात दिसून येतो. त्याने नंतर येणाऱ्या Sophocles आणि Euripides यांच्यासाठी नाट्यकलेचा भक्कम पाया घालून दिला.

साफक्लीझ (SOPHOCLES)

इ. पू. ४९५ मध्ये कोलोनस येथे ह्या महान ग्रीक शोकान्तिकाकर्त्याचा जन्म झाला. इ. पू. ४६८ मध्ये वयाच्या सत्ताविसाव्या वर्षी नाट्यस्पर्धेत त्याने Aeschylus ह्या ज्येष्ठ नाटककाराचा पराभव केला. त्याने सर्व एकशेतीस नाटके लिहिली. त्यापैकी फक्त आठच उपलब्ध असून त्यात एक विरूपिका (Satyr Play) आहे; आणि इतर सर्व शोकान्तिका आहेत. ग्रीक शोकान्तिकेचे आदर्श स्वरूप त्याच्या कलाकृतीमध्ये पाहावयास मिळते. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणेच त्याची नाटकेही भव्य व सौष्ठवपूर्ण आहेत. Oedipus Rex, Antigone, Electra ही त्याची गाजलेली नाटके होत.

बांधेसूद कथानक, कलापूर्ण संवाद ही त्याच्या नाटकांची वैशिष्ट्ये. पूर्वावस्थानिरूपण तो संवादाच्या साह्याने करतो. Chorus चा उपयोग मात्र त्याने Aeschylus पेक्षा कमी प्रमाणात परंतु कलापूर्णरित्या केला आहे.

OEDIPUS REX- ईडिपस

Aristotle ने म्हटले आहे की, “अभिज्ञान म्हणजे, त्या शब्दाने सूचित केल्याप्रमाणे अज्ञानापासून ज्ञानाकडे नेणारे आणि कवीने चांगल्या किंवा वाईट भवितव्यासाठी निश्चित केलेल्या व्यक्तींमध्ये प्रेम किंवा द्वेष निर्माण करणारे स्थित्यंतर होय. अभिज्ञानाचा सर्वोत्कृष्ट प्रकार हा Oedipus मध्ये आहे.” १

ह्या नाटकात, 'स्वतःच्या हातून बापाचा खून व आईशी लग्न घडेल' हे देववाणीने सांगितलेले विधिलिखित चुकवण्यासाठी OEdipus देशांतर करतो. देशांतरानंतर त्याच्या हातून एक माणूस मारला जातो; आणि एका विधवा राणीशी त्याचा विवाह घडून येतो. पुढे त्याने मानलेली Polybus व Merope ही त्याची खरी मातापितरे नसून त्याने मारलेला माणूस Laius व त्याच्याशी विवाहबद्ध झालेली राणी Jocasta ही त्याची खरी मातापितरे आहेत ही गोष्ट उघड होते. हे अभिज्ञान घडताच तो Jocasta ला मारण्यासाठी धावतो; पण Jocasta ला हे अभिज्ञान अगोदरच झाल्यामुळे तिने आत्महत्या केलेली असते. शेवटी तिच्या झग्याच्या सुयांनी OEdipus स्वतःचे डोळे फोडून घेतो आणि आपल्या मुलांसह वनवासास जातो. OEdipus ला भयमुक्त करण्याच्या हेतूने वार्ताहराने केलेले निवेदन आणि त्याने पुरविलेल्या माहितीवरून निघणारा विरुद्ध अर्थाचा निष्कर्ष ही सर्व घटना प्रत्यक्ष नाट्यरचनेमध्ये अत्यंत प्रभावी ठरली आहे.

Sophocles ची शोकान्तिका ही मुख्यतः ईश्वरी आणि मानवी इच्छेमधील आहे. ती मानवी संघर्षातही अवगुंठीत आहे. परंतु शेवटी ती मानवाच्या त्याच्या स्वतःच्या शक्तीविषयीचे त्याचे अज्ञान किंवा ईश्वरी शक्तीच्या इच्छेला त्याने दिलेला नकार ह्या ईश्वर आणि मानवाच्या भेद संघर्षातून निर्माण झालेली आहे.

अँटिगनी (ANTIGONE)-

ह्या सुप्रसिद्ध नाटकात धर्माज्ञेप्रमाणे Antigone ने आपल्या देशद्रोही भावालासुद्धा मूठमाती देणे आवश्यक असते; पण राजाज्ञेप्रमाणे तिने देशद्रोही नागरिकाचा अशाप्रकारे अंत्यसंस्कार करणे हा गुन्हा असतो. Antigone धर्माज्ञेला राजाज्ञेपेक्षा श्रेष्ठ मानते; आणि आपल्या भावाला मूठमाती देते. अर्थात Creon हा राजा तिला भुयारात जिवंत चिणून ठार मारण्याचा हुकूम देतो. Creon चा मुलगा Hæmon हा Antigone वर अनुरक्त असल्यामुळे इथे उल्लेखिलेले वर्तन त्याच्याकडून घडते. तो बापाला धमकी देतो पण त्याच्याकडून कृती मात्र होत नाही. शेवटी Antigone स्वतःला फास लावून आत्महत्या करते व तिच्याबरोबरच Hæmon ही पोटात तलवार खूपसून घेतो.

Sophocles पासून दृश्यचित्रण व पडदे यांचा नाटकात वापर सुरू झाला. त्याने नाटकास दैवाच्या तावडीतून सोडवून वास्तव जगाच्या जवळ आणले. नियतीचे वर्चस्व आणि मानवी स्वभावातील काही प्रमाद यांचे मिश्रण त्याच्या नाटकात आढळून येते. शिवाय पात्रसंख्येत वाढ, संवादात रोचकता आणि वैविध्य, वेशभूषेचा सुटसुटीतपणा, वृंदाच्या संख्येत घट, कथावस्तूस प्राधान्य वगैरे गोष्टी त्याने शोकनाट्यात आणल्या. Aristotle च्या मतानुसार Sophocles ने ग्रीक रंगभूमीवर प्रायोगिक कल्पनातंत्राचा अवलंब आधी केला. तिसरे पात्र किंवा तिसरी बोलकी भूमिका ही Sophocles ने पाडलेली नवी प्रथा होय. AEschylus च्या नाटकातील सर्व वैशिष्ट्ये त्याच्या नाटकात दिसतात.

युरिपिडीझ (EURIPIDES) ख्रि. पू. ४८४-४०६

Æschylus व Sophocles यांच्या पाठोपाठ उदयाला आलेला व त्यांच्याच तोडीचा हा शोकान्तिकाकर्ता होय. वयाच्या त्रेचाळीसाव्या वर्षी त्याला नाट्यस्पर्धेत पहिला विजय मिळाला. त्याने व्याण्णव नाटके लिहिली. एक विरूपिका (Satyr Play) धरून त्याची फक्त अठरा नाटके उपलब्ध आहेत. त्यापैकी Alcestis, Medea, Hippolytus, Andromache, Hecuba, Trojan Women ही नाटके विशेष प्रसिद्ध आहेत. Medea ही त्याची सर्वोत्तम शोकान्तिका. त्याच्या शोकान्तिकांमध्ये दैवी चमत्कारांना किंवा नियतीच्या शक्तीला गौण स्थान असल्यामुळे व त्याचे स्वभावचित्रण भव्योदात्त नसून वास्तववादी असल्यामुळे त्याने ग्रीक शोकान्तिकेचे 'मानवीकरण' (humanization) केले असे मानले जाते.

Euripides हा त्या काळातील नवनाटककार. त्याने नाट्यरचनेचे नवे प्रयोग केले. त्याने धर्म व नीती यांना नाटकात अवास्तव महत्त्व न देता ग्रीक नाट्य अधिक मानवी पातळीवर आणले. मानवी मनातील विचार व वासनांचे वास्तवपूर्ण चित्रण त्याने केले. त्यामुळे तो तत्कालीन समाजात अप्रिय झाला.

भूतकाळातील घटनांच्या निरूपणातून शोकात्म भावना उत्पन्न करण्यापेक्षा त्या घटनांचे पर्यवसान ज्या अवस्थेत झाले ती वर्तमानकालीन अवस्था किंवा तो प्रसंग दर्शवून शोकात्म भावना उत्पन्न करण्याकडे त्याचा कल होता. भावनोत्कट प्रसंग त्याने सर्वच नाटकात रंगविले. एका सलग कथानकापेक्षा उत्कट प्रसंगाच्या मालिका सादर करून तो प्रेक्षकांच्या भावना उद्दीपित करी. Sophocles च्या नाटकातील तंत्रशुद्धता जरी त्याच्या नाटकात दिसत नसली तरी उत्कट प्रसंग, खटकेबाज व वक्तृत्वपूर्ण संवादांनी त्याची नाटके उत्कृष्ट ठरली आहेत. 'प्रारंभक' (prologue) ह्या काहीशा अकलात्मक प्रकाराचाही त्याने आपल्या नाटकात वापर केला.

ईश्वरीशक्तीला प्राधान्य देऊन त्याने दंतकथा लिहिल्या. आपल्या नाटकातून त्याने मानवी सूक्ष्मभाव-भावनांचे चित्रण केले.

त्याच्या उत्कट व शोकात्म भावना जागविणाऱ्या दृश्यमालिका असलेल्या नाटकांची छाया नंतरच्या सुखात्म नाटकात पडलेली दिसून येते. तो Sophocles चा समकालीन असूनही ह्या दोघांच्या नाट्यलेखनपद्धतीत फार भिन्नता होती. 'माणसे जशी असतात तशी ती रंगवावीत', असे Aristotle ने म्हटल्याप्रमाणे Euripides च्या नाटकात वास्तवता दिसते. Chorus ची संख्या व संवाद आणि वैयक्तिक पात्रे त्याने कमी करून कथानक व पात्रे यांना प्राधान्य दिले—संगीत व दृश्यांना त्याने गौणत्व दिले. अभिजात शोकनाट्यांच्या वैशिष्ट्यांप्रमाणेच निर्भरशील शोकनाट्याची वैशिष्ट्ये त्याच्या नाटकात आढळतात.

Euripides ला वगळले तर आधुनिक रंगभूमीचे अस्तित्व लयास जाते. त्याने निर्भरशील शोकनाट्याची सुरुवात केली.

ग्रीक सुखात्मिकांचा उगम

शोकनाट्य आणि सुखात्मिका ह्या मूलतः आनंदपूर्ण व हास्योत्पादक होत्या. पुढे शोकनाट्य गंभीर बनले. मात्र सुखात्मिका ह्या हास्यजनकच राहिल्या. शोकनाट्याचा अंत आनंदी होऊ शकत होता. परंतु सुखात्मिकांचा अंत आनंदपूर्णच होई. दोन्ही प्रकार मानवी समस्या व जीवनावरच असत. शोकनाट्य आनंदपूर्ण जीवनाचे दर्शन घडवी तर सुखात्मिका दुःखपूर्ण जीवनाचे.

ग्रीसमध्ये पाचव्या शतकात शोकनाट्य आणि सुखात्मिका यामध्ये तांत्रिक फरक होता. शोकनाट्यात सुखान्तिकेपेक्षा क्षेपणबिंदू (point of attack) उकलेच्या (denouement) जवळ होता. शोकनाट्यात भूतकाळातील घटनांचे आणि पडद्यामागील घटनांचे निवेदन अधिक होते. शोकनाट्यात सुखात्मिकेपेक्षा कथानकाला अधिक महत्त्व होते. ते भूतकाळातील वाटावे इतके पूर्वावस्थानिवेदनात्मक असे. परंतु सुखात्मिका मात्र उत्तरावस्था निवेदनात्मक असून वर्तमान आणि भविष्यकाळात असे. Aristotle च्या मतानुसार धार्मिक स्तोत्रे, शिवराळ थट्टा आणि उपहास यांच्या संयोगातून सुखान्तिकांचा उगम झाला.

ऍरिस्टॉफनिझ (ARISTOPHANES) ख्रि. पू. ४४८-३८०

हा जुन्या सुखनाट्यकारांतील महत्त्वाचा नाटककार होय. ह्या श्रेष्ठ ग्रीक सुखान्तिकाकर्त्याच्या नाटकांमध्ये सामाजिक किंवा वैयक्तिक व्यंगांचे अत्यंत विनोदी व उपहासगर्भ असे चित्रण आढळते. त्याने एकूण चव्वेचाळीस नाटके लिहिली. त्यापैकी फक्त अकरा नाटके पूर्णावस्थेत उपलब्ध आहेत.

Aristophanes वर त्याच्या समकालीन शोकनाट्यांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. Euripidean तंत्राशी त्याचे साम्य जाणवते. त्याच्या सुखनाट्यांचे कथानक गुंतागुंतीचे नाही. दोन्ही बाजूंच्या प्रश्नांची त्यात जुगलबंदी आहे. पात्रातील गुप्त सादृश्यता आणि गुंतागुंतीचे संबंध त्यात नाहीत. शोकनाट्याची कथानके पुराणातून घेतलेली असल्यामुळे प्रेक्षकांना पुराणाचे ज्ञान असणे आवश्यक असे. मात्र सुखनाट्याची कथानके ही तत्कालीन राजकीय किंवा सामाजिक प्रश्नांमध्ये गुरफटलेली असल्याने प्रेक्षकांना ती चटकन कळत असत. उदा. शांततेची किंमत (Acharnians आणि Lysistrata), लोकशाही (Knights), नवे आणि जुने शिक्षण (Clouds).

Knights मध्ये उपहासात्मक प्रसंगांच्या मालिकेतून लोकशाहीचे प्रश्न मांडले आहेत. G.B. Shaw च्या सुखनाट्यांना सुद्धा कथानक आहे परंतु Aristophanes च्या सुखनाट्यात कथानकांचा अभाव आहे. त्याच्या अकरा सुखनाट्यांपैकी Acharnians आणि Women in council ह्याच सुखनाट्यांत लांब व एकपात्री भाषणे आहेत. Aristophanes च्या सुखनाट्यांची रचना म्हणजे अनेक तुकडे एकत्र करून जुळविलेली नाटके (piece a'thèse) आहेत. त्याच्या नाटकात प्रश्न निर्माण केला जातो, तो सोडवला जातो आणि शेवटी त्याचे स्पष्टीकरण सादर केले जाते.

जुनी सुखान्तिका ही युद्धप्रिय होती. ती सामाजिक नसून राजकीय होती. स्थानिक सार्वजनिक जीवनाशी तिचा संपर्क होता. Aeschylus, Sophocles आणि Euripides यांच्या नाटकांचे विडंबन Aristophanes ने आपल्या नाटकातून केल्यामुळे ह्या नाटककारांच्या शोकनाट्याचे तंत्र त्याला पर्यायाने अवलंबवावेच लागले.

Aristophanes ने आपल्या नाटकातून जहाल औपरोधिक टीका केली. विडंबनातून तत्कालीन राजकीय स्थिती, नवी शिक्षण प्रणाली आणि नवे शोकनाट्य यावरही त्याने टीका केली. त्याने लिहिलेल्या Peace आणि Lysistrata या नाटकातून त्याचा युद्धविरोधी दृष्टीकोन स्पष्ट होतो.

Clouds मधून त्याने त्यावेळचा सोफिस्टपंथी तत्ववेत्ता Socrates यावर टीकेचा हल्ला चढविला. Women celebrating Thesmophoria आणि Frogs ही वाङ्मयीन किंवा तात्विक विषयावरील टीकेला वाहिलेली त्याची दुसरी नाटके. The birds ही कल्पनारम्य कलाकृती असून Women in council मध्ये प्लेटोच्या Republic वर टीका आहे.

मिनॅन्डर (MENANDER) ख्रि. पू. ३४२-२९२

हा नव्या ग्रीक सुखात्मिकेचा एकमेव आधार मानला जात असे. त्याची स्वतःची रचना मात्र उपलब्ध नाही. Plautus, Terence च्या रोमन सुखात्मिकांवरून तिच्या स्वरूपाची कल्पना येते. Acharnians आणि Arbitrants सारख्या गुंतागुंतीच्या व सर्वसामान्य विषयांवरील सुखात्मिका त्याने लिहिल्या. ह्या नाटककारापासून शेक्सपिअर व मोलिअर यांनी प्रेरणा घेतली.

जुनी ग्रीक सुखात्मिका उपरोध, विडंबन व टीकापूर्ण असून ती जहाल, धीट व आक्रमक आहे. शांती, लोकशाही, शिक्षण यासारख्या विषयांवर तसेच त्यावेळी कीर्तीच्या शिखरावर असलेले नाटककार, तत्वज्ञ इ. लोकांवर कडक टीका आहे. एखादी कल्पनारम्य घटना सोडल्यास तीत कथानकांचा पूर्णपणे अभाव आहे. प्रसंग आणि प्रवेशांच्या तुकड्यांची फक्त मालिकाच एकत्र गुंफल्यासारखी वाटते. विचार, लेखनशैली, दृश्य ह्या क्रमाने त्या त्या गोष्टीस तीत महत्त्व दिले गेले आहे.

नव्या ग्रीक सुखात्मिकेत मात्र कथानक आणि स्वभावचित्रण ह्या गोष्टीस महत्त्व दिले आहे. तीत जहाल टीका नाही. तशीच ती जुन्या सुखात्मिकेसारखी आक्रमक नाही. पौराणिक देव, वीर, आणि सर्वसामान्य कौटुंबिक घटनांचे विडंबन तीत आढळते. तीत वृंदाचा (chorus) अभाव आहे. जन्मरहस्य, गैरसमज यासारखी गुंतागुंतीची कथानके तीत आहेत. ती रंजन प्रधान आहे. तीत समस्या आहेत पण त्या अतिशय घरगुती स्वरूपाच्या, सर्वसामान्य असून कथानकेही ठरीव साच्याचीच आहेत. Aristophanes च्या सुखान्तिकांसारखी ती प्रचारकी नाही.

ग्रीक नाट्याची वैशिष्ट्ये

कोरस (chorus) हे ग्रीक नाट्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य होय. Dionysus ह्या उपास्य दैवताच्या महोत्सवात वेदीभोवती नृत्य करीत गायिल्या जाणाऱ्या स्तोत्रांना Dithyrambos म्हणत. ही स्तोत्रे गाणाऱ्या व नृत्यात भाग घेणाऱ्या जनसमुहास वृंद (chorus) म्हणत. हा वृंद Dionysus या देवतेच्या जीवनातील सुखदुःखाचे प्रसंग तद्रूपतेने व उत्कटतेने प्रकट करी. त्यात पन्नास लोक व एक नायक असे. Corinth मधील Arion ह्या कवीने ह्या वृंदांचे दोन गट केले, व स्तोत्रांना संवादाचे रूप दिले. त्यातूनच पुढे ग्रीक नाट्याचा उद्भव झाला. Thespis ने त्यात सुधारणा म्हणून त्यातील नायकास नटाची भूमिका दिली. Aeschylus ने दुसरा नट निर्माण केला तर Sophocles ने तिसरा नट निर्माण केला. पुढे Euripides च्या नाटकात वृंदास फक्त प्रेक्षकाचीच भूमिका करावी लागली.

कथानकातील गीते गाऊन व नृत्यमय हालचाली करून दुःखितांना दिलासा देणे हे ग्रीक शोकान्तिकेतील वृंदाचे प्रमुख काम असे. शोकान्तिकेतील कथानकास गती देऊन त्यास उत्कट बनविण्याचे कार्य वृंद करी. सुखात्मिकात तो निरनिराळी रूपे (पशू, पक्षी, ढग, गांधीलमाशा इ.) घेतो तर शोकात्म नाटकात तो गंभीर बनतो. काही वेळा तो नाटकात प्रत्यक्ष भाग न घेता किंवा क्रियाशील न राहता अलिप्त राहून नाटकातील घटनांवर भाष्य करतो. कालपरिवर्तनाची सूचना देणे, नेपथ्यातील घटना सांगणे, घडलेल्या घटनांवर मल्लिनाथी करून एखादे तत्त्वज्ञान सांगणे इ. कार्यभार तो नाटकातील सूत्रधाराप्रमाणे सांभाळतो. नाटकातील पात्रेही आपली मनोगते त्याजवळ प्रकट करतात. पुढे निर्भरशील शोकनाट्यात स्वगतांनी ही जागा घेतली.

Chorus हे ग्रीक नाट्यातील महत्त्वाचे अंग असून ऍरिस्टॉटल असे म्हणतो की chorus हा सुद्धा एक नट मानावयास हवा. Aeschylus च्या Suppliants व Eumenides ह्या नाटकातून तो प्रमुख नट म्हणून वावरतो. Sophocles च्या नाटकात तो तटस्थ भाष्य करतो. Euripides च्या नाटकात तो शोक व्यक्त करतो. Seneca च्या नाटकात मात्र तो महत्त्व गमावून बसतो. पुढे तर तो अदृश्य होतो. त्याची कामे इतर पात्रांद्वारे केली जाऊ लागतात. गीतात्म भाषा त्याची जागा घेऊ लागते.

मुखवटे (MASKS):

मुखवटे हे ग्रीक रंगभूमीचे दुसरे आणि महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय. Dionysus ला मुखवट्यांचा देव (God of the masks) म्हणत. कारण त्याच्या उत्सवप्रसंगी त्याचे भक्तगण मुखवटे धारण करून नृत्यगान करीत असत. म्हणूनही त्यास chorus प्रमाणेच धार्मिक महत्त्व आहे. त्याकाळी प्रक्षकवर्ग मोठा असल्याने व प्रगत साधने नसल्याने पात्रांच्या चेहऱ्यावरील मुद्राभिनय दिसणे व त्यांची संभाषणे ऐकू येणे अशक्यप्राय होते. मुखवट्यांचा उपयोग कर्ण्यसारखाही होई. विशिष्ट हावभाव असलेले विविध व अनेक मुखवटे एकाच व्यक्तीलाही वापरता येऊन अनेक भूमिका करता येत. रंगभूषा, वेशभूषा विशेषतः स्त्रियांच्या भूमिका करताना अडचणी निर्माण होत नसत व वेळही वाचे.

ग्रीक रंगभूमीवरील नट शोकभावना दर्शवण्यासाठी काळ्या किंवा पिवळ्या रंगाची वस्त्रे वापरीत. शोकान्तिकेतील नट उंच टाचांचे बूट (Kothurnos) वापरीत.

“शोकनाट्य हे महाकाव्याचे सुटसुटीत प्रगत रूप आहे. शोकनाट्य म्हणजे विविध कलात्मक अलंकारांनी वेगवेगळ्या भागात सजविलेल्या भाषेत लिहिलेली; कृतीच्या रूपात असणारी; करुणा आणि भीती यांच्या मार्फत भावनांचे विरेचन घडवून आणणारी; गंभीर, पूर्ण व काही महत्त्वाच्या कृतींची नक्कल असते. संविधानक, पात्रे, शब्दकळा, विचार, दृश्य आणि गीत ह्या सहा भागांवर प्रत्येक शोकनाट्याची गुणवत्ता ठरत असते. परंतु शोकनाट्य माणसांची प्रतिकृती नसून जीवन आणि घटनांची प्रतिकृती असल्याने त्यात सहा अंगांपैकी सर्वात महत्त्वाचे अंग म्हणजे संविधानक असून पात्रांचे महत्त्व दुय्यम दर्जाचे हवे. निर्दोष शोकात्म नाटकात संविधानक संमिश्र हवे. साधे नको. एकच हवे दुहेरी नको. त्यात करुणा आणि भय उत्पन्न करणाऱ्या घटनांचीच नक्कल करावयास हवी. नाटक चांगले हवे. त्यात औचित्य

ठेवून नैतिक हेतू साकार करावा. नाटक वास्तव जीवनातील जिवंत व सुसंगत वाटावे. संविधानकाची रचना आवश्यक आणि संभाव्य असावी.” ही जी शोकनाट्याची व्याख्या व त्याच्या अंगोपांगांची तात्त्विक चर्चा ऍरिस्टॉटलने केली आहे ती ग्रीक वाङ्मयातून पदोपदी निदर्शनास येते. किंबहुना ग्रीक नाटकांचा आदर्श समोर ठेवूनच ऍरिस्टॉटलने उपरोक्त चर्चा केली आहे. यावरून ग्रीक वाङ्मय किती संपन्न, उत्कट आणि शाश्वत आहे याची खात्री पटते.

ग्रीक शोकनाट्य हे अनुक्रमे पौराणिक, ऐतिहासिक दंतकथा यांनी परिपुष्ट होत गेले. असामान्य व्यक्तिमत्त्व असलेले नायक, त्यांच्या जीवनातील संग्राम, आत्मबलिदान, अद्भूत व आदर्श घटना, नियतीविरुद्धची लढाई ही त्या नाटककारांची आकर्षणे असत.

ह्या संयतशील शोकनाट्यात पात्र किंवा त्यातील अंतःसंघर्षापेक्षा कथानकाला अधिक महत्त्व आहे. त्याचे कारण म्हणजे नाटकातील नायक व इतर पात्रे. तसेच कथा ही पुराण किंवा इतिहास यांमधील असल्यामुळे ती परिचित असे. ऍरिस्टॉटलने सांगितल्याप्रमाणे त्यातील कथानके एकेरी व सरळ असून दुय्यम कथानकांना त्यात गौण स्थान आहे. स्थल, काल व कार्य यांच्या ऐक्याचे त्यांनी बऱ्याच प्रमाणात पालन केलेले आहे.

संयतशील नाटकांची कथानके करुण व भयानक रसपूर्ण असून ती संपूर्ण गंभीर असत. प्रत्यक्ष घटना रंगभूमीवर घडत नसून त्यांचे पूर्वावस्था निवेदनपद्धतीप्रमाणे परंतु देववाणी, आकाशवाणी व दूत यांच्याद्वारे त्यांचे कथन होई.

ग्रीक नाटकातील संघर्ष हा बाह्य संघर्ष आहे. नियती आणि परमेश्वरी संकेत यांच्या अवगुंठनात ग्रीक शोकनाट्य वावरताना दिसते. नियती व ईश्वरी संकेतापुढे हतबल झालेल्या दुर्बल मानवाचे चित्रण त्यात आहे.

ग्रीक नाटककारांच्या ह्या काळानंतर युरोपियन नाट्यवाङ्मयाच्या परंपरेत मोठा खंड पडलेला आहे. शेक्सपिअरच्या काळी हे वाङ्मय पूर्णपणे अज्ञात होते. पुढे

Seneca च्या Latin नाटकांच्या प्रभावाने Elizabethan युगात शोकराट्यांना पुन्हा बहर आला. परंतु ग्रीक नाटकांची Latin मध्ये भ्रष्ट भाषांतरे होऊ लागली आणि त्यातच ग्रीक शोकांतिकांचा अस्त झाला. परंतु पुन्हा पुढे पंधराव्या शतकात इटलीमध्ये त्याचा फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणे पुनर्जन्म होऊन त्याने आपली शाश्वतता जगाला पटवून दिली.

लॅटिन सुखात्मिका (LATIN COMEDY)

ग्रीक नाट्याप्रमाणेच रोमन नाट्याचा उदयही उत्सवातून झाला. ग्रीक नाटकाप्रमाणेच रोमननाट्याचे प्राथमिक स्वरूप अतिशय ग्राम्य होते. Fascennine Jestng यासारख्या अक्षील संसूचन व विडंबनयुक्त प्रकारांनी ते लोकांचे रंजन करीत. त्यावेळचे असंस्कृत रोमन प्रेक्षक सौंदर्य, तंत्र व कलाकौशल्य याबाबतीत अत्यंत उदासीन होते.

ख्रि. पू. २४० मध्ये Livius Andronicus नावाच्या एका ग्रीक गुलामाने आपल्या मालकाकडून मुक्त झाल्यानंतर ग्रीक भाषेतून भाषांतरित केलेल्या सुखात्मिका रोममध्ये प्रदर्शित करावयास सुरुवात केली. Andronicus हा पहिला भाषांतरकार असल्यामुळे ह्या सुखात्मिका अनेक दोषांनी डागाळलेल्या होत्या. विस्कळीत कथानके व तकलादू रचना यासारख्या दोषांनी त्या युक्त असूनही त्यावर समाधान मानण्यासारखा त्यावेळचा तेथील प्रेक्षक मठु होता. मात्र Andronicus ह्यानेच प्रथम रोमन रंगभूमीला लिखित स्वरूपातील नाटक प्रदान केले. त्यामुळे रोमन वाङ्मयाच्या इतिहासात त्यास महत्त्वाचे स्थान आहे.

ख्रि. पू. २७०-१९९ मधील नेव्हिअस ह्याने चाळीस नाटके लिहिली. ही सर्व नाटके त्याने ग्रीक नाटकांवरून घेतली असून रोमन वातावरणाने भारून टाकली आहेत. विचारस्वातंत्र्य, देशप्रेम, असे त्याच्या नाटकांचे विषय असत. 'दि चारकोल बर्नर', 'दि पॉटर' ह्यासारखी सामान्य जीवनावरील नाटके व ऐतिहासिक नाटके (Fabula Praetexta) लिहून स्वतंत्र नाट्यनिर्मितीचा प्रयत्न केला.

शोकात्मिकेपेक्षा सुखात्मिकाच रोममध्ये अधिक विकास पावली त्यात Plautus व Terence ह्यांचा सिंहाचा वाटा आहे.

प्लाट्स (PLAUTUS)

ह्या नाटककाराने एकूण १३० नाटके लिहिली. त्यापैकी फक्त २१ नाटके पूर्ण स्वरूपात उपलब्ध आहेत. प्रेक्षकांच्या अभिरूचीप्रमाणे त्याने नाटके लिहिली. त्याची Menœchmi, Amphitryo, Pot of Gold, Captives, Haunted House ही विशेष गाजलेली नाटके होत.

त्याच्या Captives मध्ये लबाड भडवे, तत्वशून्य वेश्या, किंवा घमेंडखोर कप्तान नाहीत. त्याच्या उपसंहारात तो म्हणतो, 'प्रेक्षकांनो, हे नाटक काही औचित्य पुढे ठेवून लिहिले आहे. येथे तुम्हाला वार्डट व तिरस्करणीय अशी गुप्त कारस्थाने, प्रेमप्रकरणे, बनावट मूल, पैसा मिळवण्यासाठी केलेले ढोंग, तरुणीला तिच्या बापास कळू न देता पळवून नेणारे रंगेल तरुण दिसणार नाहीत.' यावरून त्याच्या Captives नाटकाने नियमित चौकट मोडली होती हे सिद्ध होते.

Plautus ची सर्व शक्ती व बुद्धी गुंतागुंतीचा कथानके निर्माण करण्यामध्येच खर्च झाली. परिणामी त्याच्याकडून घटनांचा क्रम राखला गेला नाही व तो ऍरिस्टॉटलच्या नियमांच्या कसोटीसही उतरू शकला नाही किंवा तसा त्याचा हेतूही नसावा. Euripides सारख्या ज्या ग्रीक नाटककारांचे तंत्र नवी सुखात्मिका लिहिणाऱ्यांनी अवलंबिले ते चुकीचे ठरले. Plautus ने स्पष्टीकरणावर अधिक जोर

दिला. त्याच्या नाटकातील पात्रेच स्वगत भाषणातून घटनांचे स्पष्टीकरण करित किंवा नांदीतूनच असे स्पष्टीकरण केले जाई. त्यामुळे त्याची नाटके तंत्रहीन व कलाहीन झाली. मात्र प्राचीन वाङ्मयात त्याच्याच जास्त नाट्यकृती उपलब्ध आहेत.

टेरेन्स (TERENCE) ख्रि. पू. १९०- १५९

Plautus पेक्षा Terence अधिक गंभीर प्रकृतीचा नाटककार होता. त्याची नाटके उच्च अभिरूचीची होती. Andria, The Mother in Law, Phormio, Brothers ही त्याची गाजलेली नाटके. त्याने आपल्या सुखात्मिकांमध्येही भावपूर्ण व कारुण्यपूर्ण पात्रांचा समावेश केला. त्याचे Rudens हे नाटक Tragicomedy ह्या प्रकारात मोडते. Terence च्या Menoechmi वरच शेक्सपिअरचे Comedy of Errors आधारलेले आहे. Terence ने Plautus चे अनुकरण केले परंतु ते करताना त्याने बऱ्याचशा सुधारणा केल्या. तकलादू रचना आणि धक्कादायक विनोद त्याने काढून टाकले. Plautus सारखीच भ्रष्ट रचना करण्याचा त्याने जरी परिपाठ लावला व गुंतागुंतीची कथानके निर्माण केली तरी त्याची कथानके मात्र कौशल्यपूर्ण असत. Terence च्या नाटकांमध्ये मेजवान्या किंवा वेश्यांचा वावर नाही. Tragedy ही गतजीवनाशी संलग्न होती. कारण Clytemnestra किंवा OEdipus त्यावेळी फार जुने होते. उघड्यावर त्यांचे प्रयोग पाहण्यात काहीही वावगे नव्हते. जुनी सुखात्मिका ही वास्तव होती. स्वैरता (Fantasy) हाच तिचा खरा आत्मा होता. तथापि नवी सुखात्मिका वर्तमानकाळाशी, दैनंदिन जीवनाशी संलग्न होती. म्हणूनच अपरिहार्यपणे ती अधिक वास्तव बनली.

Terence पर्यंतची नाट्यसृष्टी विशेष बदललेली दिसत नाही. त्यावेळच्या स्वभावचित्रणातही फारशी विविधता नव्हती. ठराविक मुखवटे वापरण्याची प्रथा मात्र रूढ झाली होती. Plautus आणि Terence यांनी लिहिलेल्या अशा प्रकारच्या सुखात्मिकांच्या छाया अजूनही दिसतात.

Latin सुखात्मिका: हुशार नोकर, परान्नपुष्ट, वेश्या, अडथळे आणणारे म्हातारे वडील ह्या हास्यास्पद पात्रांनी विनोदपूर्ण केली आहे. Plautus च्या नाटकात विविध विषय हाताळले आहेत तर Terence ची नाटके साचेबंद आहेत. Plautus चे संवाद चातुर्य व कलापूर्ण असून मोलियरने त्याचे अनुकरण केलेले आढळून येते.

Plautus च्या *Manœchmi* व *Amphitryo* मधील कल्पना घेऊनच शेक्सपिअरने *Comedy of Errors* लिहिले आहे. तसेच Molière चे *Miser* हे नाटक Plautus च्या *Pot of Gold* वरून लिहिलेले आहे.

ख्रि. पू. ४ ते ख्रि. नं. ६५ मध्ये Seneca ने रोमन शोकात्मिका लिहिल्या. त्याची *Medea*, *Agamemnon*, *Hercules OEtœus* ही प्रसिद्ध नाटके होत. Seneca नो आपल्या नाटकात निवेदन आणि वर्णन यांना वाजवीपेक्षा जास्त स्थान दिले आहे. त्याच्या नाटकात श्रेष्ठ दर्जाचे काव्य आहे, परंतु त्याची नाटके प्रयोगानुकूल नाहीत. Kyd च्या *Spanish Tragedy* वर शेक्सपिअरच्या *Hamlet*, *Richard t* आणि *Titus Andronicus* या नाटकांवर Seneca चा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

Plautus, Terence व Seneca ह्या सुप्रसिद्ध नाटककारांनंतर रोमन साम्राज्यातील अस्थिर राजकीय परिस्थितीमुळे तेथील नाट्यसृष्टीचा अस्त झाला.

फ्रेंच मध्ययुगीन नाटके

जशी ग्रीक ट्रॅजेडी ही ईश्वर किंवा वीराच्या सन्मानार्थ वेदीतून निर्माण झाली तशी मध्ययुगीन ट्रॅजेडी ही ख्रिस्ताच्या मृत्यूच्या आणि त्याच्या पुनरुत्थानाच्या पवित्र वेदीतून निर्माण झाली. मध्ययुगीन गंभीर प्रकृतीच्या नाटकातील धार्मिक विधींचे नाट्यीकरण संध, पण वाढत्या क्रमाने विकसित होत गेले. धर्मगुरूच निरनिराळ्या भूमिका करीत. मृतवीर किंवा ईश्वर याविषयी शोक व्यक्त करणे, नाटकातील चैतन्य व ध्वनी क्षेपण बिंदू (Point of attack), उकलेशी (Dénouement) असलेली जवळीक, खलनायक आणि नायक ह्यांच्यातील संघर्षाचा अभाव, नायकाचे फक्त दोनदा प्रकट होणे इ. व शेवटी भावी काळातील सुबत्ता व शांतता यांची अपेक्षा करणारे प्रार्थनागीत ह्या सर्व बाबतीत ग्रीक व ख्रिस्ती नाटकात साम्य होते. ह्या मध्ययुगीन नाटकाने तीन ते चार ओळींपासून सुरुवात करून महाकाव्याचे प्रमाण गाठले.

मध्ययुगीन नाटकात ख्रिस्ताचे पुनरुत्थानच नव्हे तर जन्मोत्सवाचेही नाट्यीकरण केले जाऊ. ही सर्व नाटके शोकात्म नव्हती तर आनंदपूर्ण होती. त्यांच्या ध्वन्यर्थात मात्र भिन्नता होती. पूर्वावस्था निवेदनाचा ग्रीक नाटकात जितका परिणामकारक वापर केला गेला तितका मध्ययुगीन नाटकात केला गेला नाही. किंबहुना तो करणेच अशक्य झाले. मध्ययुगीन नाटककार कधीही निवेदन करीत नाही, त्याच्या सर्व कृती ह्या रंगभूमीवरच होतात.

मध्ययुगीन नाटकाचा उद्देश प्रथमतः नीतिपर उपदेश करण्याचा होता. या नाटकाने रंगभूमीवर गोष्टी सांगून नैतिक धडे दिले. साकल्याने पाहता मध्ययुगीन नाटक हे आकारहीन आणि कलाहीन आहे. कारण कलाकाराची विशिष्ट क्षमता कोणत्याही नाटककाराला आवश्यक असते आणि नेमका तिचाच विकास मध्ययुगीन नाटककाराला करता आला नाही. त्यांनी चांगले आणि वाईट यांचे स्पष्टीकरण करण्यापेक्षा चांगल्या आणि वाईट वस्तूंवर मानवी गुणांचा आरोप केला, देव आणि

दानव यांच्यातील झगडा रंगभूमीवर दाखवला. जीवनाच्या कूट प्रश्नापुढे गोंधळून गेलेल्या प्रमादशील, दुर्बल मानवी आत्म्यासाठी मध्ययुगीन, बहुतेक सर्व गंभीर नाटकांनी स्वर्ग आणि नरक यातील झगडा दाखवला. मध्ययुगीन नाटकातील विषयांच्या तुलनेने ग्रीक ट्रॅजेडीचे विषय फिके पडतात आणि यातच मध्ययुगीन नाटकाची दुर्बलता स्पष्ट होते. कारण त्यांचे विषय खूप मोठे व खूप गूढ आहेत.

यानंतरच्या चमत्कार नाट्यांनी (Miracle plays) विषयांची व्याप्ती विस्तृत केली. बायबलच्या कंटाळवाण्या व एकसुरी कथानकाच्या ऐवजी आता कथानकात विविधता आली. तथापि मध्ययुगीन तंत्राचे अनेक दोष त्यात होते. Maeterlink च्या Sister Beatrice आणि Reinhardt च्या Miracle चे उगम त्यातलेच होत.

फ्रान्समधील सैतानाची पात्रे, इंग्लंडमधील दुर्गुणी पात्रे आणि वास्तववादी दृष्यांची हास्यास्पद दृश्यात होणारी रूपांतरे ह्या सर्वांमुळे ट्रॅजेडी आणि कॉमेडी यांची मध्ययुगीन गंभीर नाट्यात सरमिसळ झालेली दिसते. दुःखपरिहारासाठी केली गेलेली हास्यनिर्मिती ही काही कलापूर्ण आदर्शांचा परिपाक नव्हती. मध्ययुगीन नाट्यातील वारसा म्हणूनच आपल्या ट्रॅजेडीत शेक्सपिअरने हास्योत्पादक प्रवेश घालण्याची प्रथा स्वीकारली होती. Comic relief scene चा अर्थ दुःखपरिहाराचे दृश्य असा होऊ लागल्याने दुर्दैवाने काही नाटककार ह्याच संज्ञेवर विसंबून राहिले. Macbeth मधील पोर्टरचा सीन हा दुःखपरिहार करीत नसून दुःखपूर्ण, तणाव वाढवतो. Hamlet मध्येही शेक्सपिअरने 'थडगे खणणाऱ्यांचा' विनोदी प्रवेश घातला आहे. त्याचे वास्तविक तसे काही कारण नाही. ह्या दुःखपरिहाराच्या संज्ञेचे अभिनव टीकाकारांनी ऐतिहासिक व मानसशास्त्रीय पातळीवर स्पष्टीकरण केले नाही. ही

दुःखपरिहाराची शोकनाट्याचा शोकात्म ताण कमी करण्याऐवजी तीव्र करतात. तसे नसते तर हॅम्लेट मधील थडगे खणणाऱ्याचे दृश्य हे अकलात्मक ठरले असते.

अक्षील आणि ग्राम्य फार्स लिहिणाऱ्या लेखकांनी नवीन काहीच साधले नाही. त्यांनी फक्त भाषांतरे किंवा अनुकरण केले. त्यामुळेच १५ व्या शतकापर्यंत फार्स हा कथानक व तंत्रदृष्ट्या **Comœdia Babionis** च्या पलिकडे विकास पावला नाही. त्यावेळची मध्ययुगीन नाटके नाशवंत होती. चर्चविषयक आणि गूढ नाटके ही धर्मगुरूच्या ताब्यात असल्याने ती अबाधित राहणे शक्य होते. पण संस्कारहीन सुखात्मिका केवळ दैववशातच टिकल्या असाव्यात.

त्यावेळची प्रहसने लग्न, लग्नाचे गैरफायदे, राजकारण, धर्म आणि समाज ह्यावरील उपहास यावर लिहिलेली असत. यापैकी बरीच प्रहसने नाहीशी झाली. नंतरच्या प्रहसनांनी मात्र मध्ययुगीन नाटकात नवीन तत्वे आणली. ती शक्यतो कमीत कमी अनीतीपर असून त्यांची रचना न बदलणारी होती; उपदेशपर किंवा सामाजिक विचार प्रकट करणारी होती. फक्त सुखांतिकांच्या बाबतीतच लेखक मुक्त असत. सुखांतिकांचे लेखक कथानकांकडे फारसे लक्ष देत नसत. परंतु गंभीर नाट्याचे लेखक कथानक आणि त्याचा विकास याकडे अधिक लक्ष देत. प्रहसनात लांब व रेंगाळणाऱ्या दृश्यांची काटछाट झाली.

Farce d'un Gentil Homme, Poulailier (Hen- House),
Maistre Pierre Pathelin सारखी प्रहसने गुंतागुंतीची कथानके, धूर्तपणा, फसवणूक इ. हास्यास्पद प्रसंगांनी रंगवली आहेत. अशा प्रकारची प्रहसने **Guillaume Aliecis** ह्या फ्रेंच माणसाने लिहिपर्यंत मोलियरने प्रहसनाच्या तंत्रावर आधारित उत्कृष्ट कलाकृती निर्माण केल्या ही एक आश्चर्याची गोष्ट होय.

मध्ययुगीन इंग्रजी नाटकः

किड, मार्लो आणि शेक्सपिअर

चौदाव्या शतकात प्रकट झालेले इंग्रजी नाटक काही विशिष्ट बाबतीत फ्रेंच नाटकापेक्षा भिन्न होते. **Miracles de Notre Dame** सारखे चमत्कारनाट्य किंवा खऱ्याखऱ्या कथा असलेले पण निर्भरशील नाट्य इंग्लंडमध्ये फारसे लोकप्रिय नव्हते. चौदाव्या, पंधराव्या आणि सोळाव्या शतकात दोन अकृत्रिम शक्ती नाटकास आकार देत होत्या. त्या म्हणजे बायबलवरील प्रसंगमालिकांनी गुंफलेली चक्रीय नाटके आणि दुसरी नीतिबोध प्रकट करणारी गूढ कथानके आणि पात्रे असलेली नाटके होय. फ्रान्समधील निखळ, गूढ, नीतिपर नाटकांना चमत्कारनाट्यांनी आच्छादून टाकले. चमत्कारनाट्यात नवजीवन भरले जाण्यापूर्वी फ्रेंच नाटकाच्या तुलनेने इंग्रजी नाटक हे एकसुरी व कंटाळवाणे होते.

या नीतिबोधपर नाटकांची कथानके गुण आणि अवगुण यातील संघर्ष, मृत्यूचे आगमन, परमेश्वर किंवा आत्मा आणि शरीर यातील वादविवाद ह्या तीन उद्देशांवर आधारलेली असत. गूढ पात्रांकडून चिकाटी, खादाडपणा, इ. मानवी गुण विशिष्ट नीतिनाटकातून दाखवले जात. गुणवान व्यक्ती गुण प्रकट करायची व अवगुणी अवगुण. कथानके आणि पात्रे यात कल्पकता व वैचित्र्य लेखकांनी दाखविले नाही.

पुढे यात बदल होत गेला. पात्रांमधील गूढता नाहीशी झाली. पात्रे जिवंत माणसासारखी रेखाटली जाऊ लागली. (उदा. **Skelton** चे **Magnificence**) आत्म्याच्या मोक्षापेक्षा ऐहिकतेला महत्त्व दिले गेले. नायकातील गूढत्व नाहीसे होऊन तो व्यवहारातील विशिष्ट व्यक्ती म्हणून वावरू लागला. **Heywood** हाच एक पहिला नाटककार होता की ज्याने 'नाटकाचा हेतू शिकवण्याचा नसून मनोरंजन करायचा आहे,' असे विश्वसनीय तत्व मांडले. त्याच्या **Pardoner and the friar**

आणि The four P's या नाटकात कथानकाचा जवळजवळ अभावच असून ते साधे व लोकांना हसविण्यासाठी लिहिले आहे.

इंग्रजी सुखात्मिकाही आता नीतिपरतेच्या खोट्या वातावरणातून मुक्त झाली होती. एलिझाबेथच्या काळातील जिवंत व वास्तव सुखात्मिकेत विकास पावण्यास ती तयार होती. परंतु अजूनही शेक्सपिअर व जॉन्सन ह्यांच्या पुनर्निर्मितीला पोषक असा संयतशील नाटकाचा परिणाम तिला आवश्यक वाटत होता. काहीशा निर्भरशील असलेल्या स्पॅनिश नाटकांचा सुद्धा इंग्रजी नाटकांवर परिणाम होत होताच.

अशा रितीने स्पॅनिश नाटकाची उपदेशपरता आणि इंग्रजी नाटकांची नीतिपरता यांनी शेवटी ज्यास दुःखपूर्णही म्हणता येणार नाही, विनोदी म्हणता येणार नाही की कलात्मकही म्हणता येणार नाही अशा सीमेपर्यंत संभाव्य- निर्भरशील शोकात्मिका आणल्या.

१५३० मध्ये Terens in English या नावाखाली Rastell ने जेव्हा Andria आणले त्याआधीच इंग्लंड मध्ये भाषांतरांच्या द्वारा संयतशील सुखांतिकांचा प्रवेश झाला होता. इंग्रजी नाटककारांनी गुंतागुंतीची कथानके लिहिण्याची कला आत्मसात केली. रंगभूमीवरच सर्व कृती घडाव्यात ह्याकडे त्यांचा ओढा होताच. ह्या सर्व परकीय परिणामांमुळे एलिझाबेथची रंगभूमी ही मध्ययुगीनच राहिली.

इटालियन नाटकात एक स्त्री विवाहित असते आणि तिचा नवरा मध्ययुगीन प्रहसनांच्या पद्धतीप्रमाणे सहज फसविला जाणारा असा भावडा माणूस असतो. इंग्रजी भाषांतरकारांनी मात्र हे जारिणी पतीचे पात्र गाळून टाकले कारण इंग्लंडमध्ये ते फारसे प्रचलित नव्हते. घमेंडखोर कप्तान, पंडितमन्य अशी Celestina च्या प्रकाराची इतर पात्रेही असत.

पथदृश्यांमुळे (Street scene) नायिकांचा रंगभूमीवर थांबण्याचा व वावरण्याचा कालावधी वाढला. संयतशील सुखात्मिकेपासून दूर असलेली प्रेमिकातील अनेक दृश्ये आता रंगभूमीवर दृग्गोचर होऊ लागली, भ्रांतीमय साम्य, वेषांतर आणि मंत्रतंत्रांची दृश्ये ही विनोदाची प्रमुख उगमस्थाने निर्माण झाली. कोणत्याही स्पष्टीकरणाशिवाय निरनिराळ्या प्रेमिकांचा समेट घडवून आणून उकल केली जाई.

अशा रितीने १५९० पर्यंत इंग्रजी नाटककार संयतशील सुखांतिकांच्या सर्व घटनांशी आणि पात्रांशी परिचित झालेले होते. संयतशील सुखांतिका आणि संयतशील शोकांतिका या निर्भरशील नाटकाकडून जबरदस्तपणे बदलल्या गेल्या.

इटालियन सुखांतिकांसाठी ग्रामीण नाटके लिहिणाऱ्या लेखकांनी जे केले तेच इंग्लंडमध्ये Lyly ने सुखांतिकांसाठी केले. सभ्य तरूण तरूणी ही त्याची प्रमुख पात्रे असत. मेषपाल आणि मेषपालिका ऐवजी त्याने उच्च स्तरावरील किंवा पुराणातील व्यक्ती निवडल्या.

जरी Lyly, Campaspe मध्ये संयतशील इतिहासाकडे वळला तरी त्याने बखर किंवा शोकांतिका लिहिली नाही. Alexander the Great च्या जीवनकथेतील जय किंवा शोकपूर्ण कृत्याने त्याचे लक्ष वेधून घेतले नाही, तर ते वेधून घेतले त्याच्या सुंदर बंदिनीने आणि Apelles साठी केलेल्या तिच्या त्यागाने. त्याने जिकडे पाहिले तिकडे त्यास निर्भरशील शोकांतिकाच दिसली. त्याने शेक्सपिअरला आदर्श घालून दिले.

उपदेशाचे हेतू जसजसे नाटकातून नाहीसे होऊ लागलेत तसतसे नीतिबोधाकडून शोकांतिकेकडे नाटकांचे संक्रमण होऊ लागले. पात्रे अधिक खरीखुरी

किंवा ऐतिहासिक झाली. उपदेशाऐवजी रंगभूमीवरील दृश्ये भीती किंवा इतर नाट्यमय प्रसंगांसाठी रेखाटली जाऊ लागली.

सिनेकाच्या बहुशब्दीय परिपाठानुसार त्यांच्या नाटकातील मुख्य पात्रे वाक्चतुर आहेत. परंतु ते आत्मनिरीक्षणात आणि विश्लेषणातच जास्त गुरफटले जातात. त्याची पात्रे एकतर्फी आणि मर्यादित आहेत. परंतु अशा प्रकारच्या नाटकांमध्येच हॅम्लेटच्या आत्मनिरीक्षणात्मक आणि आत्मविश्लेषणात्मक गोष्टींचे मूळ सापडते.

दुर्दैवाने पुनरुज्जीवनाच्या संयतशील नाटकातील स्वभावचित्रिकरणाच्या कलेचा विकास करण्यासाठी ऍरिस्टॉटलच्या टीकाकारांनी स्वभावचित्रणाच्या नियमांचा परित्याग केला. ऍरिस्टॉटलच्या स्वभावचित्रिकरणाच्या निरूपणावर आधारलेल्या त्यांच्या चुकीच्या अनुमानावर त्यांनी राजे, राण्या सल्लागार अशाच प्रकारची पात्रे मांडावीत असे गृहीत धरले. संयतशीलतेने निर्भरशीलतेपेक्षा वैयक्तिक स्वभावचित्रणावर कमी लक्ष दिले. अशा रितीने सिनेकाच्या पात्रांच्या आत्मनिरीक्षण पद्धतीमुळे आणि त्यांच्या हेतूंच्या पृथक्करणामुळे ट्रेजेडीमधील त्यांच्या भूमिका ह्या बहुतकरून परिवर्तनशील होत्या. तथापि ह्या विशिष्ट व्यक्ती नीतिमत्तेच्या गूढ स्वयंप्रेरितापेक्षा अधिक मानवी असल्या तरी एखाद्या नाटकातील एखादे पात्र दुसऱ्या नाटकातील दुसऱ्या पात्राच्या जागी सहज बसविता येई, लिअर, रोमिओ, ऑथेल्लो सारख्या त्या उत्क्रांतीच्या मार्गाने अधिक स्पष्ट, सत्य स्वरूपात प्रकट होऊ लागल्या.

शेवटी इटालियन, फ्रेंच लेखकांनी लिहिलेल्या कथांनी अनावश्यक तपशील आणि समकालीन गद्यमय बखरीतील अस्पष्ट उपाख्याने काढून टाकून नाट्यपूर्ण प्रसंग प्रदान केले. Holinshed च्या बखरींच्या मातीतून Macbeth ची शोकांतिका शोधून आणि खोदून काढण्यापेक्षा Romeo and Juliet किंवा Othello च्या कथांचे परिणामकारक नाट्यीकरण करताना कौशल्य आणि सूक्ष्म कलात्मक दृष्टीची कमी आवश्यकता वाटते.

शेक्सपिअर हा Kyd च्या नाट्यतंत्रांचा ऋणी आहे. १५८७ मध्ये Kyd ने लिहिलेल्या The Spanish Tragedy ची छाया शेक्सपिअरच्या Hamlet, Othello आणि Macbeth या नाटकांतील महत्त्वाच्या नाट्यपूर्ण प्रसंगांवर पडलेली दिसते.

माल्लोने बखरीसारख्या विस्कळीत प्रकाराचा वापर आपल्या नाटकात केला. त्याची पात्रे प्रसंगानुरूप बदलत नाहीत. घटनांच्या परस्पर परिणामांचीही त्याच्या नाटकात कमतरता आहे. प्रत्यक्षात त्याचे नायक परिवर्तनीय असत. Tamburlaine, Guise, Barabas, Faustus हे सारख्याच योग्यतेची परस्पर भूमिका करू शकत. हॅम्लेटच्या पहिल्या अंकातील हॅम्लेटच्या मनःस्थितीत रोमिओला ठेवले तर शोकान्तिका पूर्ण बदलेल. पण बाराब्बासच्या जागी टॅबरलेनला ठेवले तर The Jew of Malta च्या कृतीत फारच थोडा फरक पडेल, त्याच्या नाटकात खलनायक आहेत. पण शेक्सपिअरच्या Othello किंवा Hamlet नाटकातील खलनायकापुढे जसे नायक उभे केलेले आहेत तसे नाहीत. माल्लो एका वेळी एकाच पक्षाचा संघर्ष उभा करतो तर शेक्सपिअर Othello सारख्या नाटकात एकाच दृश्यात ऑथेल्लो आणि इयागो ह्या दोन्ही पक्षांचा संघर्ष प्रदर्शित करतो.

बखरनाटके लिहिणारे लेखक रंगभूमीवर सादर करण्यासाठी अद्भूत प्रसंगमालिका शोधत. ते मोठी पात्रे किंवा कथानके शोधत नसत. मानवांच्या प्रबल भावनाविकारांनी माल्लोचे लक्ष वेधून घेतले. त्याने त्याविषयीच नाटके लिहिली. Kyd, The Spanish Tragedy च्या कथेचे त्यातील भावक्षोभक कथानकामुळे तो नाट्यीकरण करतो. इटालियन (Novella)विषयी प्रथमतः नाटककारांना जे आकर्षण वाटले ते त्यातील पात्रांमुळे नव्हे, तर त्यातील कथानकामुळे. ह्या नाँव्हेलाज्

अगदी लहान असत. इतिहास किंवा बखरीत असलेला खूपसा मसाला त्यात नसे. किंवा नाटकास अनावश्यक व अननुरूप असेही त्यात काही नसे. त्यांचा उद्देशच मुळात फक्त कलात्मक आनंद देणे हा होता. एखादी माहिती देणे किंवा शिकवण किंवा एखाद्या दुर्दैवी घटनेचे तात्पर्य काढणे हा त्यांचा उद्देश कधीच नव्हता.

कथानकरचनेतील लक्ष वेधून घेण्याजोगे वर्धिष्णू कौशल्य Green च्या Friar Bacon and Friar Bungay आणि James IV मध्ये पहावयास मिळते. पूर्वसूचनांच्या माध्यमाने तो तात्काळ कथानकाचे पेड उलगडीत जातो व प्रेक्षकांची उत्सुकता वाढवून रहस्य निर्माण करतो. ह्या बाबतीत तो Kyd आणि Marlow वर ताण करतो. रंगभूमीवर त्याने सादर केलेली काही दृश्ये अनावश्यक असली तरी त्यातली बरीच परिणामकारक आहेत. लढायांची वर्णने करण्यात तो Kyd ची स्पर्धा करीत नाही. येथे संयतशील नाट्यतंत्राचा परिणाम क्वचितच दृष्टीगोचर होतो.

ग्रीनच्या नाटकात चर्चात्मक विषय नाहीत. ह्या काळातील इंग्रजी नाटक मानवी जीवनाच्या समस्या हाताळीत नाही. विष्कंभकांनी (interludes) हे कार्य केले पण ते निर्विकारपणे. नंतर शेक्सपिअरने मात्र हॅम्लेटमध्ये नाटकाला मानसशास्त्रीय चिंतनाच्या पातळीवर आणून ठेवले. शेक्सपिअरच्या पूर्वसुरींना जेथे कथानकाशिवाय काही गवसले नाही तेथे शेक्सपिअरला मानवी महत्त्वाकांक्षेतून उद्धवलेल्या समस्या, असूया, पैतृक दुर्बलता इ. गोष्टी दृग्गोचर झाल्या.

शेक्सपिअरचा कालखंड हा युरोपच्या सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाचाच एक भाग आहे. मध्ययुगाचा अस्त होऊन पुनरुज्जीवनाच्या नव्या युगाच्या अस्तित्वातच शेक्सपिअरचे वाङ्मयीन कार्य सुरू झाले. इटली व फ्रान्स इतका ग्रीक आदर्श इंग्लंडमध्ये प्रभावी ठरू शकला नाही. मात्र इंग्लंडने स्वराष्ट्रीय वाङ्मय उपलब्ध असूनही भाषांतरात अधिक उत्सुकता दर्शविली. इटालियन, फ्रेन्च व स्पॅनिश

वाङ्मयातून आणल ग्रीक व लॅटलन संयतशील वाङ्मयातून आपोआपच पुनरूज्जीवनाच्या चेतना इंग्रजी वाङ्मयात आल्या. इंग्रजी वाङ्मय त्यामुळे काहीसे समृद्ध झाले.

इंग्रजी नाट्यवाङ्मयाच्या इमारतीचा पाया घालून इमारत रचण्याचे कार्य लिली, पील, किड, मार्लो व ग्रीन यांनी केले. शेक्सपिअरने त्यावर कळस चढविला.

विल्यम शेक्सपिअर

William Shakespeare चा जन्म २३ एप्रिल १५६४ मध्ये एव्हन नदीच्या तीरावरील स्ट्रॅटफर्ड या गावी झाला. त्याचे वडील जॉन शेक्सपिअर यांचा कापडाचा व्यवसाय होता. स्ट्रॅटफर्ड येथीलच ग्रॅमरस्कूलमध्ये शेक्सपिअरचे शालेय शिक्षण झाले. त्यावेळच्या ग्रॅमरस्कूलमधील अभ्यासक्रमात लॅटिन, ग्रीक, बायबल, अंकगणित, वक्तृत्वशास्त्र इ. विषयांचा समावेश होता. शेक्सपिअरच्या वयाच्या तेराव्या वर्षी त्यांची परिस्थिती ढासळली म्हणून त्याला शाळा सोडावी लागली. परंतु त्याचे पुढील सर्व शिक्षण त्याच्या स्वतःच्या वाचनातून, अनुभवातून, निरीक्षणातून व चिंतनातून झाले असले पाहिजे. याचा पुरावा त्याच्या वाङ्मयातून मिळतो.

शेक्सपिअरने एकूण अडतीस नाटके व काव्य लिहिले. पैकी सदतीस नाटकांची कथानके त्याने दंतकथा, पुराणे व जुनी नाटके यातून घेतली आणि कल्पनारम्यता, भावनेची ऋजुता, अनुप्रासयुक्त व कोटीबाज भाषा, काव्यात्म उदात्तता, बेभान वक्तृत्व, इ. पूर्वसुरींच्या गुणात भर टाकून व स्वतःच्या प्रतिभासंस्काराने ती समृद्ध करून एक आगळीवेगळी, सामर्थ्यशाली अशी स्वतःची नाट्यसृष्टी निर्माण केली.

त्याच्या प्रभावाने भयभीत होऊन त्याचा समकालीन नाटककार म्हणतो, “आमची सुंदर मोरपिसे लावून एक उडाणटप्पू डोमकावळा मिरवतो आहे. इतरांच्या नाटकातले प्रवेश उचलून हा उचलल्या तुमच्यावर मात करू पाहतो.” तर ह्या उचलेगिरीबद्दल बेन जॉन्सन म्हणतो, “इतरांच्या बाबतीत जी दरोडेखोरी ठरली असती, ती शेक्सपिअरच्या बाबतीत विजयी बादशहाने केलेली लूट ठरते!”

त्याच्या नाटकांवर प्रखर टीका करणारा शाँ 'दि सॅटर्डे रिव्ह्यू' मध्ये म्हणतो, "शेक्सपिअरला उदात्त आयुष्य घालवण्याचा किंवा उदात्त कृती निर्माण करण्याचा विचार कधी शिवलाच नाही. त्याची नाटके ही केवळ दुपारची घटका घालवण्यासाठी आहेत. निरवधिकालासाठी नाहीत."

वि. स. खांडेकर शेक्सपिअरची श्रेष्ठता वर्णन करताना म्हणतात, "शेक्सपिअर हे शतरंगी इंद्रधनुष्य आहे! ज्याच्यातून लाव्हाच्या जोडीने अमृताचा स्रोत वाहत आहे, असा हा जागृत ज्वालामुखी आहे! वाऱ्यापेक्षा चपळ आणि संध्यारंगापेक्षा चंचल असलेले माणसाचे मन आपल्या तळहातावर स्थिर ठेवून एखाद्या जवाहिऱ्याप्रमाणे त्याचे क्षणाक्षणाला आणि कणाकणाने पालटणारे रंगरूप कुणी प्रतिभावंताने न्याहाळले असेल तर ते शेक्सपिअरनेच! काव्य आणि तत्त्वज्ञान ह्या दोन्ही तटांतून दुथडी भरून वाहणाऱ्या त्याच्या नाट्यप्रतिभेच्या पात्रात जीवनाची जी रम्य, रूद्र, भयानक, उग्र, उत्कट, उदात्त अशी विविध प्रतिबिंबे पडली आहेत, ती पाहून आपले मन एकाच वेळी विस्मित, व्यथित, उल्लसित आणि संस्कारीत होते. तो एक असा शुद्ध आणि श्रेष्ठ कलाकार आहे की ज्याचा माथा आकाशातल्या चांदण्यांना भिडला आहे, पण ज्याच्या पायांना पाताळातल्या शेषाने सहस्र विळखे घातले आहेत."

शेक्सपिअरने जेव्हा १५९० पासून इंग्रजी रंगभूमीसाठी लिहावयास सुरुवात केली तेव्हा त्याच्यापुढे नाट्यप्रकाराचे अनेक आदर्श होते. ज्या प्रेक्षकांसाठी त्याला लिहावयाचे होते ते प्रेक्षक आदर्शवादाला सामोरे जाऊन त्याचे नियम स्विकारण्याजोगे नव्हते. पूर्वजांबद्दल त्यांच्या मनात खोल अशी पूज्य बुद्धी नव्हती. फक्त कथानकासाठीच एलिझाबेथच्या काळातील रंगभूमी अनुकूल होती. शेक्सपिअरला हे सर्व आदर्श नियम ज्ञात होते. परंतु चक्षु आणि श्रवणेंद्रियांना

परिणामकारक वाटतील अशा कथा रंगभूमीवर सांगण्यापासून त्याने आपल्या मनाला आवर घातला.

शेक्सपिअरच्या इतर सर्व बखरनाटकांवर मध्ययुगीन परिणामांची छाया दिसते. डॉ. जॉन्सन म्हणतात, 'कोणत्याही प्रकारची निष्पत्ती शेवटी निश्चित न करणाऱ्या कालक्रमानुसारी परंपरेपेक्षा भिन्न नसलेल्या व एकमेकांपासून स्वतंत्र असलेल्या घटनांची मालिका म्हणजे इतिहास होय. त्याच्या (शेक्सपिअरच्या) ऐतिहासिक कलाकृती ह्या त्याच्याच नियमांना अनुसरून त्या शोकांतिकाही नाहीत किंवा सुखांतिकाही नाहीत. त्यातील घटना अनेकविध असून पात्रे सुसंगत, स्वाभाविक व पृथक आहेत.'

शेक्सपिअरची नाट्यकला मध्ययुगीन आणि इटालियन मूलतत्त्वांचा संयोग होती. मध्ययुगीन प्रेक्षकांकरीता व लवचिक रंगभूमीकरिता लिहिताना त्याने प्रथमतः अनेक घटनांच्या चित्रिकरणाद्वारा रंगभूमीवर कथानके सादर करण्यातच अधिक उत्सुकता दर्शविली. त्याने आपल्या बहुतेक नाटकात ज्या संमिश्र कथानकांचा उपयोग केला आहे त्याचे दायित्व मध्ययुगीन कलेपेक्षा पुनरुज्जीवनाच्या नाटकाकडे जाते. एखादा विशिष्ट विषय, समस्या किंवा स्वभावरेखा हाताळण्यासाठी सुरुवातीला त्यास नाटके लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली याला काही पुरावा नाही.

Twelfth Night मधील Viola चे वेषांतर ही इटालियन सुखांतिकातील कल्पना होय. इटालियन रंगभूमीवरील अशा प्रकारची वेषांतरे ग्राम्य विनोदास उधाण आणीत. शेक्सपिअरने प्रेमकथांवर अधिक जोर दिला आणि अशा कल्पनाचातुर्यातून अद्भूत घटना निर्माण केल्या. रंगभूमीवर प्रेमकथा प्रदर्शित करून त्याने फक्त विनोदी दृश्यांचीच निर्मिती केली नाही तर आपल्या अशा नाटकांची कथानके उत्तुंग तत्त्वांनी श्रेष्ठतम करून सोडली.

त्यावेळच्या प्रेक्षकांना संमिश्र कथानके आवडत, म्हणूनच शेक्सपिअरने ती तशी लिहिली. किंबहुना त्याच्या नाट्यलेखनाच्या सुरुवातीपासून ते शेवटपर्यंतच्या कारकिर्दीत त्याने गुंतागुंतीच्या घटनांना नाट्यमय रूप दिले. त्याच्या पूर्वीच्या अनेक नाटककारांनी गोष्टी सांगितल्या. मार्लोने विशेषतः अशी स्वभावचित्रणे करून ओजस्वी आणि वीरश्रीयुक्त संवादलेखन केले. लिलिने रंगभूमीवरील हलक्या पात्रांना सुसंस्कृत बनविले. विदग्ध आणि लालित्यपूर्ण संवादांचे आदर्श त्याने प्रदान केले. शेक्सपिअर घटनांतर्गत स्वभावचित्रण करण्यात व नाट्यपंक्ती लिहिण्यात तर आपल्या पूर्वसुरींवर व समकालीनांवर ताण करतोच पण विशेषतः नाट्यपूर्णतेने किंवा रंगभूमीवर परिणामकारकरित्या गोष्ट सांगण्यात तो ह्या सर्वांच्या पुढे जातो. त्याने अतिशय स्पष्ट कथा सांगितल्या मात्र तो त्या सांगताना स्पॅनिश आणि फ्रेंच लेखकांसारखा वारंवार दुर्बोधतेच्या गर्तेत चाचपडत नाही.

शेक्सपिअरने आपल्या अत्युत्कृष्ट नाटकांमधील प्रथम प्रवेशातच चक्षु आणि श्रुती यांना एकाच वेळी विस्मयपूर्ण आनंद देणारे प्रसंग चितारण्यात कौशल्य दाखविले आहे. रोषणाई किंवा रंगीत दृश्यांच्या झगमगाटाशिवायही ते चित्रोपम बोलके वाटतात. प्रेक्षकांना योग्य अशा मनोवस्थेत आणून यथार्थ वातावरणनिर्मिती करण्यात यशस्वी ठरतात. संपूर्ण कथानकातील उद्देशवाहकाचे कार्य करतानाच ते कृतीशील प्रमुख पात्रांचे प्रदर्शन करतात. ते संपूर्ण नाटकाची प्रमुख कल्पना ध्वनित करीत प्रेक्षकांची उत्सुकता ताणून पुढील रहस्याकडे त्यांचे लक्ष वेधून घेण्यास कारणीभूत ठरतात. किड काय किंवा मार्लो काय यापैकी कोणालाच अशाप्रकारची – शेक्सपिअरसारखी नाट्यपूर्ण व परिणामकारक दृश्ये चितारता आली नाहीत.

तो स्पष्टीकरण, योजना व सूचकता यातही कमी नाही. त्याच्या उकली जरी तार्किक असल्या तरी त्या सर्वसामान्य नसतात. शेक्सपिअर नेहमी रोमांचकारी कलाटणी देतो. उत्कर्षबिंदूच्या वेळी तो आकस्मिक बदल करतो. कधीकधी उत्कर्षबिंदू गाठताना येणाऱ्या आकस्मिक बदलात व रहस्याच्या योग्य संबंधात तो आशा किंवा भीती यावर जोर देतो.

शेक्सपिअर प्रस्थानबिंदूची (point of departure) योजना करतो. गुंतागुंतीची कथानके व रहस्यपूर्ण धक्कांतिका ह्या त्याच्या नाट्यलेखनाच्या प्रमुख बाबी होत. त्याच्या बहुतेक नाटकात कृतैक्य पाळलेले दिसते. त्याच्या नाटकातील कथानकाचे अनेक धागे शेवटी एकत्र येतात आणि साधारणतः एकाच उकलीत त्यांच्या गाठी सुटून ते मोकळे होतात.

शेक्सपिअरच्या काही नाटकांमधील काही दृश्ये ही नाट्यपूर्ण असण्यापेक्षा निवेदनात्मक आहेत. नाटकाच्या कथानकाची घडी ही दुय्यम पात्राकडून उलगडली न जाता मुख्य पात्राकडून उलगडली जावी असा संकेत आहे. कथानकासाठी शेक्सपिअर आपल्या पात्रांचा त्याग करीत नाही तर पात्रे जशी वागतील तशी त्यांना तो वागू देतो. शेवट काय होणार याविषयी तो अनभिज्ञच राहतो. उदा. **Merchant of Venice** च्या बाबतीत असे घडले असावे. ह्या नाटकाचे नाव शॉयलॉक हे देऊन दुःखःपूर्ण पात्र त्याला निर्माण करायचे असावे.

शेक्सपिअरसारखी मोठ्या प्रमाणावर व विविध पात्रे कोणत्याही नाटककाराने निर्माण केली नसावीत. शंभर ओळी खर्च करूनही जे स्पष्ट होणार नाही ते तो थोडक्या शब्दांच्या फटकाऱ्यात चित्रित करतो. त्याचे प्रतिमा निर्मितीचे कौशल्य, मानसशास्त्रीय प्रक्रियेतून घटनांचा विकास साधण्याचे त्याचे सामर्थ्य खरोखर श्रेष्ठ आहे.

नाट्यकलेच्या विकासात शेक्सपिअरच्या नाटकांनी विविध अंगांनी प्रभाव पाडून मोलाची भर घातली. अठराव्या व एकोणीसाव्या शतकात जगात सर्व ठिकाणी त्याच्या नाटकांचे अनुकरण केले गेले. आदर्शवादाची चौकट मोडण्यात शेक्सपिअरच्या नाटकांचा फार मोठा वाटा आहे.

निर्भरशील नाट्यसृष्टी ही अनेक अंगांनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. संयतशील नाट्यसृष्टीपेक्षा ती कितीतरी समृद्ध व विकसनशील आहे.

संयतशील नाट्यसृष्टीच्या बहुतेक मर्यादा तिने ओलांडल्या. घटनांतील विविधता व विपुलता यांचा अभाव, स्थलैक्य व कालैक्यामुळे रंगभूमीवरील वास्तव दर्शनात येणाऱ्या मर्यादा इ. संयतशील नाट्यातील अडसर तिने दूर केले.

एकेरी कथानकातील स्वभावदर्शन, वातावरण निर्मिती, एकसुरी कंटाळवाणा ओघ इ. दोषांपासून मुक्त होऊन निर्भरशील नाट्यसृष्टीने दुपेडी, तिपेडी कथानके निर्माण करून अजरामर स्वभावरेखा, चैतन्यमय विविधता व वातावरण निर्मिती हे गुण साध्य केले. संयतशील नाट्यसृष्टीतील बहिर्मुख जीवनापर्यंत न थांबता निर्भरशीलतेने जीवनाच्या अंतरात प्रवेश केला. रणभूमीवरील युद्धापेक्षाही अंतर्मनात चालणारी रणकंदने त्याहूनही कशी भयानक असतात ह्याचे सत्य व विदारक दर्शन घडविले. त्यामुळे कथानकाच्या बंदिशाळेतून मुक्त होऊन त्यातील व्यक्तींनी कथानकाचाच ताबा घेऊन खरेखुरे व आगळे दर्शन घडविले.

भीती किंवा करुणा ह्या एकाच भावनेचे एकसुरी दर्शन संयतशील नाट्यसृष्टीने घडविले तर भावनांच्या विविध शाखांमध्ये लीलया भ्रमण करून अनेक दालने निर्भरशीलतेने खुली केली.

गांभीर्याच्या एकाच अंधाऱ्या छायेत संयतशील नाट्यातील भयानकता व रौद्रता यांचा आक्रोश चाले. निर्भरशीलतेने गंभीर नाटकात विनोदी प्रवेश घालून छाया-प्रकाश योजनेने विषयात अधिक आशयघनता आणली.

संयतशील नाट्यसृष्टीतील वृंदाचे निर्भरशील नाट्यसृष्टीत विकेंद्रीकरण झाले. भाषेच्या बाबतीतही निर्भरशील नाटक संयतशील नाटकापेक्षा समृद्ध झाले. निर्भरशील नाट्याची भाषा सर्वस्थरिय, विविधस्वभावपरिपोषक, काव्यमय व प्रतिमायुक्त बनली.

प्रकरण दुसरे : अ

हेनरिक इब्सेन: जीवनवृत्तांत

स्थलकाल परिस्थिती- सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक स्थित्यंतरे

हेनरिक जॉन इब्सेन (HENRIK JOHAN IBSEN) चा जन्म २० मार्च १८२८ मध्ये नॉर्वेच्या पूर्व किनाऱ्यावर आणि Christiania (आताचे Oslo) या राजधानीच्या दक्षिणेला शंभर मैलांवर वसलेल्या Skien ह्या लहानशा व्यापारी गावी झाला. Knud Plesner Ibsen हा व्यापारी आणि त्याची पत्नी Marchen, née Altenburg यांचे तो दुसरे अपत्य होता.

इब्सेन हे डॅनिश नाव आहे.)Ib हे Jacob चे जुने डॅनिश रूप), तो जन्माने जरी नॉर्वेजियन होता तरी त्याच्या पूर्वजांच्या अंगात डॅनिश, जर्मन आणि स्कॉटिश रक्त खेळत होते.

इब्सेनचा आजोबा (Henrich Petersen Ibsen) हा प्रांजळ मनाचा, उत्साही आणि विनोदी स्वभावाचा होता. त्याला दोन मुले झाली, पहिला Jacob von der Lippe Ibsen व दुसरा Knud Plesner Ibsen. यापैकी पहिला १८०५ मध्ये मृत्यू पावला. Knud Plesner Ibsen च्या आईने पतीच्या मृत्यूनंतर दुसरा विवाह केला. तिला झालेल्या मुलांबरोबर म्हणजे आठ सावत्र भावंडांबरोबर त्याला आपले बालपण घालवावे लागले.

१. येथे इब्सेनचे वडील कूड इब्सेन त्यांचे पूर्वीचे आयुष्य जगले.
२. इब्सेनच्या आईचे तिमिरचित्र. अस्तित्वात असलेले हे तिचे एकमेव चित्र.

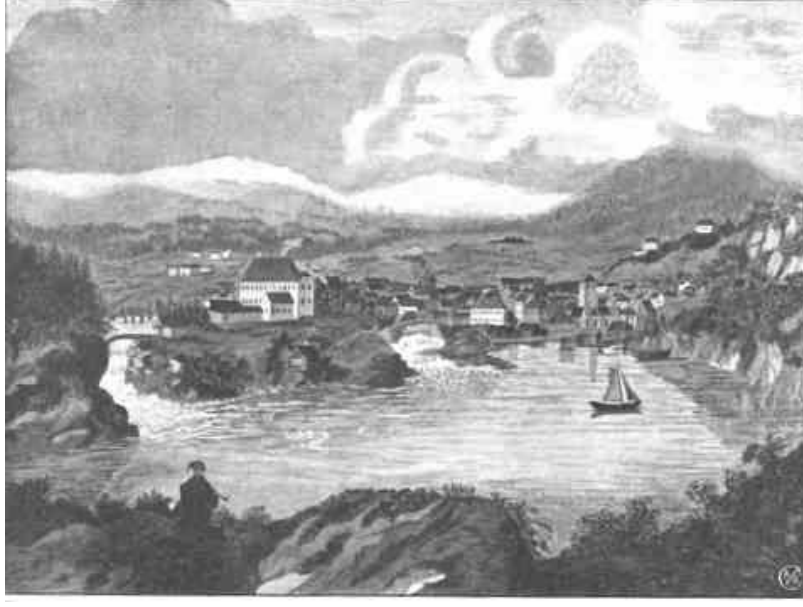
१ डिसेंबर १८२५ ह्या दिवशी वयाच्या अठ्ठाविसाव्या वर्षी Knud Plesner Ibsenचा विवाह झाला. त्याच्या पत्नीचे नाव Marichen Cornelia Martine Altenburg होते. तिच्या अंगातही नॉर्वेजियन प्रमाणेच डॅनिश व जर्मन रक्त होते. ३ ऑक्टोबर १८२६ ह्या दिवशी त्यांना पहिला मुलगा झाला. हा मुलगा Johan Altenburg Ibsen फक्त दीडच वर्षे जगला. ह्या दुःखद घटनेच्या २६ दिवसापूर्वीच म्हणजे २० मार्च १८२८ ह्या दिवशी इब्सेनचा जन्म झाला होता. त्याचे नाव त्यांनी Henrik Johan ठेवले. पुढील सात वर्षांच्या काळात त्यांना Johan Andreas Altenburg, Hedvig Cathrine, Nicolai Alexander आणि Ole Paus ही चार अपत्ये झाली. यात Henrik Ibsen सर्वात मोठा होता.

स्टॉकमन्सगार्डन- ह्याच घरात १८२८ मध्ये इब्सेनचा जन्म झाला.

Skien येथील मुख्य चौकात असलेल्या Stockmanngården नावाच्या घरात इब्सेनचा जन्म झाला. १८८१मध्ये लिहिलेल्या आत्मचरित्राच्या टिपणातील एका भागात तो म्हणतो,

‘ज्याला नंतर Stockmann’s house हे नाव दिले गेले त्या, बाजारपेठेत असलेल्या, घरात माझा जन्म झाला. उभट पायऱ्या, आणि भव्य व उंच मनोरे असलेल्या चर्चच्या उजव्या बाजूस शहरातील मानखोडा आणि डाव्या बाजूस एक तुरूंग व एक वेड्यांचे इस्पितळ असलेला टाऊनहॉल होता. या बाजारपेठेच्या चौथ्या बाजूस एक लॅटिन भाषेची व एक सामान्य शाळा उभारलेली होती. मध्यभागी चर्च विमुक्त उभे होते. माझ्या दृष्टीला विश्वाचे पहिले दर्शन घडविणारे हे दृश्य होते, सर्वत्र इमारती; ना हिरवळ ना विस्तीर्ण प्रदेश. पण संबंध दिवसभर लाकडांच्या आणि पाषाणांच्या ह्या काटकोनी आकाशातील वातावरण Long Falls आणि Cloister Falls व इतर अनेक प्रपातांच्या अविरत घनगर्जनेने दुमदुमलेले असे. आणि प्रपातांच्या गर्जनांना भेदून जाणारे, किंकाळ्या, विलाप आणि आक्रोश हे स्त्रियांचे रूदनसदृश्य आवाज प्रातःकाळापासून ते रात्रीपर्यंत ऐकू येत असत. ते आवाज म्हणजे प्रपातांजवळील अविरत फिरत असलेल्या शेकडो करवतींच्या पात्यांचे आवाज असत.’१.

१८२८ मधील शिएन.

आग लागण्यापूर्वीचे १८८६ मधील शिएन शहर.

शिअन हे त्या काळी दोन हजार लोकवस्तीचे शहर व एक छोटेखानी बंदर होते. टेल्मार्क परगण्यातील इमारती लाकडाच्या व्यापाराचे ते मुख्य व मध्यवर्ती केंद्र होते.

शिअन येथील लोक अहंमन्य व ताठर वृत्तीचे होते. परकीयांशी त्यांचे वागणे भिडस्तपणाचे व मितभाषी असे. तेथे जाऊन राहणाऱ्या परकीयांना एकटे वाटे. एखाद्या चित्तवृत्तीच्या आहारी जाण्यात ते साशंक असत. ह्या त्यांच्या स्पष्ट सहजस्फूर्ततेच्या अभावाला इब्सेन 'आत्मिक भीरूता' म्हणत असे.

नॉर्वेला ४५० वर्षांपर्यंत खरे स्वातंत्र्य ठाऊक नव्हते. १३८७ मध्ये तो डॅनिश अंमलाखाली आला. लागलीच संघटना उभारून स्वातंत्र्याचा हक्क प्रदर्शित करण्याचे प्रयत्न नॉर्वेने केले. पण नेपोलियन विरुद्ध लढा देण्यात पाठिंबा दर्शविल्याबद्दल इंग्लंड आणि रशियाकडून नेतृत्व केल्या गेलेल्या बलाढ्य शक्तींकडून तो स्विडनला पारितोषिक म्हणून बहाल करण्यात आला. नॉर्वेजियनांनी मग आपल्या स्वातंत्र्यरक्षणासाठी शस्त्रे उपसली, परंतू नुकताच Carl XIV Johan म्हणून स्विडीश राजा बनलेला नेपोलियनचा माजी अधिकारी Bernadotte ह्याने एका लहानशा मोहिमेत त्यांचा पराभव केला. एका दुसऱ्याच संघटनेत त्यांना जबरदस्ती शिरविले. त्यांची घटना चालू ठेवायची अनिश्चित अशी परवानगी त्याने त्यांना दिली. मात्र तरीही नॉर्वेजियन पार्लमेंटच्या (Storting) ठरावावरील पूर्ण नकाराधिकार त्यांना मिळू दिला नाही. नॉर्वेने आपल्या मानेवरचे डॅनिश जू बदलून स्विडीश जू खांद्यावर घेतले होते. राजकीयदृष्ट्या जरी तो स्वीडनचा एक प्रांत होता तरी सांस्कृतिकदृष्ट्या तो डेन्मार्कचाच प्रांत राहिला. त्याचे नागरिक डॅनिश कादंबऱ्या वाचीत, किंवा इंग्रजी आणि फ्रेंचपासून झालेली भाषांतरे वाचीत. जरी देशबोलीच्या भाषिक वैशिष्ट्याची समृद्धी आणि स्वाभाविक लयबद्धता यांच्या वापरासाठी चळवळ सुरू होती तरी नॉर्वेजियन लेखी भाषा riksmål ही वस्तुतः लेखी

डॅनिशपासून अभिन्नच होती. अर्ध्या शतकापर्यंत आयर्लंडमध्ये असलेल्या परिस्थितीसारखीच नॉर्वेतील राजकीय आणि भाषिक परिस्थिती होती.

तथापि वाङ्मयाच्या बाबतीत आयर्लंडपेक्षा नॉर्वेतील परिस्थिती भिन्न होती. नॉर्वेजवळ अभिमानास्पद असे वाङ्मय नव्हतेच. अठराव्या शतकात Ludvig Holberg (१६८४-१७५४) नावाचा आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा एक नाटककार होऊन गेला. त्याचा जन्म जरी नॉर्वेमध्ये झाला होता तरी त्याने आपले सारे लेखन डॅनिश वाचकांसाठी डेन्मार्कमध्ये केले. तसेच Henrik Wergeland आणि J. S. Welhaven हे दोन वैश्वपूर्ण व आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाचे कवी १९व्या शतकात होऊन गेले. अन्यथा तेथे केवळ जुने पोवाडे आणि लोककथाच होत्या आणि त्यावरही स्कॉटिश आणि जर्मन स्कॉलर आता आपला हक्क सांगू लागले होते. Iceland मध्ये देशांतर केलेल्या नॉर्वेजियन कवीने सहा शतकांपूर्वी लिहिलेल्या Icelandic Sagas एकोणासाव्या शतकातील नॉर्वेजियनांना ज्ञात नव्हत्या.

इब्सेनच्या जन्मकाळातील नॉर्वे हा अजूनही अतिशय प्राथमिक अवस्थेत होता. मध्ययुगातील घरांप्रमाणे अति दूरस्थ भागातील घरे ही धूर जाण्यासाठी छिद्रे असलेली, बिन खिडक्यांची होती. कृषीव्यवसाय विलक्षण पुरातन पध्दतीचा होता. गुरांकरीता उजेड नसलेले गोठे किंवा जेणेकरून जास्तीत जास्त ऊब मिळेल अशा अरुंद खोल्या असत. आणि वसंत ऋतू आला म्हणजे ते जिवंत सापळे बाहेर काढले जात व ती साचलेली घाण शेतावर पसरली जाई. कोळी लोक अजूनही दोऱ्या वळून जाळी बनवित. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस पश्चिम किनाऱ्यावर अजूनही एक टक्का तरी महारोग आढळे. शहरे अतिशय लहान असत. ख्रिश्चानिया हे राजधानीचे शहर (आताचे ऑस्लो) फक्त ३०,००० लोकवस्तीचे होते. देशाजवळ कोळसा नव्हता. त्याची फक्त थोडीशीच डोंगराळ जमीन शेती करण्याजोगी होती व एकचतुर्थांश

जमीन जंगलांनी व्यापलेली होती. उदरनिर्वाह आणि दळणवळण ह्या बाबतीत लोक बहुतांशी समुद्रावरच अवलंबून असत. नॉर्वेत पहिली रेल्वे दिसण्यापूर्वी इब्सेन प्रौढावस्थेपर्यंत पोहोचला होता.

शिअन येथे Knud Ibsen एक छोटेसे जनरल स्टोअर्स चालवायचा. तेथून दोन मैलाच्या अंतरावर असलेल्या Venstøp येथे Gjerpen च्या प्रदेशात त्याने एकोणतीस एकर जमिनीसह एक श्रीमंती थाटाचे घर घेतले होते. त्याच्या उपलब्ध चित्रावरून तो मध्यम उंचीचा, किरकोळ शरीरयष्टीचा, अंडाकृती चेहऱ्याचा, लांबट व काहीशा बाक असलेल्या नाकाचा व लहान तोंडाचा होता. तो थट्टेबाज, उपहासखोर व धूर्त होता. वयाच्या ऐंशीव्या वर्षापासून दारिद्र्य व अतिमद्यसेवन ह्यातून त्याच्या अपयशी जीवनाला सुरुवात झाली. Peer Gynt मधील Jon Gynt, The League of Youth मधील Daniel Hejre, आणि The Wild Duck मधील Old Ekdal अशी आपल्या पित्याची तीन भिन्न पण ओळखू येण्याजोगी चित्रे इब्सेनने आपल्या नाटकांमध्ये रेखटली आहेत.

इब्सेनची आई Marichen ही दिसायला सुंदर होती. तिला चित्रकलेचा नाद होता व रंगभूमीबद्दलचे जबरदस्त आकर्षण होते. ती प्रसन्नमुख पाणीदार डोळ्यांची व संवेदनशील स्वभावाची होती.

इब्सेनच्या वयाच्या सातव्या वर्षापर्यंत त्याच्या आईवडिलांचे जीवन सुखी आणि समृद्ध होते. दारमंडपातील एका खिडकीत लहानशा रंगमंचावर इब्सेन कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ तिथल्या परिसरातील मुलांना करून दाखवायचा.

शैशवावस्थेतील इब्सेन दिसायला त्याच्या वडिलांसारखाच होता. जरी त्याचा रंग आईसारखा सावळा होता तरी त्याच्या नाकाची ठेवण त्याच्या वडिलांप्रमाणेच लहानशी पण भक्कम होती. चित्रकला आणि वाचन याबरोबर त्याला

कपड्यालत्याचाही बराच शौक होता. बऱ्याच वेळा तो पुस्तके, बाहुल्या व चित्रे ह्या साहित्यासह स्वतःला एका खोलीत कोंडून घ्यायचा. १३ व्या वर्षी त्याचे नाव एका खाजगी शाळेत घातले गेले. जर्मन व लॅटीन तो एका Hansen नावाच्या खाजगी शिक्षकाकडून शिकला.

इब्सेन आपल्या भावंडांवर रागावला म्हणजे दारांच्या लाकडी तावदानांवर त्यांची व्यंगचित्रे काढायचा. Johan ला माकड आणि Hedvig ला अस्वल, Ole ला कोल्हा आणि Nicolai ला काहीतरी अनोळखी प्राणी बनवी.

इब्सेनची एकुलती एक बहिण हेदविग.

दारमंडपातील खिडकी, जेथे इब्सेनच्या बाहुल्यांचा रंगमंच असे.

हॅरिसनच्या 'हिस्ट्री ऑफ लंडन' ह्या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ. 'द वाईल्ड डक' या नाटकात हेदविगच्या तोंडी या चित्राचे वर्णन आहे.

Knud Ibsen ने Venstøp येथील हे घर घेण्यापूर्वी ते एका अद्भुतरम्य आणि धोक्याचं जीवन जगलेल्या Niels Jørgen Hirschholm ह्या मृत दर्यावर्दीच्या मालकीचे होते. ह्या घराच्या पोटमाळ्यात त्याने अनेक पुस्तके आणून ठेवली होती. त्यापैकी बरीचशी इंग्रजीत होती. तरीही इब्सेनला प्राथमिक ज्ञान मिळविण्यासाठी त्यांचा बराच उपयोग झाला. The Wild Duck नाटकात त्यातील Harrisons History of London ह्या पुस्तकाचा हेदविगच्या तोंडी उल्लेख आला आहे तर ह्याच नाटकातील दुसऱ्या अंकाच्या नेपथ्यात त्या पोटमाळ्याचे चित्रण आहे.

Knud Ibsen चे अखेरचे दिवस अतिशय हलाखीत गेले. कर न भरल्यामुळे त्याची बरीच मालमत्ता जप्त करण्यात आली व तो निष्कांचन झाला. त्यामुळे इब्सेनला शाळा सोडावी लागली व चर्चमधल्या धार्मिक विधीत त्याला तिसरा दर्जा देण्यात आला. ह्या अपमानाचा परिणाम म्हणजे Knud Ibsen दारूडा व भ्रमिष्ट झाला. हेनरिक इब्सेनच्या बालमनावर आणखी एक आघात झाला होता. Henrik हा Knud Ibsen चा मुलगा नसून Tormod Knudsen नावाच्या त्याच्या आईच्या जुन्या चाहत्यापासून झालेला आहे अशी उघड उघड अफवा होती. इब्सेनचा ह्यावर विश्वास बसला व त्याला आपल्या आईवडिलांबद्दल आदर वाटेनासा झाला. म्हणूनच दिवाळखोरी आणि अनौरसता ही त्याच्या नाटकातून समंधासारखी पुन्हा पुन्हा येऊ लागली. The Pretenders मधील Haakon, Peer Gynt मधील Ugly Brat, Ghosts मधील Regina, The Wild Duck मधील Hedvig व Rosmersholm मधील Rebecca West ही स्वभावचित्रे त्याची उदाहरणे

आहेत. दारिद्र्याने पछाडलेल्या घरात सुख आणि समाधान नांदेनासे झाले होते. इब्सेनला आता स्वतःच्या उदरनिर्वाहाचे साधन पाहणे भाग होते.

त्याच्या वडिलांच्या एका प्रवासी मित्राने त्याला **Grimstad** येथील औषध विक्रेत्याकडे सहाय्यकाची नोकरी शोधून काढली. २७ डिसेंबर १८४३ ह्या दिवशी त्याने **Lykkens Prøve** (भाग्यवानसंधी) नावाच्या एका लहानशा जहाजावर बसून शिएनचा अखेरचा निरोप घेतला. सात ते पंधरा वर्षांपर्यंतच्या जीवनाच्या ह्या पार्श्वभूमीवर काढलेल्या ह्या निष्ठुर आठ वर्षांनी त्याच्या हृदयावर जी जखम केली ती पुन्हा कधीच भरून निघाली नाही.

३ जानेवारी १८४४ मध्ये इब्सेन ग्रिमस्ता येथे पोहचला. जहाजावरचा व्यापार व जहाजबांधणी इ. व्यवसाय असलेले हे शहर फक्त ८०० लोकवस्तीचे होते. इतर करमणुकींबरोबर शिएनप्रमाणे येथेही काही नाटककंपन्या येत असत. पुढे तीस वर्षांनंतर लिहिलेले **The Pillars of Society** हे नाटक ग्रिमस्ताच्या आठवणींनी पुरेपूर भरलेले आहे.

Napoleonic Wars मधील (ज्यात **Norway** आणि **Denmark** फ्रान्सच्या बाजूने लढले होते) जे काही सैनिक इंग्लंडच्या कैदेत जाऊन आले होते ते आणि १८१४ मधल्या स्विडनविरुद्धच्या अल्पकालिक युद्धात जे **Gothenburg** च्या कैदेत जाऊन आले होते ते बरेचसे खलाशी ह्या काळात ग्रिमस्ता मध्ये वास्तव्य करीत होते व कामाच्या निमित्ताने इब्सेनला त्यांच्यात मिसळावे लागत होते.

ज्या औषधविक्रेत्याच्या दुकानात इब्सेन कामाला होता तो **Reimann** सुशील स्वभावाचा पण अव्यवहारी होता व त्याचा धंदा घसरणीला लागला होता. याकारणास्तव इब्सेनला इतका तुटपुंजा पगार मिळत असे की त्यामुळे ऐन हिवाळ्यात ३०० से. तापमान असलेल्या ग्रिमस्ता सारख्या गावी त्यातून त्याला

कपडेच काय पण पुरेसे जेवणही घेता येत नसे. आपल्या वडिलांचा गमावलेला नावलौकिक परत मिळवण्याची ईर्ष्या असलेला इब्सेन आलेल्या परिस्थितीशी मोठ्या धैर्याने तोंड देत होता.

ह्या ग्रामीण छिद्रातल्या प्रतिकूल परिस्थितीच्या संघर्षातूनच त्याच्या प्रचंड इच्छाशक्तीचा आणि निर्धाराचा विकास होत होता. शिएनपेक्षाही कंटाळवाणे आणि एकलकोंडे असे त्याचे जीवन झाले होते. तो अधिक अंतर्मुख बनला होता. म्हणूनच,

“He went about Grimstad like an enigma sealed with seven seals.”

असं त्याचं वर्णन त्या गावात त्याला ओळखणाऱ्या स्त्रीने केलं आहे. ह्या दारिद्र्यामुळे आणि सामाजिक अपकर्षामुळेच त्याची आक्रमक आणि युयुत्सु प्रवृत्ती येथे वाढीस लागली. स्थानिक बड्या व्यक्तींविषयी (ज्यांना तो **Empty brains with full wallets** म्हणायचा) उपहासात्मक कविता लिहून व त्यांची व्यंगचित्रे काढून तो आपला दुःखपरिहार करायचा. ह्या काळात त्याने भरपूर चित्रेही रंगवली.

शिएनहून येताना त्याने ती सारी पुस्तके पेटित भरून आणली होती. त्यातील **Dickens, Scott, Holberg, Voltaire** (ज्याची तो विशेष स्तुती करायचा), त्याचा समकालीन **Swedish** कादंबरीकार **Fredrika Bremer** आणि **Danish** कादंबरीकार **Fru Gyllembourg** या साऱ्या साहित्यिकांचे लिखाण त्याने ह्याकाळात अधाशीपणे वाचून टाकले. औषधविक्रेता **Reimann** हा **reading circle** चा सभासद होता, आणि त्याने आपल्या नावावर पुस्तके आणून वाचण्याची इब्सेनला अनुमती दिली होती.

परंतु केवळ एवढ्या वाचनावरच त्याने समाधान मानले नाही. त्याला महाविद्यालयात प्रवेश मिळवायचा होता. त्यासाठी त्याने रात्री जागून मॅट्रिकचा अभ्यास केला. ह्या अभ्यासातूनच त्याला **Catilina** ह्या त्याच्या पहिल्या नाटकाची कल्पना सुचली होती.

ह्या औषधाच्या दुकानात **Else Sofie Jensdatter** नावाची एक मोलकरीणही होती. इब्सेनपेक्षा वयाने ती दहा वर्षांनी मोठी होती. तिच्याशी झालेल्या प्रेमप्रकरणाचे पर्यवसान म्हणजे ९ ऑक्टोबर १८४६ ह्या दिवशी इब्सेन तिच्या अनौरस मुलाचा पिता बनला. ह्या अनौरस मुलाच्या पालनपोषणासाठी इब्सेनला मात्र त्याच्या तुटपुंज्या पगारातून पंधरा वर्षांपर्यंत पोटगी द्यावी लागली.

Else ने त्याचे नाव **Hans Jacob Henriksen** ठेवले. इब्सेनच्या ह्या अनौरस पुत्राची आणि त्याच्या वंशजांची अतिशय दारूण शोकांतिका झाली. तो अतिशय दरिद्री आणि व्यसनी अवस्थेत असताना इब्सेनची आणि त्याची १८९२ मध्ये अखेरची भेट झाली होती.

इब्सेनच्या मनावर, स्वभावावर आणि त्याच्या सर्वांगीण विकासावर ह्याचा सखोल परिणाम झाला. तारुण्यात पडलेल्या ह्या वाकड्या पावलाबद्दल त्याला अडाणी गप्पीदासांच्या गप्पांना तोंड द्यावे लागले. त्याच्या धार्मिक प्रवृत्तीच्या कुटुंबालाही ह्या कुचाळक्या सहन कराव्या लागल्या. अशा समाजात प्रतिष्ठा मिळविण्याचा प्रश्नच नव्हता. ह्याउलट ह्या समाजाबद्दल त्याच्या मनात तिरस्कार आणि रोष निर्माण झाला. एका तरूण अपराध्याचे परिवर्तन एका बंडखोर टीकाकारात झाले.

त्याला आप्तस्वकीयांबद्दलही तिटकारा वाटू लागला व ह्या तिटकार्याने इतके विस्तृत रूप धारण केले की आपल्या सर्व देशबांधवांबद्दल त्याला तिटकारा वाटू लागला व त्याची परिणती म्हणजे दुसऱ्या कोणत्यातरी लांब अंतरावरच्या देशात

जाऊन राहण्याची प्रबळ इच्छा त्याच्या मनात निर्माण झाली. पुढे त्याने आपल्या ह्या अनौरस संततीच्या बाबतीत जरी कधी रस घेतला नाही तरीही एका अपराधीपणाच्या भावनेची जाणीव त्याच्या मनात खोल रुतून बसली व ह्याचे प्रायःश्रित्त लवकर घडून यावे असे त्याला मनापासून वाटू लागले. ह्याचा जबरदस्त परिणाम त्याच्या पुढील लिखाणावर झालेला दिसून येतो.

ग्रिमस्ता येथे **Georgiana Crawford** ह्या वृद्ध स्कॉटिश स्त्रीशी त्याचा परिचय झाला. तिने त्याला अनेक पुस्तके पुरविली. ह्या काळात इब्सेनचा **Søren Kierkegaard** ह्या तत्त्वज्ञानाच्या व **Adam Oehlenschläger** ह्या सुप्रसिद्ध डॅनिश कवीच्या साहित्याशी परिचय झाला. तसेच **Henrik Wergeland** ह्या कवीच्या लेखनाचाही त्यावर परिणाम झाला. त्याच्या रचनापद्धतीचे अनुकरण करून ह्या काळात इब्सेनने बऱ्याच कविता लिहिल्या. ह्याच काळात **Christopher Due** आणि **Ole Carelius Schulerud** हे दोन मित्र त्याला ग्रिमस्तामध्ये भेटले. ग्रिमस्तासारख्या लहानशा गावातील जुनाट सनातनी लोकांपुढे त्याने आपली अनिश्चरवादी आणि प्रजासत्ताकवादी मते मांडायला सुरुवात केल्याबरोबर प्रथम लोकांचे लक्ष त्याच्याकडे वेधले गेले. विवाह, प्रेम, नीतिशास्त्र आणि धर्म ह्या बाबतीतील त्याची मते आधीच बंडखोर बनलेली होती. त्याने **Voltaire** चा अभ्यास केला आणि तो एकेश्वरवाद आणि अद्वैतवादाचे समर्थन करू लागला. परमेश्वराचे साक्षात अस्तित्व मानायला तो स्पष्ट नकार देऊ लागला.

लोकसत्तावादाच्या कल्पनेने नॉर्वेचे लक्ष वेधून घेतले होते आणि त्याचे कारण म्हणजे तीस वर्षांपासून नॉर्वे पारतंत्र्याच्या जुन्या डॅनिश जू खाली होता. स्विडीश राजा आणि त्याने नेमलेल्या नॉर्वेजियन मंत्रिमंडळाच्या अधिराज्यत्वाखाली तो असंतुष्टपणे झुरत होता.

१८४८ च्या फेब्रुवारीत Paris मधील लोक राजाविरुद्ध उभे ठाकले. रस्तोरस्ती झालेल्या दंगलीच्या दुसऱ्या दिवशी म्हणजे २४ फेब्रुवारीला Louis Philippe ने अधिकार सोडून पळून जाऊन Surrey च्या बंगल्यात आश्रय घेतला आणि फ्रान्सने आपले राष्ट्र प्रजासत्ताक झाल्याचे जाहीर केले. इब्सेन त्यावेळी २० वर्षांचा होता. ह्या घटनेचा स्फोटक परिणाम त्यावर झाला. ह्या खळबळीच्या वर्षात त्याचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या आणखी काही घटना घडल्या. इटलीमध्ये वसंतऋतूत एक राज्यक्रांती झाली, तिचा संसर्ग Rome, Turin, Leghorn, Pisa, Florence आणि Milan लाही पोहोचला. एवढेच नाही तर ऑस्ट्रियाच्या सामर्थ्यशाली साम्राज्यावरसुद्धा त्याचा परिणाम झाला. १३ मार्चला एका दिवसात धुमाकूळ माजून Metternich चा पाडाव झाला आणि प्रजेला Vienna परत मिळाले. ह्या बातमीने प्रवृत्त होऊन Venice ने सुद्धा धडपड करून आपले राज्य प्रजासत्ताक म्हणून जाहीर करून टाकले. नंतर त्याच महिन्यात Frederick William IV ने सुधारणा करण्याच्या मंजूरीत उशीर केल्यामुळे ह्याच महिन्यात बर्लिनमध्ये धुमाकूळ उडून रक्तपात झाला आणि त्यावर पार्लमेंटमध्ये बदल घडवून आणण्याची परवानगी देण्यास सक्ती करण्यात आली. मे मध्ये Lombards ने उठाव करून किल्ल्यातील Austrian सैन्य बाहेर हाकलून लावले. जवळच जर्मनीतील राज्यक्रांतीला प्रतिसाद म्हणून ड्यूकच्या ताब्यातील Schleswig आणि Holstein ह्यांनी हातात शस्त्रे घेतली.

ह्या घटनांचा इब्सेनच्या मनावर परिणाम होऊन तो पूर्ण उत्साहाने उत्तरोत्तर प्रजासत्ताकवादी झाला, राजे व बादशहांच्या विरुद्ध भाषणे देऊन प्रजासत्ताकवादाचे समर्थन करू लागला.

जूनमध्ये Paris च्या रस्त्यांवर यादवी युद्ध सुरू झाले आणि Bohemian बंडखोरांना चिरडून काढण्यासाठी Prince Windischgrätz ने त्याच्या तोफा Prague कडे वळविल्या. ३० ऑक्टोबरला प्रतिगामी Jellačić ने Windischgrätz च्या विरुद्ध Vienna च्या मदतीला जाणाऱ्या Hungarian सैन्याचा Schwechat च्या मैदानावर पराभव केला. Vienna मध्ये जवळजवळ पाऊण शतकापर्यंत लोकशाही नव्हती. नोव्हेंबरमध्ये Frederick William IV ने Berlin पार्लमेंट बरखास्त केले. त्यानंतरच्या वर्षाच्या एप्रिलमध्ये त्याने Saxony Baden आणि Hanover मधील बंडे चिरडून टाकली. जूनमध्ये फ्रेंचांनी Mazzini चे रोमन प्रजासत्ताक Garibaldi चे निर्भय संरक्षण असूनही चिरडून टाकले. २४ ऑक्टोबरला Venetian republic ही कोसळले. Louis Bonaparte चा अनपेक्षित बदल जनतेपुढे येण्यापूर्वीच Paris Chamber ने स्वतःला फ्रान्सचे स्वामित्व बहाल करून टाकले.

युरोपातील या ज्वालामुखीच्या उद्रेकाविषयी सत्तावीस वर्षांनंतर केलेल्या प्रतिक्रियेत तो म्हणतो,

‘तो अतिशय कोलाहलाचा काळ होता. हंगेरी आणि इतर ठिकाणी उद्ध्वलेली फेब्रुवारीचा राज्यक्रांती Schleswig वरील युद्ध ह्या सर्वांचा माझ्या मनावर

परिणाम होऊन तो माझ्या विकासाबरोबर वृद्धिंगत होत गेला, तथापि तो परिपक्व स्वरूपात येईपर्यंत मला थांबावे लागले. मी अनेक अनुस्पंदनी (resounding) कविता लिहिल्या व त्यातून 'स्वतंत्रता आणि मानवता ह्यांच्या प्रीत्यर्थ हंगेरियनांनी व रशियनांनी जुलमी राज्यकर्त्यांविरुद्ध लढा देण्याचे कार्य सतत चालू ठेवावे' म्हणून त्यांना उत्तेजन दिले. मला आठवते की King Oscar ला मी लांबलचक सुनिते लिहिली, त्यातून, साऱ्या क्षुद्र जाणिवा बाजूला सारून उशीर न करता आपल्या सैन्याच्या अग्रभागी होऊन आपल्या बांधवांच्या मदतीसाठी Schleswig च्या सरहद्दीवर कूच करण्याची त्याला मी विनंती केली होती.'२

१८४९ च्या पहिल्या तीन महिन्यात त्याने Catiline लिहून पूर्ण केले. ह्याच काळात Clara Ebbell ह्या एकोणीस वर्षे वयाच्या तरुणीवर तो आसक्त झाला आणि अनेक कविता लिहून त्याने तिला त्या अर्पण केल्या. २८ सप्टेंबर १८४९ मध्ये त्याची In Autumn ही कविता Christiania – Posten मध्ये पहिल्यांदाच प्रसिद्ध झाली.

१८५० मध्ये इब्सेन ख्रिश्चानियाला आला. त्यावेळी हे शहर फक्त ५०,००० लोकवस्तीचे होते. तेथे त्याचा मित्र Ole Schulerud याच्या घरी राहून त्याने Heltberg च्या student Fabrik मध्ये मॅट्रिकच्या परिक्षेच्या तयारीसाठी आपले नाव दाखल केले.

ख्रिश्चानिया थिएटरने साभार परत केल्यावर Ole Schulerud ने १२ एप्रिल १८५० मध्ये स्वखर्चाने Catilina हे नाटक छापून घेतले. Henrik Wergeland

च्या The Venetians नंतर सात वर्षांनी पहिल्यांदाच प्रसिद्ध होणारे हे पहिले नॉर्वेजियन नाटक होय. इब्सेनने Brynjolf Bjarne ह्या टोपणनावाने ते प्रसिद्ध केले. त्याच्या २५० प्रती छापल्या गेल्या व वर्षभरात फक्त ४५ प्रती खपल्या. हे नाटक त्यांना आठवड्याभराचे जेवणही मिळवून देऊ शकले नाही. शेवटी एका किराणा दुकानदाराला उर्वरित प्रती विकून त्यांना आपला दैनंदिन खर्च भागवावा लागला.

ह्या काळात नॉर्वेजियन रंगभूमी ही पूर्णपणे डॅनिश, फ्रेंच आणि जर्मन ह्या परकीय नाटकांवर अवलंबून होती.

१८४० च्या दरम्यान नॉर्वेजियन आध्यात्मिक जीवन उदासीन होते, जोरकसपणाचा अभाव असलेले, शांत तसेच निर्भय असून लोक जुन्या आठवणीत गुंग झालेले होते. जगातील प्रगत वाङ्मयाच्या महासागरापासून तुटक असलेल्या एखाद्या शांत तळ्यासारखी त्याची स्थिती होती.

या दरम्यान त्याची Paul Botten Hansen ह्या भाषाकोविदाशी तसेच त्याच्या भावी जीवनावर ज्याचा अधिक प्रभाव पडणार होता त्या Bjørnstjerne Bjørnson ह्या लेखकाशी त्याची पहिली भेट झाली. Aasmund Vinje आणि Theodor Abildgaard ह्यांच्याशीही इब्सेनची ओळख झाली. Harro Harring नावाच्या जर्मन पुढाऱ्याने The Voice of the People नावाचे वर्तमानपत्र सुरू केले. कामगार चळवळींशी ह्या Abildgaard चा संबंध होता. त्यात इब्सेननेही भाग घेतला होता. नंतर Andhrimner नावाच्या अल्पकालिक नियतकालिकात इब्सेनने रंगभूमीविषयक टीका तसेच प्रचलित घडामोडींवरील

आणि राजकीय स्वरूपाचे लेख लिहिले, तसेच काही व्यंगचित्रेही काढली. त्या काळातील डाव्या गटातील तसेच Thranitter चळवळीशीही त्याचा संबंध आला.

१८५० च्या मे मध्ये त्याने The Norsemen च्या शीर्षकात बदल करून The Warrior's Barrow नावाचे गीतनाट्य लिहिले. हे नाटक Oehlenschläger च्या ऐतिहासिक शोकांतिकेच्या साच्याचे होते. Christiania Theatre ने त्याचा स्विकार केल्यामुळे इब्सेनला अधिक प्रोत्साहन मिळाले व त्याने अद्भूतरम्य राष्ट्रीय विषयावरील The Ptarmigan of Justedal नावाचे हे निर्यमक नाटकही त्याचवर्षी लिहिले. त्यावेळी इब्सेनने Andreas Faves चे Norwegian Tales वाचले होते.

ह्या काळात इब्सेनजवळ जेवणापुरतेही पैसे नव्हते. मॅट्रिकच्या परीक्षेतील ग्रीक आणि गणिताच्या परीक्षेत तो नापास झाल्याने त्याला विद्यापीठात प्रवेश मिळणे अशक्य होते. परंतु ह्या परीक्षेपेक्षाही त्याला सर्जनशील लेखनाचे महत्त्व अधिक वाटल्याने तो त्यानंतर त्या परीक्षेला बसला नाही. त्याने वाङ्मय व सौंदर्यशास्त्र यांचा अभ्यास करायला सुरुवात केली.

त्या काळात Søren Kierkegaard व Hegel ह्यांच्या तत्त्वज्ञानाने युरोपला भारावून टाकले होते. Johan Ludvig Heiberg ह्या डॅनिश कवी, तत्त्वज्ञानी, समीक्षक आणि नाटककार याचा इब्सेनवर प्रभाव पडला होता. त्याचे On Vaudeville हे छोटेखानी पुस्तक इब्सेनने वाचले होते.

The Warriors Barrow च्या यशामुळे इब्सेनला ख्रिश्चेनिया थिएटरमध्ये विनामूल्य तिकीट मिळू लागले व तेथे होणाऱ्या नाट्यप्रयोगावर टीका लिहिण्याचीही अनुमती मिळाली. The Man ह्या नियतकालिकात त्याने प्रख्यात नाटककार Eugène Scribe च्या नाटकांना त्याने dramatic candy-floss म्हटले. त्याच काळात Bellini च्या Norma ह्या संगीतिकेवरून त्याने Norma ह्या नावाचे विडंबनात्मक काव्य लिहिले.

इब्सेनने आता डॉक्टर किंवा पेंटर होण्याच्या आपल्या पूर्वीच्या आकांक्षा सोडून दिल्या. १८४९ च्या वसंतऋतूत Ole Bull नावाचा आंतरराष्ट्रीय कीर्ती संपादन केलेला नॉर्वेजियन व्हायोलियनवादक अमेरिकेहून बर्गेन येथे परत आला. आपल्या शहरात एक भव्य Norwegian National Theatre असावे असा मानस नागरिकांनी व्यक्त करून त्यासाठी त्याची मदत मागितली. Ole Bull ने हे मान्य केले व त्याने त्यासाठी अनेक कार्यक्रम आयोजित केले. परंतु त्यातून त्याला पुरेसा प्रतिसाद मिळाला नाही म्हणून त्याने ह्या थिएटरसाठी पार्लमेंटकडे मदत मिळविण्यासाठी अर्ज केला. त्याची विनंती अमान्य करण्यात येऊन त्याविरुद्ध सगळीकडे चर्चेची वादळे उठली. तेव्हा इब्सेनने Bull चे जोरदार समर्थन केले. ख्रिश्चानियामध्ये प्रदर्शित झालेल्या The Warriors Barrow बद्दलची ख्याती Bull च्या कानावर गेली. Bull ने इब्सेनची भेट घेऊन इब्सेनला Bergen Theatre मध्ये नोकरी देऊ केली. त्याचप्रमाणे २६ ऑक्टोबर १८५१ ला तो Bergen Theatre मध्ये रंगभूमीचा कवी (Theatre Poet) आणि सहाय्यक म्हणून रुजू झाला आणि त्याला त्याचा भावी काळ अधिक उज्वल दिसू लागला.

Bergen येथे त्याने जी सहा वर्षे घालविली ती त्याच्या नंतरच्या जीवनक्रमाच्या विकासात प्राणभूत ठरली. रंगभूमीच्या व नाट्यनिर्मितीच्या संदर्भातील फक्त भूमिका सोडून साऱ्या सूक्ष्म गोष्टींचा त्याने अभ्यास केला. ज्या काही जुन्या नाटकांचे तेथे प्रयोग झाले ते बहुतांशी अयशस्वी झाले. त्यामुळे थिएटर बोर्डने एका **Dramatic Author** ची निवड करून त्यास **Foreign Theatrical Methods** चा अभ्यास करण्यासाठी व आधुनिक आणि योग्य अशा नाटकांची निवड करून ती उपलब्ध करण्यासाठी परदेशी पाठवायचे ठरविले. त्यात इब्सेनची निवड करण्यात आली व त्याला परकीय रंगभूमीच्या अभ्यासासाठी **Copenhagen, Berlin, Dresden** आणि **Hamburg** येथे १५ एप्रिल १८५२ ह्या दिवशी तीन महिन्यांकरीता पाठविण्यात आले.

Copenhagen ह्या **Danish** राजधानीत असलेल्या **Royal Theatre** ह्या युरोपातील विख्यात रंगभूमीला त्याने भेट दिली. फ्रान्स आणि जर्मनीच्या तोडीच्या व इंग्लंडपेक्षाही उत्कृष्ट अशा आंतरराष्ट्रीय नाट्यसंग्रहाशी आणि कलाकारांशी त्याचा परिचय झाला. तेथे **Johan Ludvig Heiberg** ह्या थिएटर डायरेक्टरशीही त्याचा परिचय झाला. तो केवळ व्यासंगीच नव्हता तर मान्यवर असा कवी आणि नाटककारही होता. त्याने **Danish** रंगभूमीवर **Vaudeville** हा करमणुकीचा प्रकार फ्रेंच नमुन्यात पण डॅनिश मांडणीत आणून डॅनिश प्रचलित विषयावर भरपूर लेखन केले होते. ह्याच नाटकांचे अनेक प्रयोग इब्सेनला पुढे **Bergen** आणि **Christiana** मध्ये करायचे होते. याशिवाय त्याने ह्या थिएटरमध्ये **Shakespeare** ची नाटके, **Holberg** च्या सुखांतिका, **Oehlenschläger** च्या शोकांतिका, **Mozart** संगितिका, **Heiberg** च्या

सौम्य सुखात्मिका (Vaudeville) यांचे प्रयोग पाहिले. तेथील नट इब्सेनला त्याच्या नॉर्वेजियन नटांपेक्षा कितीतरी सरस वाटले. ज्या छोट्याशा पुस्तकाचा इब्सेनच्या पुढील लेखनावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला ते Herman Hettner चे Das Mederne Drama हे पुस्तक इब्सेनला येथेच वाचावयास मिळाले. येथे इब्सेनने अनेक नाट्यप्रयोग पाहिले. तसेच Dresden येथील J. C. Dahl ह्या चित्रकाराशीही त्याची ओळख झाली. Hofoper येथे त्याने Stage machinery चा अभ्यास केला.

ह्या तीन महिन्यांच्या परदेशगमनात त्याने Sanethansnatten (St. John's Night) म्हणजेच Midsummer night हे नाटक लिहून पुरे केले.

अध्ययन पर्यटनाहून परत आल्यावर बर्जेन थिएटरमध्ये पाच वर्षांच्या करारावर निर्देशक म्हणून इब्सेनची नेमणूक करण्यात आली. ह्या थिएटरमध्ये दरवर्षी २ जानेवारी ह्या वर्धापनदिनानिमित्त एक नवे नाटक सादर करण्यात येई. ह्या नाट्य लेखनाची जबाबदारी निर्देशकावरच असे. त्यामुळे इब्सेनला दरवर्षी एक नाटक लिहून सादर करावे लागे. १८५२ च्या शरद ऋतूत २ जानेवारी ह्या दिवशी त्याने आपले St. John's Night सादर केले. पण ते अपयशी ठरले.

संबंध युरोपातील हा काळ नाटकासाठी अत्यंत वाईट होता. १८०५ मध्ये झालेल्या Schiller च्या मृत्यूनंतर जवळजवळ अर्धशतकभर रंगभूमी आणि गंभीर नाटककार यांच्यात खिंडार पडलेले होते. अनेक नाटके लिहून तयार होती पण रंगभूमीच्या बाबतीत मागासलेल्या नॉर्वेप्रमाणे त्यांच्या देशातही त्यांचे प्रयोग होत नव्हते.

बर्जेन रंगभूमीच्या ज्या वास्तवस्थितीत इब्सेन कार्य करीत होता. ती त्या काळाच्या पन्नास वर्षे मागे होती. Shakespeare, Holberg, Oehlenschläger, Scribe ह्या नाटककारांची अनेक नाटके त्याने बसविली. ही सर्वच नाटके कलात्मकदृष्ट्या सरस नसली तरी इब्सेनला त्यांच्यापासून बरेच शिकायला मिळाले. रंगतंत्राविषयीचे परिपूर्ण शिक्षण त्याला तेथेच मिळाले. म्हणूनच १० मार्च १८७५ मध्ये Herman Laading ला लिहिलेल्या पत्रात तो म्हणतो,

‘Ja, hine är I Bergen var isandhed mine lærear!’ ३.

- होय, बर्जेनमधील ती वर्षे म्हणजे खरोखर माझ्या उमेदवारीची वर्षे होती!

बर्जेन थिएटरच्या शिरस्त्याप्रमाणे तो दरवर्षी स्वतः लिहिलेले नाटक सादर करीत होता व हे करताना तेथे सादर होत असलेल्या नाटकांचेही आपसूक अनुकरण करीत होता. १८५३ सेंट जॉन्स नाईट, १८५४ वॉरिअर्स बॅरो व १८५५ ला सादर केलेले लेडी इंगेट ऑफ अस्मोत, ह्या नाटकांना जरी समाधानकारक यश लाभले नाही तरी त्यातून त्याच्या नाट्यलेखनात उत्तरोत्तर सुधारणा मात्र होत होती. पुढे १८५६ मध्ये त्याने लिहिलेल्या ‘फीस्ट ऍट सूलहॉग’ ह्या संगीत काव्यात्म नाटकाला मात्र अपेक्षेपेक्षा अधिक यश मिळाले.

१८५६ च्या जानेवारीत लेखिका आणि नाटककार असलेल्या Magdalene Thoresen शी त्याचा परिचय झाला. त्यातून Suzannah Thoresen नावाच्या तिच्या सावत्र मुलीवर इब्सेनचे प्रेम बसले. इब्सेनने तिला लग्नाची मागणी घातली आणि १८ जून १८५८ मध्ये अगदी साध्या समारंभात त्यांचा विवाह झाला.

इब्सेनच्या आपत्तीच्या काळात हीच एक सुदैवाची बाब होती. Suzannah ने त्याचा संसार सांभाळून त्याच्या आपत्तीच्या आणि उत्कर्षाच्या काळात त्याला चांगली साथ दिली. त्याच्या साहित्यिक जीवनाचा मार्ग सुकर होण्यात तिचा कितीतरी मोठा वाटा आहे.

हेनरिक इब्सेन व त्याची पत्नी सुसाना.

त्याने १८५७ मध्ये लिहिलेले ओलॅफ लिलेक्रान्स हे नाटकही अपयशी ठरले. ९ जुलै १८५७ रोजी तो रजा काढून ख्रिश्चानिया येथे गेला. तेथे Artistic Instructor म्हणून Norwegian Theatre मध्ये त्याची नेमणूक झाली आणि त्याने बर्जेन थिएटरमधील आपल्या पदाचा राजीनामा दिला.

ख्रिश्चानिया थिएटरमध्ये त्याच्या दिग्दर्शनाखाली बसविलेल्या एक-दोन नाटकांच्या प्रयोगाव्यतिरिक्त सारेच प्रयोग अपयशी ठरले. त्यात ख्रिश्चानिया येथील डॅनिश थिएटरच्या स्पर्धेत हे थिएटर थिटे पडले. याच काळात म्हणजे २४ नोव्हेंबर

१८५८ ला रंगभूमीवर आलेल्या त्याच्या 'दि व्हायकिंग्ज ऍट हेल्गलँड' लाही अपयश मिळाले.

२३ डिसेंबर १८५९ रोजी त्याला मुलगा झाला. 'दि व्हायकिंग्ज ऍट हेल्गलँड' मधील नायकाचे Sigurd हे नाव त्याने आपल्या मुलाला ठेवले.

६ ऑगस्ट १८६० मध्ये त्याने London, Paris, The larger German cities, Copenhagen आणि Stockholm येथे नाट्यकला आणि वाङ्मय यांच्या अभ्यासासाठी मिळणाऱ्या प्रवासी शिष्यवृत्तीसाठी सरकारकडे अर्ज केला. पण त्याचा अर्ज फेटाळण्यात आला. अननुभवी नट आणि रंगभूमीवर सादर करण्यासाठी लागणाऱ्या चांगल्या व प्रयोगक्षम नाटकांचा अभाव ह्या अडचणींमुळे त्याचे कार्य मंदावले, परिणामी थिएटर बोर्डने त्यावर टीका केली आणि वर्तमानपत्रांनीही त्याच्याविरुद्ध काहूर माजविले.

ह्या काळात इब्सेनची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत वाईट होती. तो कर्जात बुडाला व सावकारांनी त्याची मालमत्ता जप्त करून विकली. त्यामुळे त्याला मद्यपानाचे व्यसन जडले आणि त्याचा खूपच अतिरेक झाला. शिष्यवृत्तीच्या रूपाने त्याने कर्ज काढले. तरीही ह्या काळात त्याने Loves Comedy सारखे उपहासात्मक नाटक लिहिले.

नॉर्वेजियन लोककथांनी त्याचे मन आकर्षून घेतले व तो कथांचा संग्रह करण्यासाठी ख्रिश्चानिया बाहेर पडला. ह्या भ्रमंतीचे फलित म्हणजे १८६३ च्या जुलै – ऑगस्टमध्ये त्याने लिहिलेले Saga play- The Pretenders होय. हे नाटक बऱ्यापैकी गाजले.

इब्सेनला vasa (१८६९), Dannebroug (१८७१) व Turkish (१८७१) हे किताब बहाल करण्यात आले.

१५ नोव्हेंबर १८६३ मध्ये डेन्मार्कचा King Frederik VII पुत्रहीन मरण पावला व त्याची जागा त्याच्या जवळच्या नातेवाईकाने Christian IX ने घेतली. त्यामुळे Holstein आणि Duchies of Schleswig च्या भयंकर समस्येने डोके वर काढले. Christian ची सत्ता त्यांनी अमान्य केली आणि कलह माजला. Duchies वर अधिराज्य करणाऱ्या डॅनिशचा, जर्मन पूर्वीपासून तिटकारा करित होतेच. ह्या कारणामुळे जर्मन राष्ट्रांनी ऑस्ट्रीयाकडून पाठींबा मिळालेला Augustenburg आणि Bismark यांना आपले रास्त सत्ताधारी म्हणून जाहीर केले. डिसेंबरमध्ये जर्मन लीगच्या सैन्याने Holstein वर हल्ला केला. Prusians ने Denmark ला निर्वाणीचा खलिता पाठविला आणि १ फेब्रुवारीस Prusian सैन्याने Schleswig वर हल्ला केला.

स्वीडन आणि नॉर्वेचा राजा Carl XV आणि त्याचा विदेशमंत्री यांनी डेन्मार्कला पाठिंबा दिला. डेन्मार्कचे स्वातंत्र्य जर धोक्यात आले तर स्वीडन आणि नॉर्वे त्याच्या मदतीसाठी धावून जाईल हे इब्सेनसह सर्व स्कॅंडिनेव्हियन नागरिकांनी जाहीर केले. त्याचप्रमाणे Carl XV ने डेन्मार्कला सैन्याची मदत देऊ केली. परंतु स्विडीश गव्हर्नमेंटच्या अंतर्गत तटस्थवादामुळे राजाचे हात बांधले गेले आणि परिणामी ऐन संकटाचे वेळी डेन्मार्क एकाकी पडले. खरे म्हणजे डेन्मार्क, स्वीडन आणि नॉर्वे ही एकाच स्कॅंडिनेव्हियन गटातील राष्ट्रे. डेन्मार्कच्या मदतीला धावून जाणे हे नॉर्वे आणि स्वीडनचे कर्तव्य होते. पण डेन्मार्क एकटेच लढत होते. महिनाभरातच

डिब्ल येथे डॅनिश फौजांचा पराभव झाला. इब्सेनच्या मनावर याचा खूप मोठा परिणाम झाला. डेन्मार्कच्या या पराभवास अंशतः का होईना आपण जबाबदार आहोत ह्याची एक स्कँडिनेव्हियन या नात्याने त्याला तीव्र दुःखद जाणीव झाली व आपल्या देशबांधवांनी डेन्मार्कच्या केलेल्या विश्वासघाताचा त्याला अतिशय संताप आला. त्यावर त्याने **Brothers In Need** ही उपहासात्मक कविता लिहिली. इब्सेनच्या कोंडलेल्या ऊर्जस्वल भावनांना अभिव्यक्त होण्यास मुक्तद्वार मिळाले.

१८६४ च्या एप्रिलमध्ये **Suzannah** आणि **Sigurd** ला सोडून इब्सेन बर्लिनला आला. तेथे **Dybbøl** मध्ये काबीज केलेल्या डॅनिश तोफांसह रस्त्यातून जययात्रा काढण्यात आली तेव्हा जर्मन लोक तिच्यावर थुंकले, हे इब्सेनने प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनी पाहिले तेव्हा,

‘I saw the rabble spit into the mouths of the cannon from Dybbøl, and to me it seemed an omen that history will one day spit in the face of Sweden and Norway because of their behavior then.’ ४.

असा संताप **Magdalene Thoresen** ला ३ डिसेंबर १८६५ रोजी लिहिलेल्या पत्रात त्याने व्यक्त केला.

इब्सेनने स्वतःहून हा वनवास पत्करला होता. आपल्या देशबांधवांनी केलेल्या अपराधाचे हे प्रायश्चित्तच तो यातून घेत होता. त्यात त्याच्या आर्थिक परिस्थितीने ही त्याला गांजून टाकले होते. ह्या काळात लिहिलेल्या एका कवितेत स्वतःला त्याने **Eider Duck** कल्पिले. ह्या **Eider Duck** चे घरटे खाडीच्या किनाऱ्यावर असते

व दरवेळेला एक कोळी त्याचा अपहार करतो. पण तरीही तो आपले घरटे पुन्हा बांधतो. मात्र तिसऱ्यांदा त्या कोळ्याने ते लुटून नेल्यावर हा पक्षी आपले पंख पसरून दक्षिणेकडे सूर्याच्या दिशेने मुकाट्याने निघून जातो.

१८४३ मध्ये हृदयावर खोल जखमा घेऊन जसे त्याने शिएन सोडले होते तसेच आत्ताही ह्या जखमा उराशी घेऊन तो नॉर्वे सोडत होता, मात्र या वेदनांना उत्कट संवेदनांची प्रगाढता लाभलेली होती.

मात्र तो आता पूर्वीपेक्षा सुंदर पोषाख करू लागला, आपले अक्षरही त्याने अधिक वळणदार बनविले. इटलीतील निसर्गरम्य, उबदार व देखण्या वातावरणातही त्याला जुन्या आठवणी बेचैन करून सोडीत. मात्र त्याच्या ह्या अल्पकालिक मुक्कामाची पहिली फळे म्हणजे Brand (१८६६) आणि Peer Gynt (१८६७) ह्या दोन अप्रतिम कलाकृती होत.

तेथील उत्साहवर्धक वातावरणाचा पुरेपूर फायदा घेऊन त्याने Emperor and Galilean सारखे तत्त्वज्ञानात्मक व ऐतिहासिक असे जाडजूड नाटकही ड्रेसडेन येथेच पूर्ण केले. The League of Youth ह्या उपहासात्मक आचारविनोदिनीची कल्पनाही त्याला येथेच सुचली.

तो Stockholm येथे असताना त्याला इजिप्तचे आमंत्रण आले. Marseilles हून Egypt, तेथून Nubia आणि तांबड्या समुद्राच्या मार्गाने तो Suez Canal च्या उद्घाटनाला नॉर्वेचा प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित राहिला. पॅरिसच्या मार्गाने तो ड्रेसडेनला आला. १८७१ च्या फेब्रुवारीत Denmark ने त्याचा Order of Dannebrog चा सन्मान बहाल करून गौरव केला, तर १८७६ च्या जूनमध्ये Berlin येथे Duke of Saxe Meiningen ने Saxon-Ernestine Order

देऊन सन्मान केला. ५ सप्टेंबर १८७७ मध्ये स्वीडनच्या Uppsala University ने त्याला Honorary Doctorate ही पदवी प्रदान केली.

काव्यात्म नाटकापेक्षा सर्वसामान्य लोक छायचित्रणात्मक वास्तववादी नाटके अधिक पसंत करतात हे पाहून त्याने 'पिलर्स ऑफ सोसायटी' हे नाटक लिहिले. तत्कालीन राजकीय परिस्थितीवर त्यात उपहास केलेला होता. त्यामुळे हे नाटक खूपच गाजले. A Doll House (१८७९) आणि Ghosts (१८८१) ह्या दोन नाटकातून त्याने समाजावर हल्ला चढविला. त्यावरील कठोर प्रतिक्रियांना तोंड देत असताना An Enemy of the People ह्या नाटकाद्वारे त्याने त्या टीकेला उत्तर दिले.

तथापि The Wild Duck नंतरची युयुत्सु वृत्ती कमी होऊन पृथक्करणात्मक आणि विश्लेषणात्मक प्रवृत्तीकडे तो अधिक झुकला.

१६ जुलै १८९१ मध्ये इब्सेन आपल्या नॉर्वेत परतला होता. त्यापूर्वी लिहिलेली Rosmersholm (१८८६), The Lady from the Sea (१८८८), Hedda Gabler (१८९०), आणि त्यानंतर लिहिलेल्या The Master Builder (१८९२), Little Eyolf (१८९४), John Gabriel Borkman (१८९६), When We Dead Awaken (१८९९) ह्या विरोधाभासात्मक विषय व प्रछन्न किंवा उघड प्रतिकवाद असलेल्या नाटकांनी त्याच्या टीकाकारात खळबळ माजवून दिली.

१८९९ च्या सप्टेंबरमध्ये ऑस्लो येथील नॅशनल थिएटरच्या समोर त्याचा भव्य पुतळा उभारण्यात आला. आपल्या देशबांधवांकडून त्याला हा सन्मान व कीर्ती

जिवंतपणी मिळाली. तो वैभवाच्या शिखरावर होता. त्याची नाटके सबंध युरोपभर गाजू लागली होती. अनेक ठिकाणी त्यांचे यशस्वी प्रयोग होऊ लागले होते आणि ती इतर युरोपियन भाषेत भाषांतरित होऊन व प्रकाशित होऊन त्यांच्या अनेक आवृत्या निघू लागल्या होत्या.

२० मार्च १८९८ मध्ये त्याच्या सत्तराव्या वाढदिवशी साऱ्या जगाने त्याला शुभेच्छा पाठविल्या. अनेक पुरस्कार आणि मानसन्मान त्याला मिळाले. २३ मार्चला ख्रिश्चानिया शहराने त्याला सरकारी मेजवानी देऊन त्याचा मोठा सत्कार केला.

मार्च १९०० पासून मात्र इब्सेनची प्रकृती ढासळू लागली. त्याला मस्तिष्काघाताचे झटके येऊ लागले. १४ फेब्रुवारी १९०४ ह्या दिवशी इब्सेनने शेवटचा शब्द **Tak!** (धन्यवाद!) लिहिला. हा शब्द लिहायला त्याला तीन दिवस लागले. त्याला अर्धांगवायूचा झटकाही आला होता.

‘माझ्या जीवनातील मार्गदर्शक तारा’ म्हणून त्याने अखेरीस आपल्या पत्नी विषयी कृतज्ञता प्रकट केली. २३ मे १९०६ रोजी दुपारी दोन वाजून तीस मिनिटांनी इब्सेनने देह ठेवला. नॉर्वेजियन गव्हर्नमेंटने सरकारी इतमामात त्याचा अंत्यविधी पार पाडला.

१८५० मध्ये त्याने लिहिलेल्या Bergmannen (खाणीकामगार) ह्या कवितेला अनुलक्षून त्याच्या समाधी स्तंभावर हातोड्याचे चित्र कोरण्यात आले.

२३ मे १९०६ रौजी इब्सेनने हे जग सोडले.

१८५० मध्ये त्याने लिहिलेल्या Bergmannen (खाणीकामगार) ह्या कवितेला अनुलक्षून त्याच्या समाधी स्तंभावर एका हातोड्याचे चित्र कोरण्यात आले. ह्या कवितेत शेवटी तो म्हणतो,

Nei, I dypet må jeg ned;

Der er fred fra evighed.

Bryt meg veien, tunge hammer,

Til det dulgtes hjertekammer!—

Hammerslag på hammerslag

Inntil livets siste dag.

Ingen morgenstråle skinner;

Ingen håpets sol opprinner.

(नच, मज प्राप्त उतरणे खोल तिथे

अनंतातली शांती जिथे

मम अवजड घनजिव्हा, फोडीत

लपल्या हृदयाच्या कप्प्याप्रत.

घावावरती घाव घणाचा
पावे तो जीवनात दिनांता
ना प्रकाश उषःकिरणाचा
ना प्रभात सूर्याची वांछा.)

जीवनाच्या अगम्य कोड्यांच्या खाणीतून सविश्राम शोध घेत, मानवाच्या प्रच्छन्न
हृदयांचा वेध घेत हरपले श्रेय मिळवू पाहणारा असा हा महान क्रांतिकारक कवी
आणि नाटककार होता.

Ibsen Translator Receives St. Olav's Medal

Norway can thank one man for the fact that Henrik Ibsen is famous in America. The man's name is Rolf Gerhard Fjelde, an American professor of Norwegian ancestry who has wed 35 years of his life to studying and translating the works of Norway's celebrated poet and playwright. In the autumn of 1990, King Olav V chose to honor him with the Order of St. Olaf for his pioneer work in the service of Norwegian culture.

The first Ibsen play that Fjelde translated was *The Wild Duck* which was translated in connection with a 1956 production at the Pratt Institute in Brooklyn, New York commemorating the 50th anniversary of Henrik Ibsen's death. This production was such a success that Fjelde was asked to continue translating Ibsen's plays. As a true Ibsen enthusiast, Fjelde went right to work and produced one translation after the other — twelve plays, poetic works, and *Peer Gynt*.

A pleased Rolf Fjelde recalls: "When my American and Norwegian colleagues heard that I was about to start on *Peer Gynt* they said that it was an impossible task." Rolf Fjelde worked for nearly two years to translate — or render — *Peer Gynt*.

How did you become so intensely interested in Ibsen?"

"It was a natural process. My mother was an avid reader and my literary interests were kindled by hers. I was fascinated by the meaning of words. From my father, I inherited artistic interests. I was raised in a home where all forms of art were a part of our daily life." The congenial professor continues: "When I translate Ibsen's texts, it feels as if I have them in my blood."

Rolf Fjelde's grandfather, Jacob Fjelde, was a sculptor. His bust of Ibsen from 1855 is in the Alexandria Hotel

in Molde, and a replica has been placed in Ibsen's home in Skien. Jacob Fjelde emigrated to Minneapolis, but was only 36 when he died.

"My father followed in his father's footsteps as a sculptor. He sculpted the statue of Abraham Lincoln that is in Frogner Park in Oslo, and he was a rallying point for Norwegian opposition during World War II. Father moved to Chicago, and then New York, where I was born."

Rolf Fjelde earned his B.A. at Yale University where he studied English literature as well as drama at the Yale Drama School. He continued his studies in Copenhagen, Oslo, Heidelberg, and as a professor at Pratt Institute in New York. He lectures daily in the field of drama, poetry, and film.

As a result of Fjelde's work, there have been 500 Ibsen productions staged at major theaters in New York and other large cities as well as at university theaters throughout America. Hardly a day goes by without an Ibsen play, translated by Fjelde, being produced in New York or in the surrounding area. At the moment for example, *When We Dead Awaken* is being staged by the Jean Cocteau Repertory Theater Group at the small but respected Bowery Lane Theater in Manhattan.

Translated by Ann Clay Zwick

माझ्या अमेरिकेतील वास्तव्यात इब्सेनचे अभ्यासक व त्याच्या मूळ नॉर्वेजियन भाषेतील नाटकांचे भाषांतर करणारे अमेरिकन प्रोफेसर Rolf Gerhard Fjelde हे माझे खूपच जवळचे मित्र झाले होते. त्यांनी भारतातील पहिले सभासद म्हणून 'IBSEN SOCIETY OF AMERICA' येथे माझ्या नावाची नोंदणी केली होती. त्यांनाच Norwegian King Olav V ह्यांनी भाषांतरासाठी गोल्ड मेडल देऊन त्यांचा सत्कार केला होता. त्यांनी मला लिहिलेले पहिले पत्र सोबत जोडले आहे.

Dear Mr. Pandit:

Feb. 2, 1966

Your membership has been recorded, with much thanks (you are our first member from India).

Also, the current and most recent back issue of Ibsen News and Comment. Of your questions, I am most involved with "Succession and Novelty in Ibsen's Drama w. ref. to meaning and technique" & will begin a book on that shortly. Will send more information presently. Am very busy starting Spring classes now.

All best wishes, sincerely

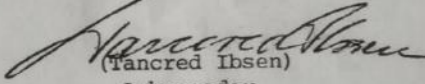
Ruf Fjelde

Mr. Bagul Vasant Pandit
At & Post Patne Tel Malgaon
Dist Nasik 423203

Dear Sir,

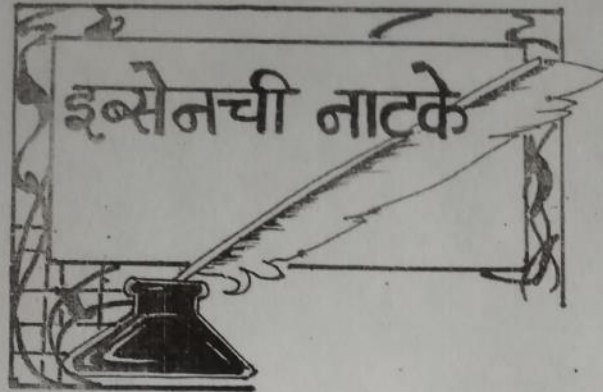
I beg to refer to your letter dated September 3, 1985,
and am pleased to enclose two dictionaries, Norwegian to
English and English to Norwegian, as requested by you to
continue your thesis on Ibsen. Being a descendent of Henrik
Ibsen, I wish you success in your work on the Ph.D. The
Acher-translations are rather faithful to the Norwegian text.
Although they are not very good on the stage, you can rely
on them.

Yours faithfully,

(Tancred Ibsen)
Ambassador

Mr. Kane Daehlen
Ambassador.

Camps 1985
CROSS word

THE PLAYS OF IBSEN

1	Catilina	Catiline	1850
2	Kjæmpehøjen	Warrior's Barrow	1850
3	Rypen i Justedal	The Grouse in Justedal	1850
4	Norma	Norma	1851
5	Sancthansnatten	St John's Eve	1853
6	Fru Inger til Østråt	Lady Inger	1855
7	Gildet på Solhaug	Feast at Solhaug	1856
8	Olaf Liljekrans	Olaf Liljekrans	1857
9	Hærmændene på Helgeland	Vikings in Helgeland	1858
10	Kjærlighedens Komædie	Love's Comedy	1862
11	Kongs-emnerne	Pretenders	1863
12	Brand	Brand	1866
13	Peer Gynt	Peer Gunt	1867
14	De Unges Forbund	League of Youth	1869
15	Kejser og Galilæer	Emperor and Galilean	1873
16	Samfundets Støtter	Pillars of Society	1877
17	Et Dukkehjem	A Doll House	1879
18	Gengangere	Ghosts	1881
19	En Folkefiende	An Enemy of the People	1882
20	Vildanden	Wild Duck	1884
21	Rosmersholm	Rosmersholm	1886
22	Fruen fra Havet	Lady from the Sea	1888
23	Hedda Gabler	Hedda Gabler	1890
24	Bygmester Solness	Master Builder	1892
25	Lille Eyolf	Little Eyolf	1894
26	John Gabriel Borkman	John Gabriel Borkman	1896
27	Når Vi Døde Vågner	When We Dead Awaken	1899

इब्सेनची नाटके

त्यावरील स्थलकाल परिस्थितीचा प्रभाव

इब्सेनच्या शैशवावस्थेतील प्रारंभीची पंधरा वर्षे आणि वृद्धापकाळातील अखेरची सात वर्षे सोडल्यास, त्याच्या आयुष्यातील उर्वरित छप्पन्न वर्षांच्या काळाचे पाच खंड पडतात:

पहिला: आठ वर्षातील (१८४४ - ५१) अध्ययन काळातील आद्यनाटकांचा

दुसरा: सहा वर्षातील (१८५२ - ५७) उमेदवारीच्या काळातील अनुकरणात्मक नाटकांचा.

तिसरा: सोळा वर्षातील (१८५८ - ७३) प्रायोगिक काळातील उपहासात्मक नाटकांचा.

चौथा: सतरा वर्षातील (१८७४ - ९०) परिपक्व काळातील वास्तववादी आणि प्रतिकात्मक नाटकांचा.

पाचवा: नऊ वर्षातील (१८९१ - १९०६) निवृत्ती काळातील चिंतनात्मक नाटकांचा.

अध्ययनकाळातील आद्य नाटके (१८४४-५१)

३ जानेवारी १८४४ मध्ये इब्सेन शिएन सोडून ग्रिमस्ता येथे औषधविक्रेत्याच्या दुकानात नोकरीसाठी आला होता. तेव्हा येताना Dickens, Scott, Holberg, Voltaire, त्याचा समकालीन स्वीडिश कादंबरीकार Fredrika Bremer आणि डॅनिश कादंबरीकार Fru Gyllembourg यांची बरीच पुस्तके त्याने बरोबर आणली होती. तसेच ह्या काळात Georgiana Crawford नावाच्या स्कॉटिश स्त्रीने सुप्रसिद्ध कवी आणि नाटककार Adam Oehlenschläger आणि Henrik Wergeland ह्या नॉर्वेजियन कवीची पुस्तके इब्सेनला उपलब्ध करून दिली होती. संपूर्ण दिवस काम करून रात्रीच्या वेळी मेणबत्तीच्या प्रकाशात तो ह्या पुस्तकांचे अध्ययन करीत असे. इब्सेनने ह्या काळात लिहिलेल्या कवितांवर Henrik Wergeland च्या रचनांचा मोठा प्रभाव पडला आहे.

लेखन आणि वाचन याबरोबरच चित्रकलेकडेही त्याचे मन आकृष्ट झाले होते.

CATILINE (catilina) १८४८-४९

१८४७ च्या अखेरीस इब्सेन मॅट्रिकच्या परीक्षेची तयारी करीत होता. त्या अभ्यासक्रमात Sallust चे Catiline आणि Cicero वर हल्ला करणारी Cicero ची भाषणे होती. ह्यातून स्फूर्ती घेऊन त्याने Catiline हे पहिले नाटक लिहिले.

Catiline ह्या नाटकापासून इब्सेनने वाङ्मयीन लेखन सुरू केले. हे तीन अंकी ऐतिहासिक नाटक असून ह्या नाटकाच्या कथावस्तूसाठी त्याने ऐतिहासिक घटना व पात्रांचा वापर केला आहे.

ह्या नाटकात त्याने १८४८ च्या युरोपातील राजकीय आणि सामाजिक परिस्थिती प्रतिबिंबित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. Sallust ने रेखाटलेल्या रोमन राज्याच्या ऱ्हासांच्या चित्राने आणि Catiline विरुद्ध Cicero च्या मर्मभेदक व कटू टीकेने त्याला आकर्षून घेतले होते. रोमच्या ऱ्हासाचा काळ व तत्कालीन परिस्थिती ह्यात त्याला साम्य दिसले. इब्सेन विरुद्ध तत्कालीन अडाणी आणि प्रतिगामी समाज ह्यामुळेही त्याला चेतना मिळाली. याचा पुरेपूर उपयोग त्याने Catilina विरुद्ध रोम यांचा संघर्ष चित्रित करण्यात केला.

इब्सेनने हे नाटक लिहिले तो काळ कलहाचा होता. February revolution, हंगेरीतील बंड, इतर ठिकाणी होणारी बंडे व Schleswig वरील युद्ध यांचा त्याच्यावर खूप परिणाम झाला.

Henrik Wergeland च्या 'The Venetians' नंतर तब्बल सात वर्षांनी नॉर्वेजियन वाङ्मयात **Catiline** हे पहिले नाटक प्रकाशित होत होते. Christooher Due आणि Ole Carelius Schulerud ह्या मित्रांच्या सहाय्याने १२ एप्रिल १८५० मध्ये, Brynjolf Bjarne ह्या टोपणनावाने प्रकाशित केले. त्याच्या २५० प्रतींपैकी फक्त ४० प्रती खपल्या. उर्वरित प्रती फेरीवाल्यास विकून त्यास उदरनिर्वाह करावा लागला. **Catiline** लोकांना आकर्षू शकले नाही. त्याला पूर्णतः अपयश आले.

ह्या नाटकाचे कथानक नॉर्वेच्या ऐतिहासिक घटनांवरून घेतलेले असले व पात्रेही जशीच्या तशी ठेवलेली असली तरी विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच इतिहासाचा वापर केलेला असून बाकी सारे काल्पनिक आहे.

विदीर्ण अंतःकरणाचा, दुःखाने ग्रासलेला, क्रांतिकारक मनोभावाचा व उत्तुंग आकांक्षा असलेल्या **Catiline** चे स्वभावचित्र ह्यात रेखाटलेले आहे. तो उच्छृंखल पण दृढनिश्चयी, उदार अंतःकरणाचा असून एका शूर योध्याचा मुलगा असतो.

स्वप्नभंग झाल्याने ध्येयशून्य अवस्थेत असताना दुराचार व विगलितता यात सापडलेल्या रोम विषयी तो विचार करूत असतो. इतक्यात **Allobroger** चे जासूद तेथे येतात ते **Catiline** ची, टोळीचा नायक म्हणून निवड करतात. रोमला दुःख, दारिद्र्य व गुलामगिरीतून मुक्त करण्याची तो प्रतिज्ञा करतो.

पवित्रदेवतेच्या मंदिरात (**The Temple of Vesta**) पवित्र कुमारी (**Vestal vergin**) म्हणजेच **Furia** शी त्याची भेट होते. तिघेही परस्परांच्या गुणांमुळे एकमेकांकडे आकर्षिले जातात.

Tiber जवळ **Vestal vergin** म्हणून **Furia** काम करीत असताना तिच्या सुंदर व सुकुमार अशा **Tulia** नावाच्या बहिणाला एक बदमाश भ्रष्ट करतो. म्हणून ती आत्महत्या करून घेते. ह्या दुष्टाचा शोध करून त्याचा सूड घेण्याचे वचन ती **Catiline** जवळ मागते. मात्र ह्या दुष्टाला तिने अद्याप पाहिलेले नसते. त्याचे नावच फक्त तिला ठाऊक असते. **Catiline** ला ती **Lucius** नावाने ओळखते. जेव्हा ती त्याचे नाव **Catiline** म्हणून सांगते तेव्हा तो चपापतो. तेव्हा ती त्याची व्यभिचारी म्हणून कठोर शब्दात निर्भत्सना करते. ह्या गडबडीत मंदिराची ज्योत विझविल्याच्या आरोपाखाली तिला पकडण्यात येते.

Curius तिची मुक्तता करतो. तो तिच्यावर मोहित होतो तेव्हा ती त्याच्याकडून **Catiline** ला मारण्याचे वचन घेते.

Catiline आपली पत्नी **Aurelia** व प्रेयसी **Furia** ह्या दोघींची प्रतारणा करतो तेव्हा त्या दोघी त्यावर आपला संताप व्यक्त करतात.

Catiline युद्धाहून परततो तेव्हा त्याला पराजित व मृत योद्धे आपले रक्त परत मागत आहेत असा भास होतो. **Furia** येते. त्याच्या दुष्टपणामुळे आत्महत्या केलेल्या बहिणीचे **Tulia** चे ती त्याला स्मरण करून देते, आणि प्रायश्चित्त म्हणून त्याच्या स्वतःच्या पोटात खंजीर खुपसून घ्यायला सांगते. तेवढ्यात त्याची पत्नी **Aurelia** त्याचा शोध घेत तेथे येते, तेव्हा तो खंजीर स्वतःच्या पोटात न खुपसता **Aurelia** च्या पोटात खुपसतो. **Furia** हे पाहून संतापते व ती **Catiline** च्या पोटात खंजीर खुपसून त्याचा वध करते.

हे नाटक बंडाच्या स्वरूपाचे आहे. इब्सेनच्या ह्या पहिल्या नाटकातील दोन विरोधी स्वभावाच्या स्त्रिया (Furia आणि Aurelia) त्याच्या पुढील संबंध लिखाणातून निरनिराळ्या रूपात प्रकट होताना दिसतात.

तांत्रिकदृष्ट्या हे नाटक अपरिपक्व आहे. बहुतांशी निर्यमक काव्यात त्याचे लेखन आहे. Catiline च्या पात्रात आणि शेक्सपिअरच्या Julius Caesar मधील Brutus मध्ये मोठे साम्य आहे. आत्महत्या, कट इ. गोष्टींवरून त्याने Schiller आणि Oehlenschläger मार्फत त्याने शेक्सपियरियन तंत्र आत्मसात केलेले दिसून येते.

THE BURIAL MOUND (kjæmpehøjen) १८५०

इब्सेनची ही दुसरी कलाकृती. (एकांकी, काव्यात्म नाटक)

Catilineच्या अपयशानंतर काहीतरी नवीन लिहायचे ठरवून इब्सेनने नॉर्वेच्या प्राचीन वीरकथांमधून ही अद्भुतरम्य कथा निवडली.

Catiline प्रमाणेच त्यात नाट्यगुणांपेक्षा काव्यगुणच अधिक आहेत. सयमक आणि निर्यमक ह्या दोन्ही प्रकारच्या रचनांचा त्याने कौशल्याने वापर केला आहे.

Paul Botten Hansen ह्या एका नियतकालिकाच्या संपादकाने **Catiline** वरील समीक्षणात, 'इब्सेनने ह्या नाटकात नॉर्वेचा राष्ट्रीय-ऐतिहासिक विषय न हाताळता, प्राचीन रोमचा विषय हाताळला,' म्हणून खेद व्यक्त केला. ह्या जाणिवेने प्रेरित होऊन इब्सेनने **The Burial Mound** हे नाटक लिहिले. डॅनिश कवी आणि नाटककार **Oehlenschläger** च्या ऐतिहासिक शोकांतिकेच्या साच्याचे हे नाटक असून पूर्वीप्रमाणेच **Brynjolf Bjarme** ह्या टोपणनावाने त्याने ते सादर केले.

तपस्वी **Rodrik** एका समाधीजवळ बसलेला असतो. आपली मानसकन्या **Blanka** हिचे, उत्तरेकडील वीरकथा सांगून मनोरंजन करीत असतो. राजा **Gandolf Asgaut** आणि **Jostejn** हे चाचे तिथे येतात. **Gandolf Asgaut** चा पिता काही वर्षांपूर्वी संपत्तीसाठी एका किल्ल्यावर हल्ला करताना मारला जातो. म्हणून तो सूड घेण्यासाठी, पित्याच्या मारकाचा शोध घेत भटकत भटकत तेथे येतो. तेथे त्याला एक समाधी व त्यावर फुले वाहणारी **Blanka** दिसते.

Blanka ही त्या किल्ल्याच्या मालकाचीच मुलगी असते. किल्ल्यावर झालेल्या हल्ल्यात प्रचंड कत्तल होऊन ती एकटीच जिवंत राहिलेली असते. मात्र ह्या हल्ल्यात जखमी झालेल्या एका वृद्धाला ती वाचविते. त्या वृद्धालाच (Rodrikला) Gandolf आपल्या पित्याचा खुनी समजतो. पण त्याला न मारता तो आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे स्वतःची चिंता रचतो. हे असह्य होऊन तो वृद्ध Rodrik पुढे येऊन सांगतो की तो स्वतःच Gandolf चा पिता आहे. Gandolf त्याच्या हातावरच्या खुणेने ते ओळखतो व शेवटी पितापुत्राचे मिलन होते.

Blanka च्या प्रेमाने Rodrik चे रानटी चाच्याचे मूळ स्वरूप पार बदलून गेलेले असते व त्याचे प्रतीक म्हणून त्याने त्या समाधीखाली आपली शस्त्रास्त्रे पुरून ठेवलेली असतात. Rodrik आपल्या भाटाबरोबर व Blanka, Gandolf बरोबर राहते.

ह्या नाटकातील हृद्दपार तपस्वी Rodrik व त्याची मानसकन्या Blanka ही शेक्सपिअरच्या The Tempest मधील Prospero आणि Miranda ची आठवण करून देतात.

ह्या नाटकातून नॉर्वेचा वैभवशाली भूतकाळ चितारण्याचा इब्सेनने प्रयत्न केला आहे.

THE GROUSE IN JUSTEDAL (Rypen i Justedal)

१८५०

इब्सेनचे हे तिसरे पण अपुरे चार अंकी नाटक होय. The Burial Mound च्या स्विकृती मुळे उत्तेजन मिळून त्याने हे नाटक लिहावयास घेतले. हे नाटक निर्यमक स्वरूपात आहे. 'निर्भरशील स्वदेशाभिमान' हा या नाटकाचा विषय असून Andreas Faye च्या नॉर्वेजियन परिकथांमधून ही कथा निवडलेली आहे. परंतु तिच्यात फेरफार केले आहेत.

Paal नावाचा एक म्हातारा शिकारी व Bjørn नावाचा एक तरूण शिकारी अंधार पडत असल्याने घरी जाण्याच्या तयारीत असतात. Bjørn त्या जंगलातले सृष्टीसौंदर्य पाहून मोहित होतो. Paal त्याला, तरूणांना फसवून दूर नेणाऱ्या वनदेवतांच्या कथा सांगून 'अशा जंगलात फिरण्यात धोका आहे' असा त्याला इशारा देतो. तेथे फक्त दफन केलेली मृत माणसे, भुते आणि Lur नावाचे वाद्य वाजवणाऱ्या वनदेवतांचे वास्तव्य आहे असे सांगून तो एका कुटीत निघून जातो.

Bjørnला तेथे Harald नावाचा भाट व Alfhild भेटते. तिचे गाणे त्यास आवडते. तो तिला वनदेवता समजतो.

इकडे Mereta ही Bengt ची मानसकन्या असून तिचे लग्न आपला मुलगा Bjørnशी लावण्याचा त्याने निश्चय केलेला असतो. Bengt च्या मोठ्या भावाला (Alf) वनदेवतांनी नेलेले असते. तसे Bjørn च्या बाबतीत घडू नये म्हणून तो दक्ष

असतो. परंतु Bjørn हा Mereta ला आपली बहिण मानत असल्याने पित्याच्या मनोदयाला त्याचा विरोध असतो. जंगलात जाऊन तो Alfild ला भेटतो. दोधेही वनदेवतांच्या सहवासात बराच काळ घालवतात. पण Mereta चे खरे प्रेम Einar नावाच्या तरूणावर असते. त्या दोघांना एकत्र पाहून Bengt संतापतो.....

येथेच अर्ध्याविर हे नाटक संपते.

इब्सेनने ह्या नाटकात स्वभावचित्रे उत्कृष्ट रेखाटली असून कथानकाचा विकासही उत्तम साधला आहे. शेतकरी Bengt, शिकारी Paal, धर्मगुरू Mogens व भाट Herald ह्या म्हाताऱ्या माणसांची शब्दचित्रे वैशिष्ट्यपूर्ण व मनोवेधक बनवली आहेत.

NORMA (Norma) १८५१

इब्सेनचे हे चौथे छोटेखानी तीन अंकी नाटक म्हणजे संगीत नाटकाच्या (opera libretto) स्वरूपातील उपहासात्मक व निंदापूर्ण लेख (biting lampoon) होय.

Bellini Vincenzo चे Norma हे संगीतनाटक इब्सेनच्या पाहण्यात आले. त्यावरून त्याने एक विडंबन काव्य (parody) लिहून त्याला Norma हेच नाव दिले.

Norma चे म्हातारे वडील धर्मगुरू Ariovist इतर स्त्रीपुरुष धर्मगुरूंबरोबर येतात. Ariovist म्हणतो 'आपण उत्तरेच्या स्वातंत्र्यभूमीवर आहोत. (स्वगत) नॉर्वे ही दीर्घकालीन प्राचीन भूमी आहे. काचेच्या चौकटीत आणि पथरात स्वातंत्र्याचे कार्य (Freedom's work) घट्ट बसवले आहे. पण दुःख याचे आहे की ते त्याची थोर भावना गमावून बसले आहे.' ह्यावर सर्वजण खेद व्यक्त करतात. ही समाधी अतिशय सुरक्षित असली पाहिजे म्हणून व्यवस्था करतात.

Norma आणि Adalgisa चा प्रियकर Severus हा Freedom's work सारख्या पापमुक्त वस्तूची रक्षा करण्याची परमेश्वराजवळ विनंती करतो. मात्र हे त्याचे ढोंग असते. तो खोटे बोलून Norma आणि Adalgisa ह्या दोघींची फसवणूक करतो. Norma ला त्याच्यापासून दोन मुले झालेली असतात. ती ह्या

निर्लज्ज राजद्रोही व विश्वासघातकी **Severus** बद्दल धर्मगुरूंकडे तक्रार करते पण त्याचा उपयोग होत नाही.

नंतरच्या दृश्यात **Severus** त्याच्याच जाळ्यात अडकलेल्या अवस्थेत येतो. **Norma** त्याला म्हणते, 'तू तुझ्या पापांची कबुली दे,' तो (स्वगत) म्हणतो, 'ही यादी वाचण्यास बराच अवधी लागेल व तेवढाच वेळ मला अधिक जिवंत राहता येईल.' ती त्याच्यावर खंजीर उपसते पण मारीत नाही. **Adalgisa** देवदूताच्या रूपात येते, आणि ती **Severus** चे रूपांतर गंधर्वात (**demi-god**) करून टाकते (किंवा त्याला लोक सध्या **Cabinet minister** म्हणतात). सर्व धर्मगुरू विनम्र होतात. **Severus** डौलाने म्हणतो की, 'वैभवशाली ऐक्याचा हेतू सफल झाला. आता मी शांततेकडे प्रयाण करू इच्छितो.' **Norma** म्हणते, 'ह्याशिवाय आपण कशाची अपेक्षा कराल ?'

Ariovist दुःखी व विचारमग्न अवस्थेत उभा असतो. तो म्हणतो, '**Severus** या कथेतला राक्षस होता.'

Norma हे रंगभूमीसाठी लिहिलेले नव्हते त्यामुळे ते कधीही रंगभूमीवर आले नाही. तरीसुद्धा इब्सेनच्या लेखनाच्या अभ्यासात ते विनमहत्त्वाचे ठरत नाही.

पहिल्या आठ वर्षांच्या कालखंडातील इब्सेनची ही चारही आद्य नाटके अपरिपक्व अवस्थेतील आहे. **Catiline** च्या प्रकाशनाबरोबर म्हणजे १८५० मध्ये इब्सेनने नाटककार म्हणून साहित्य क्षेत्रात औपचारिक प्रथमागमन केले. **Catiline** च्या दुसऱ्या प्रस्तावनेत (१८७५) इब्सेनने म्हटले आहे की,

‘क्षमता आणि लालसा, संकल्प आणि संभाव्यता यातील विसंवाद यातून मानवाची वा व्यक्तीची शोकांतिका अथवा सुखांतिका निर्माण होते.’ १.

आद्य नाटकांमधील त्याचे हे सूत्र पुढील नाटकात अधिकाधिक परिणत अवस्थेत पोहोचले आहे.

१३९७ मधील **Kalmar** च्या तहानंतरची चार शतके नॉर्वे हा बुद्धीपुरस्सररित्या डेन्मार्कच्या सामाजिक आणि बौद्धिक वर्चस्वाखाली होता. ह्या चार शतकांना ‘चारशे वर्षांची रात्र’ म्हणण्याचा प्रघात होता. पुराणकथा आणि दंतकथांमध्ये व्यक्त झालेल्या वीरवृत्ती म्हणजे निद्रितावस्थेतील स्वप्ने होती. युरोपपासून नॉर्वेची संस्कृती अतिशय दूर, दऱ्याखोऱ्यात नांदणारी, अप्रकट व स्थिर होती. जुन्या **Viking** पेक्षा नॉर्वे काही फारसा बदललेला नव्हता. नॉर्वेच्या साऱ्या सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात डॅनिश भाषेची पाळेमुळे खोल गेलेली होती. डॅनिश जोखड दूर करून ती समूळ उपटून टाकणे अतिशय अवघड होऊन बसले होते.

इब्सेनच्या आद्यनाटकांच्या लिखाणाच्या वेळची नॉर्वेची सांस्कृतिक प्रकृती युयुत्सु व कट्टर देशाभिमानी होती. ह्या विशिष्ट चौकटीत त्याला आविष्कृत व्हायचे होते, व तशी नॉर्वेचीही त्याच्याकडून अपेक्षा होती. मात्र तत्कालीन समाजाच्या आत्मसंतुष्ट, अहंभावी व कूपमंडूक वृत्तीची इब्सेनला चीड आली होती. शिएनहून तो जी वैयक्तिक दुःखे घेऊन आला होता, त्या दुःखांना ग्रिमस्तामध्ये सामाजिक आणि

राजकीय परिस्थितीच्या राष्ट्रीय स्वदेशाभिमानित्वाची आच मिळाली होती. हा उद्रेक त्याच्या लिखाणातून आविष्कृत होणार होता. त्यासाठी त्याला प्रत्यक्ष रंगभूमीवर पाऊन ठेऊन उमेदवारी करायची होती, स्वतः प्रयोग करायचे होते, पण तशी संधी त्याला अजूनही प्राप्त झाली नव्हती.

उमेदवारीच्या काळातील अनुकरणात्मक नाटके (१८५२- ५७)

Ole Bull ह्या नॉर्वेजियन सारंगीवादकाच्या शिफारशीमुळे इब्सेनला Bergen मधील रंगभूमीवर manager आणि official playwright म्हणून नोकरी मिळाली. १८५१ च्या नोव्हेंबर मध्ये त्याने रंगभूमीवर पहिले पाऊल ठेवले. १८५२ च्या एप्रिलमध्ये त्याला रंगभूमीचा अभ्यास करण्यासाठी Copenhagen, Berlin, Dresden आणि Hamburg येथे पाठवण्यात आले. Copenhagen येथील Royal Theatre सारख्या जगद्विख्यात थिएटरप्रमाणे अनेक थिएटर्सना भेटी दिल्या व अनेक नाट्यप्रयोगांच्या अभ्यासपूर्ण अवलोकनाद्वारे तेथील रंगभूमीविषयक तंत्र आत्मसात करून तो बर्जेनला परतला. त्याची Theatre instructor म्हणून नेमणूक करण्यात आली. इतर कामांबरोबरच दरवर्षी रंगभूमीच्या वर्धापनदिनानिमित्त एक नाटक त्याला सादर करावे लागणार होते.

ST. JOHN'S NIGHT (Sancthansnatten) १८५३

इब्सेनचे हे पाचवे नाटक.

तीन महिन्यांच्या परदेशी वास्तव्यात असताना Dresden येथे त्याने हे नाटक लिहिले होते. ह्याच काळातील Copenhagen येथील वास्तव्यात Hermann Hettner ह्या जर्मन पंडित आणि टीकाकाराचे Das Modern Drama वरील पुस्तक त्याच्या वाचनात आले. त्यातील Historical Drama आणि Märchenlustspiel किंवा अद्भुतरम्य परिकथांच्या सुखांतिका यांचा त्यावर परिणाम झाला. ह्यातून स्फूर्ती घेऊन त्याने हे स्थूलस्वरूपातील परिकथात्मक नाटक लिहिले.

हे नाटक गद्यात असून, ठराविक वेळी (जेव्हा पिशाच्च बोलते) सयमक काव्याचा वापर केला आहे. त्याकाळात Scandinavia मध्ये अद्भुतरम्य परिकथांची परंपरा होती. Danish नाटककार Oehlenschläger ने A Midsummer Night's play नावाची सुखांतिका लिहिलेली होती, तर Heiberg ने तसेच The Day of the Seven Sleepers लिहिले होते व Jens Christian Hostrup चे Master and Pupiá हे नाटक इब्सेनने Copenhagen येथे असताना पाहिले होते. ह्या तिन्ही नाटकात Summer Night च्या वेळी अलौकिक जग आपले रहस्य प्रकट करते. इब्सेनने त्याच्या ह्या नाटकातही हेच दाखवले आहे. तसेच ह्या नाटकाच्या कथानकाच्या काही अवस्थांवरून Shakespeare च्या Midsummer

Nights Dreams चेही स्मरण होते. पात्रे व दृश्ये यातून तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब दिसते. त्यातील वनदेवता, पिशाच्च, जादूचा घोट इ. मात्र अद्भुतरम्य आहेत.

श्रीमती **Berg** ला **Jørgen Kvist** हा मुलगा, **Juliane** ही मुलगी व **Anne** ही सावत्र मुलगी असते. **Johannes Birk** चा **Juliane** शी साखरपुडा होणार असतो. तो त्यासाठीच त्यांच्याकडे पाहुणा म्हणून येतो. **Johannes** बरोबर **Julian Poulsen** नावाचा त्याचा एक मित्रही तेथे येतो. हे सारे उन्हाळ्याच्या रात्री (**midsummer night**) श्रीमती **Berg** च्या घरी एकत्र जमतात.

अधूनमधून गुप्तपणे प्रवेश करणारे पिशाच्च त्यांच्या मद्यात फुलांचा अर्क टाकते. ह्या मंतरलेल्या मद्यप्राशनाच्या उन्मादात सर्वजण त्या मध्यरात्री टेकडीवर जायचे ठरवतात. तेथे त्यांना अद्भुत जगाचे दर्शन घडते. मात्र ज्यांना कविहृदय असते असेच **Anne** आणि **Birk** ते पाहू शकतात. बुद्धीने अंध झालेल्या **Poulsen** आणि **Juliane** ला मात्र ते दृश्य अस्पष्ट व दुर्बोध वाटते. पण त्यांच्यावर ह्या मायावी रात्रीचा चांगलाच प्रभाव पडतो व परस्परात दृढ प्रेमभावना निर्माण होते.

ह्या मायावी रात्रीच्या प्रभावापूर्वी दैवाधीनतेपुढे अपरिहार्यपणे मान तुकविणाऱ्यांना नंतर कळते की त्यांचे वाङ्मय चुकीच्या माणसांशी झालेले असतात. **Birk** चे खरे प्रेम **Anne** वर असते व **Juliane** चे खरे प्रेम **Poulsen** वर आहे याची त्यांना जाणीव होते व प्रत्येकास खरा साथीदार मिळून शेवट गोड होतो.

ह्या नाटकात Julian Poulsen हे अहंमन्य, स्वप्नवादी व आत्मसदयी (selfpitying) पात्र इब्सेनने रेखाटले आहे. ह्या पात्राच्या लक्षणांनी इब्सेनच्या नंतरच्या नाटकात चांगलाच आकार घेतला आहे. ह्या नाटकातून इब्सेनने विवाहसंस्थेवर उपहासात्मक हल्ला करून तत्कालीन समाजापुढे वास्तवतेचे दर्शन घडवणारा आरसा धरला आहे.

मात्र ह्या नाटकाचा प्रयोग अतिशय अयशस्वी झाला.

LADY INGER OF OSTRAT (Fru Inger til Østråt) १८५५

इब्सेनचे हे पाच अंकी ऐतिहासिक नाटक आहे. हे त्याचे सहावे नाटक.

नॉर्वेच्या इतिहासातील अतिशय काळ्याकुट्ट कालखंडातून इब्सेनने हा विषय निवडला आहे. तेराव्या शतकापासून सुरू झालेल्या King Sverre च्या लोकशाही राजसत्ताक पद्धतीने नॉर्वेच्या जुन्या अमीर उमरावांना दुर्बल व असहाय करून टाकले होते. एकामागून एक कुटुंब उध्वस्त होऊन त्यांची मालमत्ता काही विशिष्ट लोकांच्या ताब्यात आली होती. सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीला ह्या अमीर उमरावांची स्वदेशभक्ती आणि जनतेतील चैतन्य पार नाहीसे झाले होते. अमीर उमरावांच्या सत्तेआधीच राजसत्ताक पद्धती नष्ट झाली होती. व पुष्कळ अंशी ती डेन्मार्कच्या राज्यात (१८३० पासून) विलीन झाली होती. शेतकरी वर्गसुद्धा राजकीय बाबतीत उदासीन झाला होता. संपूर्ण नॉर्वे शिथिल बनला होता व डॅनिश सत्ताधाऱ्यांच्या कृपाछत्राखाली वावरत होता. राष्ट्राच्या ह्या गंभीर अपकर्षावर इब्सेनने ह्या नाटकाची मांडणी केली आहे.

नाटकाचे कथानक अतिशय गुंतागुंतीचे आहे.

Lady Inger ही एक श्रीमंत, सामर्थ्यशाली व उदात्त अंतःकरणाची स्त्री असते. डॅनिश राजांच्या विरुद्ध नॉर्वेच्या बंडाची सूत्रधार म्हणून तिचे मन वळविले जाते. नॉर्वेजियन देशभक्त व हृद्दपार उमराव Olaf Skaktavl तिला सांगतो की त्या रात्री तिच्या किल्ल्यात एक अनोळखी दूत येणार आहे. तो डेन्सकडून खून झालेल्या स्वीडनच्या राजद्रोह्याचा (Stensture चा) मुलगा असतो. त्याने बंडाळीची तयारी केलेली असती. ह्या बंडाला Lady Inger ने पाठिंबा द्यावा अशी

विनवणी तो करतो. तो अनेळखी दूत तेथे खचित येतो पण तो **Stensture** चा मुलगा नसून एक डॅनिश कारस्थानी **Nils Lykke** असतो. त्याला **Stensture** च्या मुलाच्या योजनेचा सुगावा लागलेला असतो. त्याच्या योजनेस प्रतिबंध घालून त्यास ठार करण्यासाठीच तो आलेला असतो. **Lady Inger** त्याला **Sturesson** समजते.

उपकथानकाचा मुख्य कथानकाशी उत्कृष्ट मेळ साधला आहे.

Lady Inger ला तीन मुली असतात. त्यापैकी पहिल्या मुलीचे (**Merete**) लग्न तिच्या इच्छेविरुद्ध झाल्याने ती वैभवात असूनही दुःखी असते. दुसरी मुलगी **Lucia** ही **Nils Lykke** ह्या डॅनिश सरदाराकडून भ्रष्ट झाल्याने आत्महत्या करून घेते व तिसरी **Eline** ही आपल्या बहिणीचा (**Lucia**) सूड घेण्याच्या आकांक्षेने अस्वस्थ झालेली असते. पण तिने **Nils Lykke** ला पाहिलेले नसते. आणि त्याच रात्री **Lucia** प्रमाणे ती सुद्धा **Nils Lykke** कडून भ्रष्ट केली जाते. तिच्या आईकडून हे कटू सत्य कळल्यावर त्या भयंकर जाणिवेने ती उध्वस्त होते.

Nils Lykke ज्याचा खून करण्याच्या तयारीत वाट पाहत असतो तो दुसरा अनोळखी येतो. पण त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे तो **Stensture** चा मुलगा नसून **Stensture** पासून **Lady Inger** ला झालेला अनौरस पुत्र असतो. पण लहानपणापासून तो तिच्या जवळ राहत नसल्याने ती त्याला ओळखत नाही. मात्र ती त्याला त्याचा औरस सावत्रभाऊ समजते. 'ह्याला ठार केले तर आपल्या मुलाला राजगादी मिळण्यास मार्ग मोकळा होईल,' असा विचार तिच्या मनात येतो.

राजमाता बनण्याच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेत ती गुंग होते. त्याचा खून करते. पण आपण चुकीने आपल्याच मुलाचा खून केल्याचे तिच्या निदर्शनास येते व त्याच्या शवपेटिकेजवळच बेशुद्ध पडून मरते. **Nils Lykke** आपले कार्य पार पाडून निघून जातो. दुष्ट प्रवृत्तीचा विजय होतो.

ह्या नाटकाचे संपूर्ण कथानक **Lady Inger** च्या किल्ल्यात एका रात्रीत घडते. त्यावरून ऍरिस्टॉटलने सांगितलेल्या अभिजात गरजेनुसार स्थलकाल व कथावस्तू ह्या निर्बंधत्रयाचे (**Three Unities**) पालन इब्सेनने केलेले दिसते.

इब्सेनने मूळ ऐतिहासिक घटना आणि पात्रे यात फेरबदल करून ते अधिक मनोरंजक केले आहे. स्वदेशभक्ती आणि वैयक्तिक प्रेम ह्यातील संघर्ष व त्याग यांचे उत्तम चित्रण केले आहे. स्वदेशभक्त व उदात्त ध्येयवादी **Lady Inger**, कारस्थानी आणि व्यभिचारी **Nils Lykke** ह्या पात्रांची स्वभावचित्रे उत्कृष्ट साधली आहेत.

पूर्णपणे गद्यात लिहिलेले इब्सेनचे हे पहिलेच नाटक. बर्जेन थिएटरमध्ये १८५४ च्या ऑक्टोबरात **Scribe** चे **Les Contes de la reine de Navarre** ह्या ऐतिहासिक नाटकाबरोबर अनेक फ्रेंच नाटके तो दिग्दर्शित करित होता. ह्याच काळात सदर नाटकाचे लिखाण तो करित होता. **Scribe** च्या ह्या नाटकाचा आणि फ्रेंच संविधानक रचना चातुर्य, नैपुण्य आणि कृत्रिमचा ह्यांचा त्याच्यावर बराच प्रभाव पडला. म्हणूनच **Piece bien faite- Well made play** (सुविहित नाटक) ह्या प्रकारात हे नाटक मोडते.

नाट्यतंत्राच्या जुन्या रूढींचे जरी यात पालन केलेले असले तरी त्या काळात हे नाटक प्रभावी ठरले. नाटकाची भाषा दुर्बोध असली तरी सूचक व अर्थपूर्ण आहे. पुरुषपात्रांपेक्षा अधिक प्रभावी वाटणारी स्त्रीपात्रे ह्या नाटकातही आहेत.

नाट्यकृती परिपक्व व समर्थ बनविण्यासाठी इब्सेनने आपले कौशल्य निःसंशय पणास लावले आहे. रंगभूमीवर मात्र त्याला फारसे यश लाभले नाही.

THE FEAST AT SOLHAUG (Gildet på Solhaug)

१८५६

इब्सेनचे हे सातवे नाटक.

हे तीन अंकी नाटक वैणिक (lyrical) आणि काहीसे संगीतात्मक (operatic) प्रकारातील आहे. Lady Inger लिहिताना इब्सेनने नॉर्वेचा मध्ययुगीन इतिहास आणि वाङ्मय यांचा तसेच मध्ययुगीन लोककथा (folktale) आणि पोवाडा (ballad) यातील वीरकथांचा अभ्यास केला होता. नॉर्वेच्या जुन्या कौटुंबिक बखरींचे N. M. Petersen ने केलेले भाषांतर त्याच्या हाती लागले. त्यातील बर्फाळ प्रदेशातील कौटुंबिक वीरकथांनी त्याला मोहून घेतले, त्यातील मानवामानवातील संघर्षाने त्याला आकर्षून घेतले. वीरकथांपेक्षा त्यातील काव्यानेच त्याचे मन अधिक मोहून घेतले. The Feast at Solhaug हे वीणाकाव्य त्याचीच फलश्रुती होय.

Bengt Gauteson हा Solhaug चा अधिपती असतो. त्याची पत्नी Margit मनाविरुद्ध विवाह झाल्यामुळे मनातून नवऱ्याचा तिरस्कार करत असते. Margit व तिची अविवाहित बहीण Signe ह्या दोघींचे Gudmund Alfson वर प्रेम असते. त्याला हद्दपार केल्यामुळे तो तेथे आलेला असतो. बर्जेनहून राजकन्येला घेऊन येणाऱ्या Chancellor Audun चे रस्त्यातच तिच्याशी सूत जमल्याने ते राजाला विष देऊन मारण्याचा कट करून पळून जातात. मात्र ती विषाची कुपी Gudmund च्या हाती लागते. Margit ला त्या राजकन्येच्या धाडसाचा हेवा

वाटतो. Gudmund चे प्रेम Margit वर नसून Signe वर असते. Margit मात्र ती विषाची कुपी घेऊन Gudmund चाच विचार करीत बसते.

Knut Gesling ह्या राजाच्या Sheriff ला सुद्धा Signe शीच लग्न करायचे असते. मात्र Margit चा ह्याला विरोध असतो. Knut व Gudmund हे दोघेही Margit समोर Signe वर हक्क सांगतात. तेव्हा Gudmund चे प्रेम आपल्यावर नसून आपल्या बहिणीवर आहे हे कळून तिला अतिशय दुःख होते.

Margit ला आपल्या नवऱ्याच्या मिळमिळीत जीवनाबद्दल तिटकारा असतोच, त्यामुळे ती विषाची कुपी त्याच्या दारूच्या प्याल्यात रिकामी करते. पण तो न पिता अचानक निघून जातो व तेथे Gudmund व Signe येतात. त्यांनी त्यातले विष प्राशन केल्याचे Margit ला वाटून ती आरडाओरडा करते. तेव्हा Gudmund ला Margit चे हद्दत कळते. इकडे Bengt चा Knut ने वध केल्याची तसेच Gudmund च्या माणसांनी Knut ला पकडल्याची बातमी येते. तसेच राजाने Gudmund च्या शत्रूला (Chancellor Audun) (Norway च्या राणीला पळविल्याबद्दल राजाने त्याला ठार केल्याची व Gudmund ला राजाचे पाहुणे म्हणून आमंत्रण आल्याची बातमी येते. सर्व संकटे दूर होतात.

Margit, Gudmund च्या हातात Signe चा हात देते. त्यांना शुभकामना व यश चिंतून निघून जाते. दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश होतो, नाटक सुखांत होते.

ह्याआधीच्या Lady Inger ह्या नाटकापेक्षा या नाटकात अंकाची संख्या कमी असून कथानकही फारसे गुंतागुंतीचे नाही. गद्य व पद्य अशा संमिश्र स्वरूपाचे हे नाटक असून येथेही निर्बंधत्रयाचे पालन केले आहे. मात्र लोककाव्याचे भावपूर्ण वातावरण साधताना स्वभावचित्रणाकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. चुकीने जुळविले गेलेले विवाह व त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या येथे अधिक गांभीर्याने हाताळल्या आहेत.

फ्रेंच नाट्यसंप्रदायाच्या अनुकरणातून इब्सेनने ह्या नाटकात ठिकठिकाणी भ्रांतीकृत चमत्काराचे (quiproquo) प्रकार हाताळले आहेत.

हे नाटक रंगभूमीवर अतिशय यशस्वी झाले. अनेकांनी त्याची स्तुती केली. Magdalene Thoresen ह्या डॅनिश लेखिकेचा त्याच्याशी ह्या नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाच्या वेळीच परिचय झाला. Suzannah Thoresen नावाच्या तिच्या सावत्र मुलीच्या प्रेमात तो पडला.

OLAF LILJEKRANS (Olaf Liljekrans) १८५७

इब्सेनचे हे आठवे नाटक.

The Feast at Solhaug च्या यशाने प्रोत्साहन मिळून त्याने पोवाडा पध्दतीची सुखांतिका लिहिण्याचा प्रयत्न केला. Christiania येथे १८५० मध्ये असताना ज्या Ptarmigan of Justedal नाटकाचे हस्तलिखित त्याने अर्धवट सोडले होते त्यासंबंधी तो विचार करू लागला. गद्य आणि पद्य अशा संमिश्र स्वरूपात, पोवाडासदृष रचना करण्याचा त्याने प्रयत्न केला. The Ptarmigan of Justedal फक्त Alfhild हेच पात्र त्याने नाटकासाठी वापरले.

मध्ययुगीन काळातील नॉर्वेच्या पर्वतराजीत वसलेल्या एका खेड्यात हे नाटक घडते असे दाखवले आहे.

दोन कुटुंबात पिढ्यान् पिढ्या वैर चालत आलेले असते. ते नाहीसे करण्यासाठी Arne व Dame Kristens ह्या दोन व्यक्ती आपल्या मुलामुलींची (Olaf व Ingeborg) लग्ने जुळवायचे ठरवतात. इकडे त्याच वेळी Olaf नाहीसा झाल्याने Arne व त्याची मुलगी Ingeborg संतापतात. Olaf ला पर्वतराजीमध्ये भटकताना अर्धवनदेवता Alfhild भेटते व तिच्यावर तो मोहित होतो.

Olaf आणि Alfhild यांचा शोध लागतो. त्यांनी खेड्याकडे यावे म्हणून त्यांचे मन वळविण्यात येते. Olaf चे बळजोरीने Ingeborgशी लग्न होणार हे

कळल्याबरोबर Alfhild पळून जाते. Ingeborg चे Hemming नावाच्या तिच्या नोकरावरच खरे प्रेम असल्याने त्याच्या बरोबर ती पळून जाते.

Alfhildला पकडल्यावर 'Alfhild शी जर कुणी स्वेच्छेने विवाह करण्यास तयार झाले नाही तर तिला ठार मारण्यात येईल,' अशी Dame Kristens तिला शिक्षा फर्मावते. परंतु शेवटी Olaf ने तिचा स्वीकार केल्याने Dame Kristen पुढे पर्याय उरत नाही. Arne अगदी नाखुषीने आपल्या मुलीचा (Ingeborg) विवाह नोकराशी (Hemming) करून देते.

Lady Inger हे नाटक सोडल्यास इब्सेनच्या आत्तापर्यंतच्या सर्व नाटकात हे उत्कृष्ट नाटक आहे. मुख्य पात्रांचे चित्रण सूक्ष्म तपशीलासह केलेले आहे. कथानकात काहीशी गुंतागुंत असली तरी त्यात दुर्बोधतेचा अभाव आहे.

सन १८५१मध्ये बर्जेन थिएटरमध्ये इब्सेनची मॅनेजर आणि Official Playwright म्हणून नियुक्ती झाल्यावर त्याला Copenhagen, Berlin, Dresden व Hamburg येथे रंगभूमीचा अभ्यास करण्यासाठी पाठवण्यात आले होते. तेथील मुक्कामात त्याने Shakespeare, Holberg व Mozart ची अनेक नाटके पाहिली. Royal Theatre ची माहिती घेऊन तेथील सुप्रसिद्ध दिग्दर्शक व नाटककार Heiberg शी परिचय करून घेतला. तेथून परत आल्यावर पाच ते सहा वर्षांच्या काळापर्यंत त्याने Bergen Theatre मध्ये Instructor म्हणून काम पाहिले. ह्या काळात त्याला Bergen रंगभूमीच्या वर्धापन दिनानिमित्त प्रतिवर्षी

२ जानेवारीला स्वतः लिहिलेले नाटक सादर करावे लागत होते. मात्र रंगभूमीने नेमून दिलेल्या कामाबरोबरच प्रत्येक नाट्यनिर्मिती तो किती चिकित्सकपणे करीत असे हे त्याने लिहिलेल्या **Scenerio** वरून व रेखाटलेल्या **Costume drawing** वरून स्पष्ट होते. ह्या काळात त्याने ज्या १४५ नाटकांचे दिग्दर्शन केले त्यापैकी अर्ध्याहून अधिक हलकीफुलकी फ्रेंच नाटके होती तर २१ नाटके **Augustin Eugene Scribe** ची होती. म्हणूनच १८५३ ते ५७ पर्यंत त्याने लिहिलेली ही चारही सुविहित (**piece bien faite**) प्रकारची नाटके म्हणजे त्याच्या ह्या तपश्चर्येची फलश्रुती होय. रंगभूमीचे तंत्र, कथानक रचनाचातुर्य इ. कोणत्या ना कोणत्या बाबतीत त्याने **Ohlenschläger, Heibergm Hostrup, Shakespeare** आणि **Scribe** चे अनुकरण केले आहे.

बर्जेन मधील ही वर्षे म्हणजे खरोखर त्याच्या उमेदवारीची वर्षे होती.

प्रायोगिक काळातील उपहासात्मक नाटके (१८५८-७३)

या काळात अनुभूती, प्रज्ञा आणि प्रतिभा पणाला लावून इब्सेन काव्यलेखन, नाट्यलेखन, दिग्दर्शन आणि टीकात्मक लेखन करीत होता. सर्जन आणि परिशीलन या प्रक्रियांमधून जात असता Scribean नाट्यपद्धतीला 'Scribe and Co's sugar candy- dramas' १. म्हणून दोष देण्याइतपत त्याची तयारी झाली होती.

१८५७ च्या सप्टेंबरमध्ये Christiania मधल्या Norwegian Theatre मध्ये Artistic Director म्हणून इब्सेनची नियुक्ती झाली आणि त्याने Bergen Theatre सोडले. ह्या (Norwegian Theatre) थिएटरच्या स्पर्धेत तेथील डॅनिश थिएटर होते व त्याकडे स्पॅनिश, फ्रेंच व जर्मन या जुन्या व नव्या तशाच अभिजात नाटकांचा मोठा संग्रह होता. राष्ट्राभिमानी व डॅनिश जोखडातून नॉर्वेजियन संस्कृती पूर्णपणे मुक्त करू पाहणाऱ्या Norwegian Theatre –जवळ मात्र फारशी स्वतंत्र अशी नॉर्वेजियन नाटके नव्हती व जी काही होती ती साधी, भाषांतरित वा रूपांतरित अशा स्वरूपातली होती. अभिजात नाटकांचा तसेच ती सादर करणाऱ्या नटांचा संच या रंगभूमीजवळ नव्हता. नव्या, स्वतंत्र नॉर्वेजियन नाटकांची नितांत गरज होती. नॉर्वेजियन लोकांना आपल्या प्राचीन परंपरा आणि वैभवाबद्दल अतिशय आदर होता. म्हणून इब्सेनसारख्या लेखकाने त्यातल्या सामग्रीवर नाटके लिहून ती सादर करावीत ही काळाची गरज होती.

इब्सेनने यासाठी दोन वर्षांपूर्वीच N. M. Petersen चे Icelandic Sagas चे भाषांतर वाचले होते. पण Folk Ballad चा त्याच्यावर अधिक प्रभाव पडल्याने त्याला The Feast at Solhaug हे वैणिक (Lyric) व संगीतात्मक (Operatic) नाटक लिहावे लागले होते. आता त्याला परत मागे जावे लागले. वीरकथांमधून सामग्री घेऊन त्यांना नाट्यरूप कसे द्यावे ही इब्सेनपुढील मोठी समस्या होती. बऱ्याच विचारमंथनानंतर त्याने आधी स्वीकृत केलेल्या पद्य रूपाचा (Lyric) त्याग करून गद्याचा स्वीकार केला. त्यातूनच Vikings in Helgeland चा जन्म झाला.

Vikings in Helgeland (Hærmændene på Helgeland)

१८५८

इब्सेनचे हे नववे नाटक.

Vikings in Helgeland ची कथा उत्तरेकडील नॉर्वे १० व्या शतकात घडलेली दाखवली आहे. यातील दोन प्रमुख स्त्रीपात्रे अतिशय प्रतिकूल व परस्परविरोधी अशी रंगविलेली आहेत. Hjørdis ही निर्दय असून, भयानक, कल्पनाविश्वात रमणारी आहे. तर Dagny ही कोमलहृदयी, जीवनासक्त पण व्यवहारी आहे. प्रत्येकीचे लग्न त्यांच्या अगदी विरुद्ध स्वभावाच्या पुरुषांशी म्हणजेच Hjørdis चे शांतताप्रेमी Gunnar शी तर Dagny चे मोठा योद्धा, गुणारचा सावत्र भाऊ Sigurd शी होते.

Hjørdis ला तिच्या नवऱ्याच्या सौम्य स्वभावाचा तिरस्कार वाटत असतो. फक्त एकाच गोष्टीने तिला त्याच्याशी बांधलेले असते. ती कुमारी असताना Iceland मध्ये ती एका अजस्र व वीस माणसांपेक्षा बलाढ्य- पांढऱ्या अस्वलाच्या तैनातीत असते. ह्या अस्वलाला मारणाऱ्यालाच तिची प्राप्ती होणार असते. एके रात्री Gunnar हे कृत्य करतो म्हणून ती त्याची पत्नी बनते. मात्र त्यांचे वैवाहिक जीवन सुखी नसते. ती Sigurd ची स्तुती करीत असते आणि तो तिची. मात्र तो (Sigurd) Dagny शी प्रामाणिक असतो. मेजवानीच्या वेळी Hjørdis तिचा नवरा Gunnar आणि Sigurd यांच्यात भांडण लावण्याचा प्रयत्न करते. नवऱ्याचा अपमान झाल्याने Dagny ला राग येतो व Sigurd ने तिला सांगितलेले रहस्य

म्हणजे: 'पांढरे अस्वल मारणारा Gunnar नसून Sigurd होता व त्याला हे कृत्य आपल्या भावाला, त्याचे जिच्यावर प्रेम आहे ती त्याला प्राप्त व्हावी म्हणून केलेले असते,' सांगून टाकते. येथे नाटकाच्या संघर्षाचा परमोच्च बिंदू गाठला जातो.

Hjørdis व Sigurd यांना या प्रसंगाने परस्परांवरील प्रीतीची साक्ष पटते. ते दोघेही आपल्या वैवाहिक जीवनात सुखी नसतात. त्यांचे गुणवान व सुशील जीवनसाथी त्यांना जसे हवे असतात तसे ते नसतात. Hjørdis, Sigurd ला मारण्यासाठी Gunnar ला चिथावणी देते. पण तो Sigurd ला फक्त वंद्युद्धासाठी आव्हान देतो. आपली व Sigurd ची भेट आता मृत्यूनंतरच शक्य आहे ह्याची Hjørdis ला खात्री पटते. म्हणून ती आपल्या धनुष्यबाणाने त्याला ठार करते. पण शेवटचा श्वास सोडण्यापूर्वी तो Hjørdis ला सांगतो की, 'तो येशूचा अनुयायी असून ख्रिस्ती आणि बिनख्रिस्ती यांचे मृत्यूनंतरही मीलन होत नाही.' त्यामुळे अत्यंत घोर निराशेत Hjørdis आत्महत्या करते.

इब्सेनच्या आद्य नाटकात हे नाटक अत्यंत यशस्वी ठरले. Hjørdis ह्या मुख्य पात्राचे स्वभावरेखन अत्यंत प्रभावी झाले आहे. इब्सेनच्या पुढील नाटकातील बंडखोर पात्रांची ती अग्रगामी नायिका ठरली.

सुविहित (piece bien faite) प्रकारातील चाकोरीबद्ध नाट्यलेखनाचा इब्सेनने ह्या नाटकापासून त्याग केला. ह्याच नाटकापासून, विलक्षण योगायोग, असंभाव्यता, स्वगत भाषणे यांचे समूळ उच्चाटन करून पश्चातदर्शी रचनापद्धतीची (retrospective method) मुहूर्तमेढ त्याने रोवली.

ह्या दृष्टीने Vikings in Helgeland हे नाटक म्हणजे यापूर्वीची नाटके व यानंतरची नाटके यातील सीमांत होय.

LOVE'S COMEDY (Kjærlighedens Komedie) १८६२

इब्सेनचे हे दहावे नाटक.

Vikings in Helgeland ते Love's Comedy ह्या दोन नाटकांच्या लेखनकाळातील इब्सेनचे जीवन अतिशय खडतर होते. तो निष्क्रिय बनला होता. १८५८ मध्ये त्याचा विवाह झाला व १८५९ मध्ये त्याला मुलगा झाला. त्यावर कौटुंबिक जबाबदारी पडली आणि आर्थिकदृष्ट्या तो अधिक गांजला गेला. व्यावसायिक आणि कौटुंबिक बंधनांमुळे त्याच्या हातून एखाद्या कलाकृतीची निर्मिती होणे अशक्य होऊन बसले. त्यातच तो आजारी पडला. ज्या थिएटरमध्ये तो काम करीत होता त्याचे दिवाळे वाजल्याने त्याची नोकरीही गेली होती. सावकारी कर्जाने तो कर्जबाजारी झाला व त्याला मद्यपानाचे व्यसन जडले. अशा अत्यंत गांजलेल्या काळात त्याने Love's Comedy हे नाटक लिहिले. ह्यापूर्वीचे नाटक शोकांतिका प्रकारातील होते तर हे सुखांतिका प्रकारातील होते, ती ऐतिहासिक होती तर ही समकालीन घटनांवर आधारित होती.

त्याच्या सर्व आद्य नाटकांमध्ये हे नाटक अधिक बोचरे व औपरोधिक आहे. कथानक रचना व स्वभावचित्रणदृष्ट्या ते सरस असून संपूर्णपणे सयमक काव्यात रचलेले आहे.

ह्या नाटकात त्याने विवाहसंस्था आणि प्रेम यातील विसंगती दाखवून त्यातील रूढीसंमत दांभिकपणावर ताशेरे ओढले आहेत. १८६७ मध्ये प्रकाशित झालेल्या ह्या नाटकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत तो म्हणतो, 'I cracked the whip as best as I could over love and marriage, it was only right

and proper that the majority should shout up on behalf of love and marriage.’ २.

विवाह हे नुसत्या प्रेमाचेच नव्हे तर उच्च ध्येये व महत्त्वाकांक्षा यांचेही थडगे आहे असे इब्सेन यात जोरदारपणे मांडतो.

Christiania जवळच्या खेडेगावातील एका बंगल्यात **Mrs. Halm** नावाची विधवा राहते. तिच्याकडे अनेक भाडेकरू विद्यार्थी राहतात. तिने आपल्या घरातून आपल्या सात भाच्यांची लग्ने अशाच विद्यार्थ्यांशी लावून दिलेली असतात. आणि आताही त्याच पद्धतीने आपल्या दोन्ही मुली **Anna** व **Svanhild** यांची लग्ने व्हावीत ह्या प्रयत्नात ती असते. तिची ही महत्त्वाकांक्षा सहज पुरी होऊ शकण्यासारखी असते, कारण **Lind** व **Falk** ह्या तिच्या घरात भाडेकरू म्हणून राहत असलेल्या दोन विद्यार्थ्यांनी त्या मुलींचे प्रणयाराधन करायला सुरूवात केलेली असते.

Falk ला असे वाटते की विवाह आणि प्रेम ह्या गोष्टी विसंगत आहेत. विवाह ही एक ‘गुलामगिरीची शृंखला’ असे तो जाहीर करतो. **Pastor Strawman** च्या जिवंत उदाहरणाने त्याला पुष्टी मिळते. एकेकाळी हा धर्मगुरू सक्रिय आणि धाडसी ध्येयवादी असतो. पण आता तसले काही त्यात राहिलेले नसते. तो आता आपली पत्नी व बारा मुलांना घेऊन फिरत असतो.

Falk आणि **Svanhild** जेव्हा एकमेकांच्या प्रेमात पडतात तेव्हा त्यांच्याभोवती चाललेल्या विवाहसंस्थेबद्दलच्या मानहानीचा ते निषेध करतात. त्या दोघांची आदर्श विवाहाबाबतची स्वप्ने भिन्न असतात. **Gulstad** नावाचा

व्यापारीही Svanhild शी लग्न करू इच्छितो. तो प्रत्येक गोष्टीची किंमत पैशात करतो. विवाहानंतर प्रेमाचे रूपांतर एका थडग्यात होते, लग्न म्हणजे परस्परांचा आदर करणे, सोबत, सहनशीलता व संपत्ती याद्वारे एकमेकांस आधार देणे अशा गोष्टी सांगून, Falk व Svanhild चे भ्रम घालवून त्यांचे जमलेले सून मोडण्यात तो यशस्वी ठरतो. Gulstad ची मते Svanhild ला पटतात. म्हणून a temporary love and a permanent husband यातून निवड करण्यात गोंधळ निर्माण होतो.

Falk वर प्रेम असूनही त्याची पत्नी बनण्याचे ती रहित करते. Falk सुद्धा शेवटी दैवाचा स्वीकार करतो. त्याच्या ह्या त्यागातूनच त्याच्या स्फूर्तीचा उगम त्याला दिसतो म्हणून लग्न आणि प्रेम त्याला विसंगत दिसते.

शेवटी Svanhild त्याच्या अंगठीचे चुंबन घेऊन ती खाडीत फेकून देते व Gulstad शी विवाह करावयास निघून जाते. इकडे Falk ही मुक्त झाल्याने पर्वतराजीत निघून जातो.

Svanhild आणि Falk ह्यांच्या प्रेमाला Gulstad सारख्या व्यवहारी आणि विवेकशून्य विवेचनामुळे तडा जातो हे विसंगत वाटते. मात्र प्रेमाराधन आणि विवाहसंस्था यावर इब्सेनने कडाडून हल्ला केला आहे. ह्या नाटकापासून त्याने समाजातील दांभिक वृत्तींचा उपहास करायला सुरूवात केली.

PRETENDERS (Kongs- emnerne) १८६३

इब्सेनचे हे अकरावे नाटक.

Love's Comedy च्या प्रकाशनानंतर दुसऱ्याच दिवशी (१ जानेवारी १८६३) सुधारित व मान्यताप्राप्त अशा Christiania Theatre येथे इब्सेनची तात्पुरत्या स्वरूपाची Literary Advisor म्हणून नियुक्ती झाली. मात्र या जागेचा पगार त्याला अतिशय तुटपुंजा (25 specie –dollars(L 6.25) per month(मिळायचा. त्यात Love's Comedy वर 'An offence against human decency' म्हणून कडाडून झालेल्या हल्ल्याने तो अपमानित झाला होता. मार्च मध्ये त्याने एका शिष्यवृत्तीसाठी नॉर्वेजियन सरकारकडे अर्ज केला पण तो फेटाळण्यात आला व ती शिष्यवृत्ती Bjørnstjerne Bjørnson ह्या त्याच्या समकालीन नाटककार व कादंबरीकाराला मिळाली. याचे कारण म्हणजे Love's Comedy मुळे लोकांत त्याच्याबद्दल पसरलेला असंतोष व Bjørnstjerne Bjørnson ची वाढती लोकप्रियता होय.

१८५७मध्ये P. A. Munch चे 'History of the Norwegian people' प्रसिद्ध झाले. इब्सेनच्या वाचनात ते आले व त्यातील अकराव्या व तेराव्या शतकात घडलेल्या परस्परांच्या संहाराच्या प्रसंगांनी त्याला आकर्षून घेतले होते. परंतु या इतिहासाचा केवळ पार्श्वभूमी म्हणून वापर करून आपल्या मनातला संघर्ष त्यात चित्रित केला आहे. ह्या काळातील अनेक संकटे व दुःखांनी तो विद्ध झाल्याने त्याची

कवित्वशक्ती अधिक उचंबळून आलेली होती. 'I receive the gift of sorrow, that made me a bard.' हे Jatgeir, An Icelandic poet ह्या पात्राच्या तोंडी घातलेले उद्गार त्याच्या उद्विग्न मनःस्थितीचे द्योतक आहेत. ३.

Haakon या पात्राच्या जागी Bjørnson व Skule च्या जागी त्याने स्वतःला कल्पिले आहे. 'Vikings in Helgeland मध्ये एकाने दुसऱ्याच्या 'कृत्या'चा अपहार केल्यामुळे निर्माण झालेली शोकांतिका आहे तर ह्या नाटकात दुसऱ्याच्या 'कल्पनां'चा अपहार केल्याने निर्माण झालेली शोकांतिका आहे.' ४.

तेराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात नॉर्वेमध्ये Pretenders ची सुरुवात होते. अधिकृत वारस नसलेला Inge नुकताच मृत्यू पावलेला असतो. राजगादीवर हक्क सांगणारे बरेच असतात. या सर्वांमध्ये मृत राजाचा भाऊ, सुप्रसिद्ध योद्धा आणि चतुर राजकारणी Earl Skule आणि अल्पवयीन व स्वतःला मृत राजाचा अनौरस पुत्र मानणारा Haakon Haakonsson अशा दोन शक्तिमान व्यक्ती असतात. श्रेष्ठ मंत्रिमंडळ Haakon ला बहुमताने राजा म्हणून मान्यता देते. Skule ची मैत्री संपादन करण्यासाठी तो त्याच्या मुलीला आपली राणी बनवितो आणि आपल्या राज्यांचा तिसरा हिस्सा देतो. परंतु लैंगिक दुर्बलतेमुळे दुष्टतेत परिवर्तन झालेल्या Bishop Nicholas ला आपल्यासारखे नॉर्वेमध्ये कुणीही श्रेष्ठ पदास पोहचू नये असे वाटत असते. त्यामुळे तो दोघांमध्ये बेबनाव घडवून आणून Skule ला Haakon विरुद्ध बंड करण्यास चिथावणी देतो. ह्यातून दोघे परस्परांचा संहारच

करतील अशी त्याची खात्री असते. **Skule** स्वतःला राजा म्हणून जाहीर करतो आणि अंतर्गत बंडाळीला सुरुवात होते. सुरुवातीस सारे काही **Skule** च्या बाजूने चालते. तो अधिक अनुभवी योद्धा आणि राजकारणी असतो. परंतु त्याचा एक घातक दोष असतो आणि **Haakon** ला ही एक प्रमुख संधी लाभते.

दुसऱ्या बाजूला आपण म्हणजे परमेश्वराने निवडलेल्या व्यक्तींपैकी आहोत याची **Haakon** ला तिळमात्रही शंका नसते. विजय **Skule** च्या बाजूने असतानाही तो डळमळीत होतो. **Skule** शेवटी पराजित होऊन मारला जातो. **Haakon** हाच राजा राहतो. संघटित नॉर्वेच्या इतिहासातील तोच पहिला राजा ठरतो.

हे नाटक उपहासात्मक आहे. काहीसे गुंतागुंतीचे असले तरी महाकाव्याचे गुण त्यात आहेत. नाटकाच्या भाषाशैलीतूनही नाटककार म्हणून इब्सेनच्या विकासाची महत्त्वाची अवस्था दिसून येते.

रंगभूमीवर हे नाटक अतिशय यशस्वी ठरले.

BRAND (Brand) १८६६

इब्सेनचे हे बारावे नाटक.

१८६३ मध्ये Bergen आणि Christiania येथील त्याच्या तेरा वर्षांच्या रंगभूमीच्या सक्रिय सेवेचा काळ समाप्त झाला होता. उपजिवीकेचे साधन न राहिल्याने तो आर्थिकदृष्ट्या अतिशय गांजून गेला होता. तशातच १५ नोव्हेंबर १८६३ मध्ये डेन्मार्कचा सहावा राजा फ्रेड्रिक पुत्रहीन मृत्यू पावल्याने Duchies of Schleswig ची समस्या डोके वर काढू लागली आणि स्कॅडिनेव्हिया मधील राजकीय परिस्थिती चिघळली. Prussia आणि Austria च्या ऐन युद्धाच्यावेळी डेन्मार्क ह्या बंधू राष्ट्राच्या मदतीला नॉर्वे आणि स्वीडन धावून गेले नाही. त्यांनी ज्यांची भाषा त्यांची होती, ज्यांचे रक्त त्यांचे रक्त होते अशा स्वकीय प्रांताचा अपहार होताना आपल्या उघड्या डोळ्यांनी पाहिला, पवित्र प्रतिज्ञेचा भंग केला. हे पाहून इब्सेनला आपल्या देशबांधवांच्या क्षुद्रतेचा, भीरूतेचा आणि सुस्त औदासिन्याचा भयंकर तिरस्कार वाटू लागला, संताप वाटू लागला. आणि त्याने आपल्या देशाकडे पाठ फिरवली. जर्मनीत गेल्यावर Dybbøl येथील त्याच्या युद्धाच्या विजयोत्सवात डॅनिश तोफेवर थुंकताना त्याने पाहिले आणि त्याच्या मनातील आग अधिकच भडकली. भावी काळ त्याच्या राष्ट्रावर असाच थुंकणार असे त्याला वाटू लागले.

१८६४ च्या जूनमध्ये तो इटलीला आला. तेथील निसर्गसौंदर्याने आणि उबदार वातावरणाने त्याला मोहून टाकले. मात्र तरीही मागे टाकलेला नॉर्वे व तेथील आपल्या देशबांधवांबद्दलच्या तिरस्कारयुक्त आठवणी त्याला अस्वस्थ करित होत्या. त्याने ब्रांड लिहायला सुरूवात केली त्या वेळची एक आठवण तो सांगतो,

‘During the time I was writing Brand I had on my desk a glass with a scorpion in it. From time to time the little animal was ill. Then I used to give it a piece of soft fruit, upon which it fell furiously and emptied its poison into it- after which it was well again.

Does not something of the same kind happen with us poets? The laws of nature regulate the spiritual world also.’५.

इब्सेनच्या मनातील उत्कट, औपरोधिक विषाला जसे मुक्तद्वार मिळाले, तसेच त्याच्या उत्कट आनंदालाही. ब्रांदमध्ये काही ठिकाणी हे दोन्ही विचार एकाच वेळी अभिव्यक्त झालेले दिसतात ते याच मुळे.

ब्रांद हे नाटक इब्सेनला अगोदर महाकाव्याच्या स्वरूपात लिहायचे होते. पण हा Epic प्रकार त्याला अधिक समाधानकारक वाटल्यामुळे हा सारा आशय त्याने नाटकात ओतला.

ब्रांद हा एक तरूण, निर्भीड, ध्येयासक्त पण हट्टी असा धर्मगुरू असतो. मानवाला पूर्णतेकडे नेण्याची त्याची धडपड असते. पर्वतराजीतून प्रवास करताना त्याला त्याचा शाळकरी मित्र Einar व त्याची वाड्मिनी झालेली वधू Agnes भेटतात. तो त्यांच्या ऐहिक सुखवादी विचारसरणीचा जोरदार निषेध रतो. नंतर पुढे जाताना त्याला Gerd नावाची एक वेडी मुलगी भेटते. ती पर्वतशिखरावरील

चर्चकडे जात असते व एक बहिरी ससाणा तिचा पाठलाग करीत असतो. पण ब्रांद तिकडे जाण्याऐवजी तो जेथे जन्मलेला असतो त्या दुष्काळग्रस्त खेड्याकडे येतो.

एक शेतकरी त्याच्याकडे येतो. त्याची मुलगी तापाने फणफणलेली व मरणोन्मुख झालेली असते. पण घर दूर व मध्ये बर्फाची नदी. पण अखेरच्या वेळी तर तिला भेटणे आवश्यक असते. म्हणून काय करावे असे तो ब्रांदला विचारतो. ब्रांद त्याची निर्भत्सना करून आपले कर्तव्य करावयास सांगतो. पण शेतकरी नकार देतो. ब्रांदमधील पूर्ण मानव जागा झाल्याने तो स्वतः त्या मुलीकडे जातो. त्याग ही माणुसकीची कसोटी असून सामान्य माणसानेही त्याग करून हुतात्मा बनायला हवे असे तो प्रतिपादन करतो.

खेड्यावर दुष्काळाचे संकट परमेश्वरावरील अश्रद्धेमुळे आले असे तो लोकांना सांगतो. एका मृतप्राय माणसाला सद्गती मिळावी म्हणून तो भयंकर वादळातून खाडी पार करून जाण्याच्या तयारीत असतो. पण त्याच्या मदतीला कुणीच येत नाही. त्याच्या धाडसाने व त्यागाने **Agnes** प्रभावित होते आणि त्याला साथ द्यायला तयार होते. नंतर त्याच्याशी विवाह करून जन्माची साथ देते.

वैवाहिक जीवनातही त्याची ध्येयासक्ती अधिक दुर्दम्य होऊन तो कठोर बनतो. त्यांना एक मुलगा होतो. तो आजारी पडतो. त्याला थंड हवा मानवत नाही. जेथे सूर्यप्रकाश व उब असेल तेथे याला न्या तरच तो वाचेल असे एक डॉक्टर त्यांना सांगतो. आपल्या जीवन-ध्येयापासून पदच्युत करू पाहणारा हा एक मोह आहे असे ब्रांदला वाटते. तो तेथेच राहतो. परिणामी मुलगा मरतो. **Agnes** अत्यंत दुःखी होते. एका भिकारिणीच्या पोराला आपल्या मृत मुलाचे कपडे तो देऊ करतो. **Agnes** त्याला विरोध करते पण तिला तो जुमानत नाही. मुलाची अखेरची आठवण गेल्याबद्दल आणि ब्रांदच्या भावनाशून्यतेबद्दल धक्का बसून तिचे अंतःकरण विदीर्ण होते व ती प्राण सोडते.

ब्रांदची म्हातारी आई आजारी असते. आपली सारी दौलत ब्रांदच्या हाती देऊन शेवटचा श्वास सोडावा असे तिला वाटते. ब्रांदला वाटते, आपल्या आईने ही सारी दौलत गरीबांना वाटून द्यावी. ब्रांदचे मत तिला मान्य नसते म्हणून तो त्या संपत्तीचा त्याग करतो.

ब्रांदला आपले सारे जीवनच अपयशी वाटू लागते. तो त्या खेडेगावातील लोकांना परमेश्वराच्या शोधासाठी बर्फाळ पर्वतराजीत घेऊन जातो. तेथे काही चढ चढल्यावर त्यांची हिम्मत खचते. ते त्याची निंदा करतात. शेवटी त्याला वेडा ठरवून दगड मारतात. या उध्वस्त अवस्थेत तो Gerd ला जाऊन मिळतो. ही वेडी मुलगी त्याच्या जखमातील रक्ताला पाहून त्याला 'येशू' समजते व त्याच्यापुढे गुडघे टेकते.

सूर्य वर आल्यावर ब्रांदला दिसते की आपल्यासमोर भव्य असे बर्फाचे चर्च आहे जणू त्याच्या जीवनाच्या थंड, भव्य रितेपणाचे ते प्रतिकच असते. तो काल्पनिक पक्षी अजूनही आपला पाठलाग करीत आहे अशी गर्दला जाणीव होते व ती रायफलीने त्याच्यावर गोळी झाडते. परिणामी बर्फाच्या चर्चचे घसरत जाणाऱ्या बर्फाच्या कड्यात रूपांतर होते व त्याखाली ब्रांद आणि गर्द दोघेही चिरडून मृत्यू पावतात. त्या शेवटच्या क्षणीही तो परमेश्वराजवळ मुक्तीचा ध्यास धरतो आणि त्याला उद्देशून ओरडतो,

हे आकाशस्थ देवा,

माझ्या एकाच प्रश्नाचं उत्तर दे!

मृत्युच्या जबड्यात असताना सुद्धा माणसाला

मुक्तीचा क्षणिकही साक्षात्कार होऊ नये ना?

(बर्फाच्या कड्याखाली तो पुरला जातो. त्याच्या कडकडाटानं अवघी दरी दुमदुमून जाते.)

एक आवाज: (जणू आकाशवीच गरजते आहे)

परमेश्वर म्हणजे मूर्तिमंत प्रेम! ६.

‘अध्यात्मिक विकास करणे हे माणसाचे सर्वोच्च कर्तव्य असून या विकासामुळे त्याला जगात एकट्याने ताठ उभे राहता येते. सारे किंवा काहीच नव्हे (All or nothing)’ ही ब्रांदची वचने होत.

इब्सेनला रंगभूमीचा तेरा वर्षांचा सक्रिय अनुभव होता. पण त्याच्या अतिशय महत्त्वाच्या नाटकांची निर्मिती त्याने रंगभूमी सोडल्यावर झाली. त्यापैकी पहिली व परिपक्व कलाकृती म्हणजे ‘ब्रांद’ होय.

‘ब्रांद’ ह्या नाटकाला अमाप यश मिळाले. नॉर्वेमध्ये ह्या नाटकाने अतिशय खळबळ उडवून दिली. त्याचे कारण म्हणजे लोकांची अशी समजूत झाली होती की हे नाटक धार्मिक स्वरूपाचे आहे, इश्वरप्राप्तीची धुंदी असलेल्या एका धर्मगुरूची ही कथा आहे.

PEER GYNT (Peer Gynt) १८६७

इब्सेनचे हे तेरावे नाटक.

१८६५ च्या ऑक्टोबरमध्ये इब्सेनने Brand प्रकाशित करण्यासाठी पाठवले. परंतु १८६६ पर्यंत ते प्रकाशित झाले नाही. त्याने स्वतःहून आपला देश सोडून वनवास पत्करला होता. त्याची आर्थिक परिस्थिती बिकट होती. आपल्या मित्राला पत्र पाठवण्यापुरतेही त्याच्याजवळ पैसे नव्हते.

मात्र Brand च्या प्रकाशकाकडून रॉयल्टी मिळायला लागल्यापासून तो अंतर्बाह्य बदलला. त्याने नवे कपडे शिवले. एवढेच नव्हे तर त्याचा वर्धिष्णु आत्मविश्वास त्याच्या बदललेल्या सुडौल हस्ताक्षरातून दिसू लागला. १८६७ च्या मार्च पासून त्याने Peer Gynt लिहायला सुरुवात केली त्यावेळी तो Sorrento-Ischia च्या बेटावर होता.

ब्रांदप्रमाणेच त्याने हे नाटक सयमक काव्यात लिहिसे आहे. तथापि Peer Gynt म्हणजे ब्रांद ची विरुद्ध बाजू आहे. Peer Gynt मध्ये तत्कालिन नॉर्वेजियन लोकांच्या दोषांचे परिस्फुट चित्रण आहे. Peer Gynt फक्त स्वतःचा विचार करणारा आहे, तडजोड करणारा आहे, श्रम आणि क्लेश यांची टाळाटाळ करणारा आहे.

१८५७ ते १८६३ या काळात इब्सेन ज्या थिएटर्समध्ये काम करीत होता ती बंद पडायला आली होती. म्हणून त्याने सरकारी प्रवासी शिष्यवृत्तीसाठी अर्ज केला होता. शिष्यवृत्ती मंजूर झाल्यावर त्याने Gudbrandsdal चा प्रवास केला व

Folksongs आणि Folktales यांचा संग्रह केला. तेथेच Peer Gynt च्या आख्यायिकाही त्याला ऐकायला मिळाल्या.

Peer Gynt ला लहानपणापासून साधू होण्यापेक्षा गंधर्व होणे, योद्धा होणे अधिक आवडत असे. मर्दुमकीची अनेक कामे केली म्हणजे स्त्रिया वश होतील असे त्याला वाटे. मुळात जरी तो एक कंगाल खेडूत असला तरी आपण एक सम्राट आहोत असे त्याला वाटे.

आपल्या आईला तो अनेक वीरकृत्ये व शिकारींविषयी थापा मारीत असे. काल्पनिक यक्ष-यक्षिणींच्या जगात त्याचे मन रममाण होते. डुकरावर बसलेली डाकीण त्याला घोड्यावर बसलेली सुंदर राजकन्या भासते. पण हे काल्पनिक जग उपभोगण्याची पात्रता येणाकरिता माणसाला आपले डोळे एका विशिष्ट कोनाने कापण्याची अट असते. त्याला भिऊन Peer तेथून पळ काढतो. कारण आत्मवंचनेत आत्मसाफल्य शोधण्याची त्याची मनोवृत्ती असते.

तेथून तो निघून तो अमेरिकेस जातो, मोठा व्यापार करतो व श्रीमंत बनतो. आफ्रिकेला जाताना त्याचे मित्र त्याचा विश्वासघात करतात व एका बेटावर त्याला एकटे सोडून पळून जातात. पण त्यांची बोट बुडते त्यामुळे परमेश्वराचे छत्र आपल्यावर अधिक आहे असे त्यास वाटते. तेथे मिळालेल्या एका पांढऱ्या घोड्यावर तो फिरत असतो तेव्हा तेथील अरबी लोक त्याला साधू समजतात. तेथे एका नर्तकीच्या प्रेमात तो पडतो. तिच्यावर खूश होऊन तो आपल्याजवळच्या साऱ्या वस्तू तिला भेट देतो. ते सर्व घेऊन ती पळून जाते. पुढे इजिप्तला गेल्यावर सिंफक्सचे कोडे आपल्याला उलगडलेले आहे असा तो प्रचार करतो. Begrifenfeldt नावाचा जर्मन पंडित व Peer Gynt वेड्याच्या इस्पितळात जातात. तेथे त्याचा राज्याभिषेक करतात.

आता Peer Gynt जेव्हा परतीच्या वाटेवर असतो तेव्हा त्याला एक Button Moulder भेटतो. त्याच्याजवळ एक मोठा डाव (Ladle) असतो. त्यात तो त्याला टाकून वेगळा आकार देणार असतो. त्याला भिऊन Peer पळतो.

परतल्यावर त्याला त्याच्या तारुण्यातली Solveig ही प्रेयसी भेटते. तिच्या निरपेक्ष प्रेमाने तो हरखून जातो. त्याला आपल्या आयुष्यातील सर्व पापे आठवतात. शेवटी तो आपल्या प्रेयसीच्या कुशीत आश्रय शोधतो. तिला तो म्हणतो,

My mother- my wife! Oh purest of women-

Hide me, Oh hide me, within your love.

आणि ती सुद्धा सारे विसरून त्याने इच्छिलेले प्रेम देत म्हणते,

I will cradle you, I will guard you;

Sleep and dream, dearest son of mine. ७.

Clemens Petersen नावाच्या डॅनिश टीकाकाराने Fædrelandet ह्या वर्तमानपत्रात Peer Gynt वर कडाडून टीका केली. 'Peer Gynt हे खरे काव्य नव्हेच, ते रित्या, अनुत्तरित व असमर्थनिय कल्पनांनी खच्चून भरलेले आहे' इ. इब्सेनला हे वाचल्याबरोबर संताप झाला. ९ डिसेंबर १८६७ ला त्याने Bjørnstjerne Bjørnson ला लिहिलेल्या पत्रात उत्तरादाखल लिहिले,

'If I am no poet, then I have nothing to lose. I shall try my luck as a photograoher.' ८.

इब्सेनच्या ह्या क्रोधाचा परिणाम म्हणजे त्याने ह्यापुढील सारी नाटके photographically realistic plays in prose लिहायला सुरूवात केली.

Peer Gynt हे त्याचे शेवटचे पद्य नाटक होय.

LEAGUE OF YOUTH (De Unges Forbund) १८६९

इब्सेनचे हे चौदावे नाटक.

१८६८ मध्ये जरी इब्सेन Emperor and Galilean बद्दल विचार करीत होता तरी रंगभूमीसाठी काहीतरी लिहावे असे त्याला वाटू लागले. रोम सोडून Florence, Bologna, Venice, Bolzano येथे प्रवास करून तो पुन्हा Berchtesgarden येथे काही काळ स्थिर झाला. व त्याने League of Youth लिहायला घेतले. उर्वरित भाग Dresden ला आल्यावर १८६८ च्या ऑक्टोबर व १८६९ च्या मे च्या दरम्यान पूर्ण केला.

३१ ऑक्टोबर १८६८ मध्ये आपला प्रकाशक Fredrik Hegel ह्याला पाठवलेल्या पत्रात तो ह्या नाटकाविषयी लिहितो,

‘It wil be in prose, and in every way adapted for the stage. The title is : The League of Youth, or the Almighty & Co.: a comedy in five acts. It deals with the fractions and tendancies of modern life, and will, though the action takes place in Norway, be just as well adapted for Denmark.’ ९.

Skien ह्या शहरासारख्या दक्षिण नॉर्वेतील एका व्यापारी शहरातील दृश्याने नाटकाला सुरुवात होते. Stensgaard नावाचा एक महत्त्वाकांक्षी तरुण व उदारमतवादी राजकारणी असतो. स्वातंत्र्यदिन साजरा करण्याच्या दिवशी त्याला

भांडवलदार विरोधी पार्टी सापडते. तिला तो League of Youth हे नाव ठेवतो. त्याच्या भाषणातून तो स्थानिक ironmaster वर त्याचे नाव न घेता टीका करतो. पण Brattsberg (ironmaster) विचार करतो की तो एका जमीनदाराला (Monsenला) उद्देशून हे बोलतो आहे. त्याच्या मुलीला (Reginalा) Stensgaard लग्नाची मागणी घालतो.

परंतु सर्व गोष्टींप्रमाणेच प्रेमामध्ये सुद्धा चंचल असणाऱ्या Stensgaard ला आता Brattsberg ची मुलगी Thora आवडू लागते. पण तिचे वडील त्याला घराचा दरवाजा दाखवतात. नंतर Stensgaard ला कळते की Brattsberg चा मुलगा Erik ह्याने बनावट सही करून बील बनवले आहे. त्याला वाटते की ह्यामुळे Brattsberg ची सुद्धा अपकीर्ती होईल. म्हणून पुन्हा तो आपले लक्ष Regina Monsen कडे वळवतो. त्याच्या ऐकण्यात हेसुद्धा येते की Monsen सुद्धा लोकापवादात गुरफटली आहे. म्हणून तो एका श्रीमंत व्यापाऱ्याच्या विधवा पत्नीपुढे (Mrs. Rundholmen) लग्नाची मागणी ठेवतो. नंतर त्याला कळते की ह्या प्रकरणात Brattsberg ऐवजी Monsen गुरफटली गेली आहे. आणि मग पुन्हा त्याला Thora विषयी ओढ वाटू लागते. मात्र तिला तो नको असतो व निराशेने त्याला आपला वाड्ढिनश्चय Mrs. Rundholmen शी जाहीर करावा लागतो. पण तिनेही कुणाचा तरी स्वीकार केलेला असतो. अशा तऱ्हेने तो एकाकी पडतो.

नाटकाच्या शेवटी Lundestad म्हणतो,

Yes, mark my words, gentlemen, in ten or fifteen years, stensgård'll have a seat in the storthing- or on the Privy Council- perhaps both at once.

Hejre, Napoleon चे अवतरण देतो,

'Uncertain men', he said, 'are the stuff from which politicians are made.' १०.

हे नाटक उपहासात्मक आचार विनोदिनी (satirical comedy of manners) प्रकारातील आहे.

Peer Gynt वरील टीकेमुळे इब्सेनला जो संताप आला, त्यातून Photographic, The League of Youth ची निर्मिती झाली. The League of Youth म्हणजे well made play च्या तंत्राचा कळस होय. मात्र पात्रे आणि वातावरण त्याने आपल्या स्मृतीकालातून निर्मिली आहेत. त्याच्या बालपणातील Skien व Christiania येथील वातावरण ह्या नाटकात प्रतिबिंबित झाले आहे.

ह्या नाटकापासून पद्यलेखनातून गद्यलेखनाकडे उचललेले इब्सेनच्या विकासातील हे महत्त्वाचे पाऊल होय. League of Youth हे प्रायोगिक स्वरूपातील नाटक आहे.

George Brandes ला लिहिलेल्या २६ जून १८६९ च्या पत्रात इब्सेन म्हणतो,

It is written in prose, which gives it a strong realistic coloring. I have paid particular attention to form, and among other things. I have accomplished the feat of doing without a single monologue, in fact without a single "aside". ११.

परंतु इब्सेनने हे विधान अखंडपणे व अखेरपर्यंत पाळले नाही. १८७९ साली त्याने लिहिलेल्या सुप्रसिद्ध नाटकात नोराच्या तोंडी सहा स्वगते आहेत.

इब्सेनच्या नाटकांवर झालेल्या स्थल, काल आणि परिस्थितीच्या परिणामांचा तो स्वतःच एका पत्रात उल्लेख करतो,

'Environment has a great influence upon the forms in which the imagination creates.' १२.

EMPEROR AND GALILEAN (Kejser og Galilæer)

१८७३

इब्सेनचे हे पंधरावे नाटक.

१८७० मध्ये इब्सेन ड्रेसडेनला असताना फ्रान्स व प्रशियामध्ये युद्ध झाले. त्यात फ्रान्सचा पराभव झाला. जर्मनीच्या टाचेखाली चिरडले जाणारे अपमानित जीवन फ्रान्सला कंठावे लागत होते. हे सारे इब्सेनच्या समोर घडत होते, व त्याच्या मनावर त्याचा खोलवर परिणाम होत होता. त्याची प्रतिभाशक्ती ह्या कलहाच्या काळात सुन्न झाली होती.

यावेळी त्याचा एक स्कँडिनेव्हियन मित्र professor Lorentz Dietrichson हा Ammianus Marcellinus चे 'The description of the life of Julian the Apostate' वाचीत होता. इब्सेनला ह्या पुस्तकाने आकर्षून घेतले व पुढील नाटकाचा विषय त्याने ठरवून टाकला. यावर चिंतन करीत असताना Hagel, Schopenhauer आणि विशेषतः Hartmann ह्या जर्मन तत्वज्ञांच्या विचारांचा त्याच्यावर प्रभाव पडला. ऐतिहासिक घटनांमध्ये काही कल्पित गोष्टी घालून दोन ऐतिहासिक कालखंडातील संघर्ष ह्या नाटकात चित्रित केला आहे. मात्र हे करताना प्रचलित सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीचे संबंध त्यात प्रस्थापित केलेले आहेत.

Brand आणि Peer Gynt नंतर आपण निर्भरशीलवादाकडे वळावे की वास्तववादाकडे, असा इब्सेनच्या मनात पेच निर्माण झाला. अखेर बऱ्याच विचारमंथनानंतर निर्भरशीलवादाकडे वळून त्याने Emperor and Galilean हे ऐतिहासिक व तत्वज्ञानात्मक असे दोन भागात असलेले जाडजूड नाटक लिहिले.

मात्र निर्भरशीलवादाकडे वळण्याची ही त्याची शेवटची वेळ होती. यानंतर तो पुन्हा वास्तववादाकडे वळणार होता.

ख्रिस्तोत्तर ३५१ ते ३६३ या बारा वर्षांच्या कालखंडात या नाटकातील घटना घडतात. नाटकाला सुरुवात होते तेव्हा Julian हा १९ वर्षांचा असतो. तो आणि त्याचा सावत्र भाऊ Gallus हे Constantius ह्या वेड्या राजाच्या भीतीयुक्त वातावरणात वावरत असतात. कारण त्याने Julian च्या आईवडिलांचा व इतर नऊ नातेवाईकांचा खून केलेला असतो. Julian हा त्या राजासारखाच ख्रिस्ती असतो पण त्याच्यावर Libanius च्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला असतो. (असे काही संपूर्ण वैभवशाली जग आहे की त्यासंबंधी तुम्ही ख्रिश्चन लोक अंधारात आहात.) त्यामुळे तो बिनख्रिस्ती (प्रतिमापूजक) धर्माच्या अभ्यासासाठी Athens ला जातो. पण तेथेही तो बिनख्रिस्ती धर्माबद्दल सारखाच गोंधळात पडतो. त्याला कुणातरी मार्गदर्शकाची अपेक्षा असते. 'भुते आणि आत्मे यावर आपले वर्चस्व आहे' असा दावा करणाऱ्या Maximus बद्दल तो ऐकतो. Ephesus येथे जाऊन तो त्याची भेट घेतो. तो Julian पुढे आपल्या तत्वज्ञानाचे स्पष्टीकरण करतो.

आधी ज्ञानाच्या वृक्षावर या राज्याची स्थापना झाली आहे.

नंतर क्रॉसच्या वृक्षावर त्याची स्थापना झाली आहे.

तिसरे राज्य हे मोठे रहस्य असून त्याची स्थापना क्रॉस आणि ज्ञान यांच्या दोन्ही वृक्षांवर झाली आहे.

हा जीवनाचा वसंतऋतू आहे. त्याचा उगम Adam च्या गुहेतून व Golgotha च्या खालून होतो. दुसऱ्या शब्दात Julian ने ख्रिस्ती धर्माचे शहाणपण आणि बिनख्रिस्तीवादाचे शहाणपण एकत्रित करायला हवे.

आता Maximus तीन माणसांच्या आत्म्यांना बोलावतो. ते जगाच्या इच्छेचे अबोध हत्यार असतात. Cain, Judas Iscariot आणि- पण तिसरा प्रकट होत नाही. हे बहुतेक इतिहासाचे मार्ग पालटतात. नंतर Maximus ला जाणवते की हा तिसरा एक तर Julian असावा किंवा तो स्वतः असावा जो त्याला माहित नसतो. Julian ला असा विश्वास असतो की तो इतिहासाचा मार्ग बदलेल. म्हणून तो पवित्र स्त्रीचा सहवास मान्य करतो. नंतर तो असे ऐकतो की राजा त्याची बहिण Helena पत्नी म्हणून देऊ करतो. दैवाने आपली निवड केल्याचेच हे चिन्ह आहे असे त्याला वाटते.

राजा, Julian ला बंडाचा मोड करण्यासाठी Gaul कडे पाठवतो. त्याचा भाऊ Gallus ह्याला राजाच्या हुकुमान्वये फाशी देण्यात येते. म्हणून Julian हा त्याच्या रांगेत आता एकटाच उरलेला असतो. त्याच्यावर पाळत ठेवली जात आहे याची त्याला जाणीव होते. राजाने त्याला Gaul कडे यासाठी पाठविलेले असते की जेणेकरून त्यात तो अयशस्वी होईल आणि राजाची त्यापासून सुटका होईल. तो बंडाचा बीमोड करतो तेव्हा न जाणो तो रोमवर चालून जाईल या शंकेने राजाकडून जनतेच्या हक्काचे कैवारी येतात. Helena ही गरोदर असते, राजाचे प्रतिनिधी तिला राजाकडून भेट म्हणून सत्पाळू (Peach) आणतात. ती ते खाते आणि तिला

विषबाधा होते. तिच्या उदरात Julian चा वंशज असेल ह्या शंकेमुळे राजाने हे कारस्थान केलेले असते. मृत्यूपूर्वीच्या बेशुद्ध अवस्थेतच तिला कळते की तिच्या उदरातील गर्भ हा Julian चा नाही. हा अतिरिक्त भ्रमनिरास Julian ची अखेरची आशंका नष्ट करतो. तो रोमविरुद्ध आपले सैन्य कूच करायचे ठरवतो. पण हे करण्यापूर्वी तो Christ ला नकार देतो, आणि Maximus च्या मार्गदर्शनाखाली अख्रिश्चनवादाला कवटाळतो. बलिदानाच्या रक्ताने माखलेल्या अवस्थेत तो त्याच्या सैनिकांसमोर हजर होतो.

येथे नाटकाचा पहिला भाग समाप्त होतो.

नाटकाचा दुसरा भाग सुरू होतो तेव्हा Julian हा राजा असतो. तो रोमला येणापूर्वी Constantius मेलेला असतो. तो सहिष्णुतेची कारकीर्द जाहीर करतो. जरी तो स्वतः अख्रिस्ती असला तरी ख्रिस्तींना पूजेचे स्वातंत्र्य मान्य केले जाणार असते. पण ख्रिस्ती अख्रिश्चनवादाकडे येण्याची परवानगी देणार नसतात, ते मंदिरे उध्वस्त करतात आणि Julian ला त्यांच्या विरुद्ध दबाव आणण्यासाठी सक्ती केली जाते. तो Constantius पेक्षा अधिक मोठ्या प्रमाणावर जुलमी बनतो. तो आपल्या सैन्यसह Persian वर चढाई करतो आणि एका ख्रिश्चनाकडून तो वाळवंटात मारला जातो. त्याला मारणारा त्याचाच मित्र असतो पण तो आता ख्रिस्तविरोधी झालेला असतो. मृत्यूसमयी त्याला कळते की ख्रिश्चनांना त्याने त्यांच्या औदासिन्यातून वर काढून त्यांना त्यांच्या कार्याभिमुख केले आहे. Cain आणि Judas प्रमाणे त्याने अजाणतः, त्याने ठरवल्याप्रमाणे विरुद्ध दिशेने इतिहासाचा मार्ग पालटलेला असतो.

ह्या नाटकात असामान्य दृश्यांची रेलचेल आहे. Constantinople मधील ज्या वेड्या राजाच्या हाजून आपल्या अकरा नातेवाईकांचा खून झालेला असतो त्याचा

आपल्यालाही केव्हातरी त्रास होईल ह्या भीतीने त्रस्त झालेला Julian आणि त्याचा भाऊ, चर्चचे रूपांतर वादविवाद करावयाच्या हॉलमध्ये करावयास लावणाऱ्या तत्वज्ञानी Libanius बरोबर Julian ने केलेली रुजवात, इतिहासाच्या मधील भूतांची 'Corner stones' मधील भूतांची Maximus कडून होणारी जागृती आणि त्यापैकीच आपण तिसरे आहोत याची Julian ला झालेली आकस्मिक जाणीव, आपण दुसऱ्याच माणसाकडून गरोदर राहिलेले आहोत याची Helena ला झालेली जाणीव, आणि तिला वाचवू नका अशी वैद्यांना Julian ने केलेली आज्ञा. पहिल्या भागाचा उत्कर्षबिंदू म्हणजे जेव्हा Helena चे शरीर चर्चमध्ये पडलेले असते आणि बाहेर सैनिक दंगेखोर बनत चाललेले असतात त्याच वेळी Christianity चा त्याग करण्यासंबंधीचे पाऊल उचलेपर्यंत रोम विरुद्ध नेतेपण करण्यात Julian च्या मनाची ससंदेह अवस्था. पवित्र स्त्री असल्याने Helena चे शरीर काहीतरी चमत्कार घडवून आणते आहे याची त्याच वेळी त्याला झालेली जाणीव आणि या प्रमादामुळे बुद्धिभ्रंश झाल्याने परित्याग करून कपाळावरच्या बळीच्या रक्तासह त्याचे प्रकट होणे.

Brand आणि Peer Gynt प्रमाणे या नाटकाचे स्वरूप जरी महाकाव्यासारखे असले तरी ते गद्यात लिहिलेले आहे. ह्या प्रकारातील इब्सेनचे हे शेवटचे नाटक असून पुढील सर्व नाटके वास्तववादी आहेत.

अशारितीने प्रायोगिक काळातील औपहासिक नाटकांच्या सोळा वर्षांच्या कारकीर्दीत त्याने ही सात नाटके लिहिलीत. Brand, Peer Gynt ही काव्यात्म व Love's Comedy हे सयमक नाटक सोडल्यास त्याची उर्वरित सर्व नाटके वास्तववादी व गद्य स्वरूपातील आहेत. या साऱ्या नाटकांची कथानके वीरकथा, लोककथा व ऐतिहासिक घटना यांवर आधारित असली तरी इब्सेनने त्याच्या

भोवतालच्या सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिस्थितीचे चित्रण करून त्यांवर उपहास केला आहे. १८४४ ते १८७३ ह्या ३० वर्षांच्या कालखंडात इब्सेनने प्राथमिक, अनुकरणात्मक आणि प्रायोगिक अशा स्वरूपाची नाटके लिहून नाट्यकलेतील रचना, कौशल्य, तंत्र इ. गोष्टी चढत्या क्रमाने संपादन केल्या.

Emperor and Galilean हे नाटक त्याच्या सर्जनशील जीवनक्रमातील दोन प्रमुख कालखंडांच्या सीमारेषेवरील नाटक होय. ह्या नाटकापासून इब्सेनने पद्यलेखनाचा पूर्णपणे त्याग केला. इब्सेनची बहुतांशी स्वतंत्र नाटके ह्या कालखंडानंतर सुरू झालीत. निर्भरशीलवादाकडून वास्तववादातील आधुनिक नाटकाकडे इब्सेन पूर्णपणे वळला आहे. १५ जानेवारी १८७४ ला **Edmond Goss** ला लिहिलेल्या पत्रात शेवटी तो म्हणतो,

We are no longer living in the days of Shakespeare.

My new drama is no tragedy in the ancient acceptation; what I desired to depict were human beings, and therefore, I would not let them talk the 'Language of the Gods'. १३.

परिपक्व काळातील वास्तववादी आणि प्रतिकात्मक नाटके (१८७४-९०)

इब्सेन आता वीरकथा, इतिहास आणि लोककथा यातील पौराणिक व प्राचीन भूतकाळ विसरून आपल्यापुढे पसरलेले जग एका नव्या दृष्टीने पाहू लागला होता. पॅरिसमधील साम्यवादी जीवनाच्या अपयशामुळे त्याच्या मनावर खूप मोठा परिणाम झाला. तो तिसऱ्या राज्याची कल्पना करू लागला. पण ही कल्पना करणे फोल असून आपल्यापुढील आधुनिक जग व त्यातील समाज ज्या व्याधींनी ग्रस्त झाला आहे त्यांची तपासणी आणि विच्छेदन करणे हेच आपल्या कलेचे कर्तव्य आहे याची तीव्र जाणीव त्याला झाली. दांभिकता, वितंडवाद, उथळ नैतिकता या किडीने समाजातील आधारस्तंभ कसे पोखरले गेले आहेत हे दर्शवण्याची नितांत गरज त्याला वाटू लागली. प्राचीन रंगभूमीवरील परिचित खलनायकांच्या जागी प्रतिष्ठित नागरिक व प्रामाणिक माणसे यांनी घातलेली दांभिकतेची सुंदर वस्त्रे ओरबाडून काढून त्यांच्या क्षुद्र व स्वार्थी आत्म्यांचे अनावृत्त प्रदर्शन तो जगापुढे करणार होता.

इब्सेन आता पन्नाशीच्या उंबरठ्यावर होता. त्याने निर्मिलेल्या आत्तापर्यंतच्या कलाकृती व त्या प्रत्येक कलाकृतीतून स्फुरलेले नवनवीन तत्वविचार यांचीच उफणणी करून त्यातल्या निवडक सत्वातून तो नव्या कलाकृतींची निर्मिती करणार होता.

कलेच्या वृद्धीबरोबरच त्याच्या शैलीचाही आता परिपक्वतेप्रत विकास होऊ लागला होता. शैली दुर्बोधतेकडून सुबोधतेकडे तर अभिव्यक्ती अस्फुटतेकडून परिस्फुटतेप्रत विकसित होत होती. कथानकांपेक्षा व्यक्तिचित्रे व रचनेपेक्षा अभिव्यक्ती यांना त्याच्या लेखनात महत्त्व येऊ लागले होते. रंगभूमीवरील वास्तवतेच्या भ्रमाला दुर्बल करणाऱ्या साऱ्या क्लृप्त्यांची त्याने हकालपट्टी केली होती. तो आता त्याच्या स्वयंनिर्मित अस्सल कलेच्या स्वरूपात साकार होणार होता.

PILLARS OF SOCIETY (Samfundets Støtter) १८७७

इब्सेनचे हे सोळावे नाटक.

Emperor and Galilean नंतर तब्बल चार वर्षांनी त्याने हे नाटक लिहिले. ह्या नाटकात Grimstad ह्या छोट्या शहरातील संकुचित व क्षुद्र अशा सामाजिक आणि राजकीय जीवनाचे निखालस चित्रण आहे. बोलीभाषेतील संवाद, कथावस्तूची दृढता, वास्तव व्यक्तिचित्रणे ही या नाटकाची वैशिष्ट्ये असून त्या संदर्भात हे नाटक पुढील आधुनिक नाटकांचे अग्रदूत ठरले आहे.

ह्या नाटकात द्रव्यलोभ, भोगलालसा, जनतेला फसवण्यासाठी योजलेले कारस्थाने ह्या श्रीमंत वर्गाच्या क्षुद्र मनोवृत्तींचे चित्रण आहे.

एका छोट्याशा बंदरात हे कथानक घडते. Karsten Bernick हा श्रीमंत जहाजमालक असतो. त्याचे आपल्या पत्नीवर (Mrs. Betty Bernick) प्रेम नसते. त्याचे जीवन म्हणजे यशाची मालिका असते. पण ह्या जीवनाचा सारा पाया लबाडीवर आधारलेला असतो. काही वेळा ही लबाडी कायदेशीर असते तर काहीवेळा तिने कायद्याचे उल्लंघन केलेले असते. एका नटीच्या शय्यागृहात तो पकडला जातो. आपल्या प्रतिष्ठेला तडा जाऊ नये म्हणून तो आपल्या वाङ्मनश्चित वधूच्या भावाच्या (Johan Tønnesen) गळ्यात हे लफडे अडकवतो. समुद्रकिनाऱ्यालगत होणाऱ्या रेल्वेमार्गाच्या योजनेला तो इतर संचालकांच्या मदतीने हाणून पाडतो. संकल्पित रेल्वेमार्गाच्या भोवतालची जमीन तो आधीच विकत घेऊन ठेवतो. यामुळे त्याच्या बोटवाहतुकीला होणारे नुकसान टाळणार असते व आगाऊ खरेदी केलेल्या जमिनीचा मोबदला अनेक पटींनी मिळणार असतो. मात्र हे सारे आपण गावाच्या हितासाठीच करतो अशी त्याची बतावणी असते. त्या गावात नीती आणि चारित्र्याचा तो आदर्श

असतो. त्याची तेथे प्रतिष्ठा असते. लोक त्याला बिनदिक्कतपणे समाजाचा आधारस्तंभ-
Pillar of Society समजतात.

अशी अनेक समाजकल्याणाची कामे करून त्याने प्रतिष्ठा व ही पदवी मिळवली होती. वाङ्मनश्चित प्रेयसी **Miss Lona Hessel** ही केवळ गरीब म्हणून, तिला दिलेले वचन मोडून केवळ श्रीमंत असलेल्या **Betty** शी त्याने विवाह केलेला असतो. त्याला बोट कंपनीत तोटा होतो व सावकार तगादा लावू लागतात तेव्हा अमेरिकेला गेलेल्या **Johan Tønnesen** ने पैशाचा अपहार केल्याची वदंता उठवून तो आपला बचाव करून घेतो. **Johan** व **Lona** परत आल्यावर **Bernick** ने त्यांची केलेली भयंकर बदनामी त्यांच्या लक्षात येते. व ते आपण ह्या गोष्टीचा स्फोट करू म्हणून **Bernick** ला धमकी देतात. तो **Johan** ला एका जहाजावर (**Indian Girl**) जाऊ देतो. ते जहाज कुजके असून नक्कीच बुडणार हे फक्त **Bernick** लाच ठाऊक असते. पण त्याचा हूड व व्रात्य मुलगा **Olaf** हा त्याच बोटीवर प्रवास करीत आहे हे कळल्यावर मात्र तो घाबरतो. पण तसे काही न होता **Johan** आयत्या वेळी आपला बेत बदलून दुसऱ्या जहाजावर गेलेला असतो. त्याच्या मुलालाही सुदैवाने त्याच्या आईने बोटीवरून घरी आणलेले असते.

शेवटी मोठ्या दुःखाने **Bernick** आपल्या गुन्ह्यांची कबुली देतो. त्याला काही शिक्षा तर होत नाहीच उलट तो पूर्वीपेक्षाही अधिक समाधानाने जीवन जगू लागतो.

आपले बिंग फोडून बदनामी केल्याबद्दल **Johan** त्याला धमकी देतो. तो म्हणतो की यामुळे गावाला मोठा धक्का बसून त्यांचा नीतिधर्मावरील विश्वास उडेल व सारे गाव बिघडेल. तुम्ही सत्य तसेच लपवून ठेवले तर मात्र फक्त तुमचीच अपकीर्ती

होईल. सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी कोणत्याही व्यक्तीला असे बळी जाण्यास हरकत नाही.

याव्यतिरिक्त नाटकात अनेक उत्कृष्ट पात्रे आहेत. Bernick ची पूर्वीची ओजस्वी प्रेयसी Lona Hessel, संकुचित मनाचा शाळामास्तर Rölund, Bernick च्या पहिल्या पत्नीची तरुण व अनाथ मुलगी Dina Dorf, नव्या यंत्रामुळे येणाऱ्या भावी बेकारीची भीती बाळगणारा Shipyard चा Foreman व Bernick चा आश्रित Aune, आळशी सौंदर्यविज्ञानशास्त्रज्ञ व Mrs. Bernick चा चुलतभाऊ Johan Tønnesen, Johan वर एकतर्फी प्रेम असलेली Bernick ची बहिण Miss Marta, Bernick चे तीन कावेबाज भांडवलदार सहकारी व त्यांच्या गप्पिष्ट बायका इ. तसेच निरनिराळी ध्येये असलेली पण एकमेकांवर अवलंबून असलेली निरनिराळी पात्रे इब्सेनने रेखाटली आहेत. Dina आणि Lona स्वातंत्र्यप्रिय आहेत तर Betty व Marta स्त्रीत्यागाची निवड करतात.

इब्सेन येथे समस्या व पात्रे चित्रित करण्यापेक्षा अंतर्नाट्य प्रदर्शित करण्यात जास्त यशस्वी ठरला आहे. ही तुमची society आहे हे त्यांचे pillars व ही त्यांची लुच्चेगिरी. या संदर्भात युम्हाला काय म्हणायचे आहे? असा इब्सेनने येथे अप्रत्यक्षरित्या प्रश्न विचारला आहे.

A DOLL HOUSE (Et Dukkehjem) १८७९

इब्सेनचे हे सतरावे नाटक.

१८७८ च्या ऑगस्टमध्ये इब्सेनने आपल्या पत्नी व मुलासह Gossensass येथील दक्षिण आल्प्सवर हिवाळा घालवला पुन्हा तो रोमला परतला. रोम येथील बारा महिन्यांच्या वास्तव्यात त्याने A Doll House हे नाटक लिहून पूर्ण केले.

१९ ऑक्टोबर १८७८ ला लिहिलेल्या Notes For the Tragedy of Modern Times ह्या शीर्षकाखालील टिपणात स्त्रीच्या भावनांची, प्रेमाची व त्यागाची कदर न करता ती अबला असूनही पुरुषनिर्मित कायदे तिच्यावरही पुरुषासारखेच कसे लादले जातात हे सांगतो. १४.

Pillars of Society या नाटकात Lona च्या तोंडी इब्सेनने 'The spirit of truth and the spirit of freedom- these are the pillars of society' १५. हे वाक्य घालून तर १८६९ मध्ये लिहिलेल्या The League of Youth मधल्या Selma च्या तोंडी 'You dressed me up like a doll. You played with me as you might play with a child.' १६. हे वाक्य घालून दहा वर्षांपूर्वीच या नाटकाच्या कल्पनेचे बीजारोपण करून ठेवले होते.

१८७० च्या मे मध्ये त्याला Laura Petersen नावाची एक तरुण नॉर्वेजियन मुलगी भेटली होती. तिने Brand च्या उत्तर भागावर आधारित Brand's Daughter नावाची कादंबरी लिहिली होती. नंतर त्यांच्या अनेकदा

भेटी झाल्या इब्सेन तिला Skylark म्हणायचा. पुढे तिचा Victor Kieler नावाच्या शाळामास्तराशी विवाह झाला. नंतर त्याला क्षयाचा विकार जडला. डॉक्टरांनी त्याला उबदार वातावरणाच्या गावी नेण्याचा सल्ला दिला. परंतु एवढा पैसा त्याच्याजवळ नव्हता. त्याला मज्जाविकृती असल्याने पैशाचा उल्लेख निघाला की तो अधिक चिडत असे. म्हणून तिने स्वतः गुप्तपणे एका मित्राकडून कर्ज काढले. Victor Kieler ला घेऊन ती Italy ला गेली. त्याच्यासाठी हे पर्यटन आरोग्यदायी ठरले. मात्र Laura चे पुढील चाळीस वर्षांचे जीवन अतिशय खडतर बनले. इब्सेनची ही स्कायलार्क आता आनंदाचे गाणे गाऊ शकणार नव्हती. आर्थिक विवंचनेतून काहीसे मुक्त होण्यासाठी तिने एक कादंबरी लिहिली. या कादंबरीची शिफारस Frederik Hegel या प्रकाशकाकडे इब्सेनने करावी असे तिने इब्सेनच्या पत्नीला Suzannah ला लिहिले. परंतु त्या योग्यतेची ती कादंबरी नसल्याने इब्सेन अडचणीत पडला. कुटुंबातील साऱ्या समस्या व दुर्दशांची जबाबदारी पतीऐवजी तिने आपल्या शिरावर घ्यावी हे इब्सेनला पटेना. त्याने पत्रोत्तरात तसे लिहिलेही. नवऱ्याच्या आजारपणासाठी काढलेले कर्ज वेळेवर न फेडले गेल्यामुळे जो मित्र तिला जामीन झाला होता तो अडचणीत सापडला. Laura ने कादंबरीचे हस्तलिखित जाळून टाकले. कर्जफेडीसाठी चेकवर खोटी सही केली. पण ते उघडकीस आले. तिने आपल्या नवऱ्याला ही सर्व हकीगत सांगितली. त्याच्यासाठीच तिने हे सर्व केले हे विसरून त्याने तिला सर्वस्वी दोषी आणि गुन्हेगारी ठरवले. मुलांची आई म्हणूनसुद्धा तिची योग्यता राहिली नाही, असे म्हणून तिची निर्भत्सना केली. या आघातांचा तिच्या मनावर इतका भयानक परिणाम झाला की ती वेडी झाली व तिला वेड्यांच्या इस्पितात दाखल करण्यात आले.

Laura Keiler च्या जीवनातील या संबंध आठवणीच्या काळातील वास्तव घटनांशी इब्सेनचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिचय होता. आपल्या लेखनात वास्तवता आणू पाहणाऱ्या इब्सेनला यातून जिवंत प्रेरणा मिळाली, आणि त्याने A Doll House हे नाटक लिहिले.

A Doll House मधील Nora चा नवरा Helmer हा व्यवसायाने वकील असून तो अतिशय आदर्श, कुटुंबवत्सल, प्रामाणिक, शिष्टाचारी, कष्टाळू, पत्नी व मुलांवर प्रेम करणारा, मध्यमवर्गीय लोकांचा प्रतिनिधी शोभेल असा असतो. पण ह्या आवरणाखाली त्याचा जो आत्मसंतुष्ट व अहंभावी स्वभाव असतो त्याविषयी तो स्वतःच अनभिज्ञ असतो. त्याची पत्नी Nora अतिशय भोळीभाबडी, घरसंसार, मुलेबाळे यात पूर्णपणे रमून गेलेली असते. ती पतीच्या अर्ध्या वचनात राहणारी, बाहेरच्या जगाचे वास्तवरूप न जाणणारी, काहीशी जिद्दी, लाडकी आणि पोरकट असते. Helmer ला क्षयासारखा दुर्धर रोग जडतो. इटलीसारख्या दक्षिणेकडच्या प्रदेशात वर्षभर राहून हवापालट केल्यावाचून Helmer बरा होणार नसतो. Helmer ची प्राप्ती बेताची असल्याने त्याला हा खर्च झेपणारा नसतो. आणि ह्या दुर्धर रोगाबद्दल त्याला कळूही द्यायचे नसते. वडिलांकडून पैसै आणावेत तर तेही शेवटच्या दुखण्याने अंथरूणावर पडून असतात. शेवटी कायद्याविषयी अनभिज्ञ असणारी Nora, Krogstad नावाच्या अपकीर्तीच्या सावकाराकडून कर्ज घेते. मरणोन्मुख वडिलांची बनावट सही त्या कर्जरोख्यावर करते व पतीचा इलाज करते. अशारितीने Helmer त्या दुर्धर आजारातून वाचतो.

परंतु आता हे कर्ज तिला तिच्या पतीला कळू न देता फेडायचे असते. त्यासाठी आठ वर्षे तुटपुंज्या प्राप्तीतून काटकसर करताना व हा लपंडाव खेळताना तिला

अतिशय यातना सोसाव्या लागल्या. हे सारे तिने आपल्या पती व मुलांसाठी आनंदाने सहन केलेले असते. तरीही अजून बरेचसे कर्ज फेडायचे बाकी राहिलेले असते. **Torvald** ला आता बँकेत नोकरी मिळालेली असल्यामुळे **Nora** ला तेवढाच आधार मिळालेला असतो. **Krogstad** त्याच बँकेत नोकरीला असतो. पण त्याचा कलंकित इतिहास **Torvald** ला ठाऊक असल्यामुळे तो त्याला नोकरीवरून काढून टाकायचे ठरवतो. याच सुमारास **Nora** ची जुनी मैत्रिण **Kristine Linde** येते. ही विधवा बाई निराधार असून नोकरीच्या शोधात असते. **Nora Torwald** जवळ तिची शिफारस करते. तो **Krogstad** ऐवजी तिला नोकरी देण्याचे आश्वासन देतो.

आपली नोकरी जाणार हे कळताच **Krogstad** संतापतो. **Nora** ने तिच्या नवऱ्याजवळ आपली शिफारस करावी अन्यथा कर्जाची आणि कर्जरोख्यावरील बनावट सहीची गोपनीय हकीकत आपण **Torvald** ला पत्र पाठवून उघडकीस आणू अशी धमकी तो तिला देतो. हे कृत्य तिने आपल्या नवऱ्याला वाचवण्यासाठी केले असले तरी ते कायद्याच्या विरुद्ध आहे हे तो तिला पटवून देतो. ज्या जगात आपण वावरतो ते जग निर्व्याज वृत्तीचे, सद्भावनेचे व त्यागाचे नसून नुसत्या निर्दयी कायद्याचे आणि व्यवहाराचे आहे हे कळून तिला आपल्या अपराधाची तीव्र जाणीव होते. म्हणून खरे कारण न सांगताच 'Linde ला नोकरी न दिली तरी चालेल पण **Krogstad** ला नोकरीवरून कमी करू नका' अशी **Torvald** कडे विनवणी करायची पाळी तिच्यावर येते. पण **Torvald** च्या प्रतिष्ठेला ते मानवत नसल्याने तो तिची विनंती धुडकावून लावतो. आता मात्र **Nora** अगदीच अगतिक होते.

पूर्वी Linde चे Krogstad वर प्रेम असते. आर्थिक अडचणींमुळे तिला त्याऐवजी दुसऱ्या एका श्रीमंताशी विवाह करावा लागतो. पुढे काही दिवसांनी तिचा नवरा मरतो. तिच्या इतर कौटुंबिक जबाबदाऱ्या नाहीशा होतात म्हणूनच ती ते गाव सोडून Nora कडे आलेली असते. ती Krogstad ला भेटते. गतकाळातील प्रेमाच्या स्मृती दोघांना पुन्हा जवळ आणतात. ते पुन्हा लग्न करून संसार थाटायचे ठरवून टाकतात. या नवीन नात्याच्या आधारावर Torvald ला पाठवलेले पत्र ती Krogstad कडून परत आणण्याचे आश्वासन Nora ला देऊन टाकते. पण त्याला उशीर झालेला असतो.

इकडे Torvald च्या हातात ते पत्र पडताच त्याचा संताप अनावर होतो. बनावट सही करून प्रतिष्ठेला काळिमा फासणारी, ढोंगी, खोटारडी, आणि त्याहीपेक्षा भयानक गुन्हेगार म्हणून तो तिला संबोधतो व मुलांचे संगोपन करण्याची सुद्धा तिची लायकी नाही अशी तिचा निर्भत्सना करतो.

Torvald चे हे बोलणे ऐकल्याबरोबर Nora चे डोळे खाडकन उघडतात. त्याच्या ह्या प्रतिक्रियेकडे ती अवाक् होऊन बघते. पतीचे खरेखुरे रूप तिच्या समोर प्रकट झालेले असते. तिच्या मनात परिवर्तन घडून येते. तिचा भ्रमनिरास होतो. आपल्या पतीच्या लेखी खेळण्यातील एका बाहुलीच्या पलिकडे आपली काहीच किंमत नाही या वास्तवतेची जळजळीत जाणीव तिला होते.

तेवढ्यात Krogstad चे दुसरे पत्र येते, Linde ने त्याचे मन वळविल्यामुळे त्याने तो कर्जरोखा परत केलेला असतो व यापुढे तो आता Nora विरुद्ध काहीच कारवाई करणार नसतो, असे त्यात लिहिलेले असते. ते वाचून Torvald ला खूप हर्ष होतो. आपली प्रतिष्ठा वाचली, आता आपल्या कीर्तीला कलंक लागणार नाही हे

त्याला उमगून येते. तो आपले बोलणे फिरवतो. तिला क्षमा केल्याचे सांगतो. 'बोललेले विसरून जा' म्हणतो. आता आपला संसार पूर्ववत सुखाचा होईल असे आश्वासन देतो.

पण नोराने घर सोडण्याचा निश्चय केलेला असते. हे ऐकून त्याला धक्का बसतो. काही क्षणांपूर्वी मुलांचे संगोपन करण्यास लायक नसलेली स्त्री आता संकट टळल्यावर कशी लायक झाली? तो संकटात होता तेव्हा तिने त्याग केला होता. आता ती संकटात होती तर तिची निर्भत्सना होत होती. त्याचा त्याग तिच्या त्यागासारखा नव्हता, त्याला मर्यादा होत्या.

तो म्हणतो,

'I would gladly toil day and night for you, Nora, enduring all manner of sorrow and distress, But nobody sacrifices his honour for the one he loves.'

ती उत्तरते,

'Hundreds and thousands of women have.' १७.

पण आता तिला हे सहन होईनासे होते. आता ह्या निर्बुद्ध त्यागाचा तिला तिटकारा येतो. ही रूढ परंपरा ती आता मोडणार असते. तिच्यातल्या स्त्रीने बंड केलेले असते म्हणूनच Torvald ने खूप विनवण्या करूनही ती थांबली नाही. ती गृहत्याग करते.

इब्सेनने मांडलेला Nora च्या वैवाहिक जीवनाचा त्याग तत्कालीन प्रेक्षकांनाच काय पण नटांनाही नीतिशास्त्राला धक्का देणारा वाटला. Hedwig

Niemann Rabbe नावाच्या जर्मन रंगभूमीवरील सुप्रसिद्ध नटीने तर 'I would never leave ny children!' १८. असे उद्गार काढून इब्सेनला नाटकाचा शेवट बदलायला लावला. इब्सेननेही त्यावेळी तो बदलला. जर्मन संहितेत शेवटी Torvald, Nora ला म्हणतो, 'तू सोडून गेलीस तर मुलं मातृहीन होतील.' त्यावर Nora म्हणते,

Motherless! (Struggles with herself, lets her travelling bag fall, and says) Oh, this is a sin against myself, but I cannot leave them. (Half sinks down by the door.) १९.

परंतु इब्सेनच्या मनाला ते पटले नाही व नंतर त्याने तो शेवट पूर्ववतच ठेवला. मात्र यावरून तत्कालीन समाजाला हा कलात्मक व आधुनिक उपसंहार पेलवला जाणारा नव्हता हे सिद्ध होते.

इब्सेनने मांडलेला हा अखेरचा संदेश खरोखरच प्रभावशाली, सामर्थ्यशाली व स्फोटक होता.

२१ डिसेंबर १८७९ ह्या दिवशी Copenhagen येथील Royal Theatre मध्ये झालेल्या A Doll House चा पहिला प्रयोग पाहून Erik Bøgh, 'Folkets Avis' मध्ये लिहितो,

'It is long since any new play was awaited with such excitement and even longer since a new play brought so

much that is original to the stage, but it is beyond memory since a play so simple in its action and so everyday in its dress made a such an impression of artistic mastery..... Not a single declamatory phrase, no high dramatics, no drop of blood, not even a tear, never for a moment was the dagger of tragedy raised.... Every needless line is cut, every exchange carries the action a step forward, there is not a superfluous effect in the whole play... the mere fact that the author succeeded with the help only of these five characters in keeping our interest sustained throughout the whole evening is sufficient proof of Ibsen's technical mastery.' २०.

यावरून इब्सेनने जुने नाट्यतंत्र झुगारून आधुनिक नाट्यतंत्राची प्रतिष्ठापना ह्या नाटकाद्वारे केली होती हे सिद्ध होऊ लागले होते. या नाटकात **Piece bien faite** (सुविहित नाटकाचे) तंत्र वापरताना इब्सेनने त्याचे आधुनिकीकरण केले आहे.

या नाटकातील **Nora** चे पात्र म्हणजे इब्सेनच्या स्वभावचित्रणातील उच्चांक आहे. ती एक बंड करणाऱ्या स्त्री पेक्षा मुक्त होऊ इच्छिणारीच स्त्री वाटते.

त्या काळातील स्त्रीसत्तेच्या पुरस्कर्त्यांच्या चळवळीशी तसेच **George Brandes** ने **Danish** मध्ये भाषांतर केलेल्या **Stuart Mill** च्या **Subjection**

of women शी इब्सेन परिचित होता. स्त्रीसत्तेच्या पुरस्काराची कैवारी लेखिका Comilla Collett ला सुद्धा तो जवळून ओळखत होता. पण तरीही इब्सेनला स्त्रीसत्तेच्या पुरस्काराचा प्रचार या नाटकातून करायचा नव्हता किंवा उपदेशही करायचा नव्हता. २६ मे १८९८ या दिवशी Christiania येथील 'The Norwagian Women's Rights League' पुढे भाषण करताना तो म्हणतो,

“I am not even quite clear as to just what this women's rights movement really is. To me it has seemed a problem of humanity in general. And if you read my books carefully you will understand this. True enough, it is desirable to solve the problem of women's right, along with all the others, but that has not been the whole purpose. My task has been the description of humanity.” २१.

स्त्री ही अबला असते, तिच्यावर पुरुषी कायदे न लादता; तिच्याकडे पराधीन दृष्टीकोनातून न बघता तिच्या भावनांची, त्यागाची कदर मानवतेच्या दृष्टीकोनातून झाली पाहिजे हा तत्वविचार त्याला आपल्या कलाकृतीतून मांडायचा आहे.

GHOSTS (Gengangere) १८८१

इब्सेनचे हे अठरावे नाटक.

१२ ऑगस्ट १८८० मध्ये तो Berchtesgaden येथे गेला. त्यावेळी त्याची पत्नी आणि मुलगा नॉर्वेला गेलेले होते. नंतर Munich व डिसेंबर मध्ये हिवाळा घालवण्यासाठी तो पुन्हा रोमला परत आला. या काळात प्रथमच त्याच्या Pillars of Society या नाटकाचा पहिला प्रयोग रंगभूमीवर होत होता. Byornsen शी त्याची पुन्हा मैत्री होऊ लागली होती. अमेरिकेत असलेला Byornsen ही इब्सेनची वर्तमानपत्रातून तोंड भरून स्तुती करित होता.

A Doll House चा शेवट बऱ्याच टीकाकारांना खटकला होता. त्याला उत्तर म्हणून इब्सेनने १८८१ च्या डिसेंबर मध्ये Ghosts हे नाटक लिहून पुरे केले.

Torvald Helmer पेक्षा अधिक दुष्ट, व्यसनी व व्यभिचारी नवऱ्याला सोडून जाण्याऐवजी Mrs. Alving सारे काही सहन करित आपले वैवाहिक जीवन जगते. ती Nora पेक्षा अधिक प्रौढ, अधिक परिपक्व मनोवृत्तीची आहे. Pastor Manders वर तिचे प्रेम असूनही त्याच्याशी लग्न न करता ज्याच्यावर प्रेम नाही अशा माणसाशी तिने विवाह केलेला असतो, हा तिच्या आयुष्यातला पहिला प्रमाद असतो. विवाहानंतर काही दिवसांनी आपल्या नवऱ्याची व्यसनाधीता व दुष्टता यांची जाणीव झाल्यावर ती आपल्या प्रियकराकडे Pastor Manders कडे येते. पण आता धर्मगुरू बनलेला तिचा प्रियकर वैवाहिक आदर्शाचे डोस पाजून तिला पुन्हा आपल्या भयंकर कौटुंबिक जीवनात परत जाण्याची आज्ञा करतो.

परत आल्यावर आपल्या नवऱ्याच्या सामाजिक प्रतिष्ठेला धक्का पोहचणार नाही याची खबरदारी घेण्यात ती यशस्वी ठरते. तिचे अंतर्गत कौटुंबिक जीवन मात्र वेगळे असते. तिच्या नवऱ्याच्या मृत्युनंतर Pastor Manders जवळ ती आपली वास्तव दुर्गती उघड करून दाखवते,

एँलर्विंग: या घरात मी पुष्कळ यातना भोगल्या आहेत. त्यांना संध्याकाळी व रात्री घरी ठेवण्यात, बाहेर न जाऊ देण्याकरिता, त्यांच्या खोलीत त्यांच्या मद्यपानात त्यांचा जीवश्च कंठश्च दोस्त म्हणून मला भाग घ्यावा लागला. त्यांच्याबरोबर मला तिथे एकटे बसावे लागे. त्यांच्या बरोबर दारू प्यावी लागे. त्यांच्या घाणेरड्या, अक्षील गोष्टी ऐकाव्या लागत, हसावे लागे. बिछान्यावर त्यांनी झोपी लागे म्हणून त्या पाशवी शक्तीबरोबर झगडावे लागे.

मँडर्स: (कापत) ते सारे तुम्ही सहन करू शकलात?

एँलर्विंग: माझा मुलगा लहान होता. त्याच्यासाठी मला सारं काही सहन करावं लागलं. पण अपमानाचा अगदी कळस झाला, जेव्हा- माझी मोलकरीणच- तेव्हा हे सगळे चाळे बंद झाले पाहिजेत असा मी निश्चय केला. साऱ्या गोष्टी पूर्णपणे मी आपल्या ताब्यात घेतल्या—पूर्णपणे— त्यांच्या व दुसऱ्यांच्याही! माझ्याजवळ त्यांच्याविरुद्ध एक शस्त्र होते. ते बोलू शकत नव्हते. अशा परिस्थितीत ऑसवल्डला दुसऱ्या ठिकाणी पाठवावे लागले. तो त्यावेळी सात वर्षांचा असेल. त्याला काही गोष्टी दिसत असत. व लहान मुले प्रश्न विचारतात, त्याप्रमाणे तो मला विचारी. मी ते सारे सहन केले. ह्या दूषित घराच्या वातावरणात तो वाढला तर त्याचे जीणे विषारी होईल असे मला वाटले, म्हणूनच मी त्याला दूर पाठवून दिले.

आणि वडिल जिवंत असेपर्यंत त्याने ह्या घरात पाऊल टाकले नाही. आता कळले सारे? मला काय दुःख झाले असेल ते माझे मलाच माहीत! २२

Mrs. Alving ही संपूर्णपणे आपल्या नवऱ्याला अपराधी समजत नाही. त्याचा स्वभाव, जीवनाविषयीचे त्याचे नैसर्गिक प्रेम या दृष्टीने त्याला ते व्यक्त करायला या शुष्क, ढोंगी, निरस जीवनात आनंदाचा योग्य मार्ग मिळण्याऐवजी उच्छ्वंखलता मिळते आणि यामुळेच तो व्यभिचारी होतो. त्या गरोदर मोलकरणीला लाच म्हणून मोठी रक्कम देण्यात येते. Ingstrand नावाच्या एका सुताराशी तिचे लग्न लावून देण्यात येते. सारे काही शांत होते. ती व्यवहारी आणि कार्यकुशल असल्याने आपल्या घराची सांपत्तिक स्थिती सुधारते व घराचा बाह्य डौलही बिघडू देत नाही. पतीच्या पैशाला हात न लावता त्याचा विनियोग त्याच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ एक अनाथाश्रम काढण्यासाठी ती करते. ह्या अनाथाश्रमाच्या उद्घाटनाची तयारी चालली असतानाच नाटकाला सुरुवात होते.

यावेळी तिचा मुलगा Oswald हा पॅरिसहून आलेला असतो. त्याला त्या जागेतील वातावरण निराशाजनक वाटत असते. काम करणे म्हणजे एखाद्या पापाबद्दलची शिक्षा वाटते. त्याच्या चित्रकलेतच फक्त त्याला काहीसा आनंद मिळत असतो. त्याला एका गुप्त रोगाने पछाडलेले असते आणि त्यातून आपल्याला वेड लागेल अशी भीती त्याच्या मनात सदैव रुंजी घालत असते. मात्र या व्याधीच्या मूळ कारणाविषयी तो अनभिज्ञच असतो. त्याचे स्वतःचे जीवन संपूर्णपणे निर्मळ असते. त्यामुळे हा आजार आनुवंशिक असून त्याच्या मुळाशी आपल्या वडिलांचे चारित्र्य आहे ही कल्पनाच त्याला सहन होणारी नसते. याबद्दलची त्याची भ्रान्त मनःस्थिती आणि अविरत चिंतन यामुळे तो अधिकच अस्वस्थ बनत जातो. मात्र Mrs. Alving ला या लक्षणाचा पूर्ण अर्थ व उगम ठाऊक असतो. या संकटात ती त्याला कोणतीही मदत करायला तयार होते.

Oswald चे Regine वर प्रेम असते. पण ती खरोखर Ingstrand ची मुलगी नसून Oswald च्याच पित्याची अनौरस मुलगी म्हणजेच Oswald ची सावत्र बहिण असते हे त्याला माहित नसते.

शेवटी Mrs. Alving, Oswald ला त्याच्या पित्याच्या गतजीवनातील सत्य घटना सांगते. पण Paster Manders ला हे अनैतिक वाटते.

अखेर प्रतिकात्मक अनाथाश्रमाला आग लागते. आपल्या वडिलांच्या स्मृतीचे हे प्रतिक वाचविण्याचा Oswald खूप प्रयत्न करतो. त्यात तो इतका थकतो की दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो कोसळतो व आपली विचारशक्ती गमावून बसतो. नाटकाच्या शेवटी Oswald मूर्खपणे सूर्यासाठी रडतो तेव्हा Mrs. Alving निराशेने चक्काचूर होते. ती त्याच्या बाजूला उभी राहते पण असाध्य व्याधीने दुबळ्या झालेल्या खुरडणाऱ्या एकुलत्या एक मुलावर दया येऊन त्याला या यातनांपासून मुक्त करण्यासाठी जहर द्यावे की न द्यावे हे तिला ठरविता येत नाही.

'The fault lies in the fact that the whole of mankind is a failure.' २३

ह्या Ghosts च्या टिपणातील वाक्याची यथार्थता इब्सेन ह्या प्रसंगातून प्रकट करतो.

इब्सेनच्या समकालीनांनी ज्याप्रमाणे A Doll House कडे प्रथमतः स्त्रियांच्या हक्काचे नाटक म्हणून पाहिले. तसेच Ghosts कडेही प्रथम शारिरीक व्याधीचे नाटक म्हणूनच पाहिले.

बाप व्याभिचारी म्हणून Oswald ला दुर्धर व्याधी जडत नाही तर आई ढोंगी, लब्धप्रतिष्ठित, वरुन आदर्श, नीतिवादी पण अंतर्गत अनैतिक व्यभिचारी अशा समाजाची आज्ञा पाळते म्हणून.

इब्सेनने या नाटकात कृतीपेक्षा संभाषणावर अधिक भर दिला आहे. मात्र त्यातून दूषित विवाह, लैंगिक गैरवर्तन, संभोगजन्य रोग ह्या सामाजिक गुप्त दोषांवर सरळ सरळ वार आणि प्रहार केले आहेत.

उघडी गटारं, किळसवाणी, उघडी जखम, घाणेरडे सार्वजनिक कृत्य, दारे आणि खिडक्या उघडे असलेले महारोग्यांचे इस्पितळ, प्रामाणिक गलिच्छपणा, इब्सेनचे विषण्ण आणि दुर्गंधीयुक्त जग.... निखालस बिभत्स आणि सडके.... अक्षरशः कुजके मांस, इब्सेनचे सर्वात नासके कुजके नाटक इ. त्याच्या नाटकाविषयी तर अहंकारी आणि गचाळ, धर्मवेडा अशी इब्सेनवर चिखलफेक करण्यात आली. समाज निर्दयतेने इब्सेनवर असा खवळला होता याचे कारण म्हणजे समाजाचीच निर्दयता त्याने उघडी नागडी करून दाखविली होती म्हणून.

‘पण आज जरी Ghosts चा खरा अर्थ लोकांना उमगला नाही तरी वाङ्मयाचा इतिहास त्याचा निश्चितच निर्देश करील.’ असे इब्सेन म्हटला तरी त्या दीर्घकाळाच्या निर्णयाची वाट न पाहता आपली मानहानी करणाऱ्यांना त्याने आपल्या An Enemy of the people ह्या आगामी नाटकातून लवकरच उत्तर दिले.

AN ENEMY OF THE PEOPLE (En Folkefinde)

१८८२

इब्सेनचे हे एकोणिसावे नाटक.

१८८२ च्या मार्चमध्ये इब्सेन आपले नवे नाटक लिहिण्यात अतिशय गर्क होता. दर दोन वर्षांत एक नाटक लिहिण्याचा पायंडा त्याने मोडला होता. Ghosts ह्या नाटकाने निर्माण झालेल्या वादळाचे इब्सेनने निरीक्षण आणि परिशीलन केले. त्याची परिणती म्हणजे An Enemy of the People ची निर्मिती होय. ९ सप्टेंबर १८८२ Fredrik Hegel ला लिहिलेल्या पत्रात ह्या नाटकातील प्रमुख पात्रांबद्दल तो म्हणतो, Doctor Stockmann and I got excellently together, we agree about so many things, but the doctor is more muddle-headed than I am. २४.

ह्या नाटकाचे कथानक अगदी साधे आहे:

नॉर्वेमधील लहानशा शहरात औषधी पाण्याच्या झऱ्याजवळ मोठी स्नानगृहे बांधण्यात येतात. ह्या स्नानगृहातील औषधी पाण्याच्या आकर्षणाने तेथे अनेक प्रवासी येऊ लागतात. त्यामुळे शहराचा महसूल वाढू लागतो. ह्या स्नानगृहाच्या संघटनेत धनिक लोक असून Peter Stockmann हा त्यांचा अध्यक्ष आणि त्या शहराचा महापौर असतो. त्याचा सख्खा भाऊ Thomas Stockmann हा तेथेच वैद्यकीय अधिकारी असतो.

पहिल्या काही दिवसांच्या अनुभवावरून स्नानगृहांच्या पाण्यात रोगजंतू असावेत अशी डॉ. स्टॉकमनला शंका येते. म्हणून तो तज्ज्ञांकडे त्या पाण्याचा नमुना तपासणीसाठी पाठवतो. तज्ज्ञांचा रिपोर्ट येतो आणि त्याचे अनुमान खरे ठरते.

स्नानगृहांच्या बांधणीत दुरुस्ती करणे हा त्यावर उपाय असतो. कारण ह्या स्नानगृहांच्या वरच्या बाजूला काही कारखाने असतात. स्नानगृहांच्या फुटलेल्या पाईप्समध्ये ह्या कारखान्यांचे घाण सांडपाणी पाझरत असल्यामुळे ते औषधी पाणी अतिशय दूषित झालेले असते व त्यामुळे आरोग्याला मोठी बाधा निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण होते.

परंतु ज्या भांडवलदारांनी तेथे भांडवल ओतून ती स्नानगृहे बांधलेली असतात त्यांना ही गोष्ट पटत नाही. कारण दुरुस्ती करण्यासाठी फार मोठा खर्च येणार असतो. स्नानगृहे बांधण्यापूर्वी ह्या योजनेतील अशा संभाव्य धोक्यांची जाणीव Dr. Stockmann ने दिलेली असते. तो विचार न करता नको तेथून पाणी घेतल्याने हे प्रकरण उद्ध्वलेले असते. त्यामुळे आता दुरुस्ती करण्यात त्यांच्या प्रतिष्ठेलाही धोका पोहचणार असतो. शिवाय हे पाणी दूषित आहे असे एकदा जाहीर झाले की स्नानगृहाबद्दलचे आकर्षण नाहीसे होण्याची भीती असते. दुरुस्ती करण्यात बराच मोठा कालखंड जाणार असतो. त्या शहरात भांडवलदार व सर्वसामान्य जनता असे दोन वर्ग असतात. त्यातली सर्वसामान्य जनतेने सत्याचा पक्ष असलेल्या Dr. Stockmann ला भांडवलदार वर्गाविरुद्ध उभे केलेले असते. Peter Stockmann मात्र Dr. Stockmann चा दूषित पाण्याचा रिपोर्ट वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध करण्यात केवढे नुकसान आहे हे दाखवून देतो. त्यावर विश्वास ठेवून काही लोक Dr. Stockmann ला पाठिंबा देण्यास नकार देतात. एवढेच नव्हे तर Dr. Stockmann स्वतःच्या खर्चाने तो रिपोर्ट छापू पाहतो तेव्हा त्याला अडथळे आणतात. तो सभा घेऊन लोकांच्या कानावर ही गोष्ट प्रत्यक्ष घालू पाहतो तेव्हा त्याच्या सभेलाही ते जागा मिळू देत नाहीत.

Kierkegaard च्या बहुतेक कल्पनांचा अर्थ इब्सेनच्या लेखनातील कल्पनांशी मिळता जुळता वाटतो. Kierkegaard चे Truth is in the minority आणि Dr. Stockmann चे The minority is always right p.- 187.

१८८२ च्या उन्हाळ्यातील वसंत ऋतूतून Ghosts बदलचे वादळ अजून संपल नव्हते तेव्हा इब्सेनने आपल्या नव्या नाटकास सुरुवात केली. त्याचे हे नवे नाटक अनपेक्षित गतीने लिहिले गेले. ह्या नाटकाबद्दल इब्सेन स्वतः म्हणतो, 'काल मी एक नवी नाट्यकृती निर्माण केली त्याला An Enemy Of the People हे शीर्षक दिलेले असून ते पाच अंकात आहे, मी त्याला सुखांतिका म्हणावे की साधे नाटक म्हणावे याबद्दल माझे मत काहीसे अनिश्चित आहे. त्यात सुखांतिकेचीच पात्रे अधिक आहेत पण याचा मूळ विषय सुद्धा गंभीरच आहे.' Hegel ला त्याची पक्की प्रत पाठवताना तो म्हणतो, 'हे नाटक लिहिण्यात एक प्रकारची मौज होती. हे नाटक लिहून झाल्यावर मला एक प्रकारची शून्यता वाटते आणि काहीतरी हिरावून नेल्यासारखे मला वाटते आहे. डॉ. स्टॉकमन आणि मी उत्कृष्ट ठरलो आहोत, आम्ही बऱ्याच गोष्टींच्या बाबतीत एकमेकांशी सहमत झालो आहोत. परंतु डॉ, स्टॉकमनचे डोके माझ्यापेक्षा अधिक गोंधळलेले आहे आणि याव्यतिरिक्त माझ्यापेक्षा त्याची काही वैशिष्ट्ये अशी आहेत की ती त्याच्या तोंडून जे काही निघेल ते लोक त्यामुळे सहन करतील. जर तू हे हस्तलिखित वाचलेस तर माझ्या ह्या मताशी तू सहमत होशील.' इब्सेनला हे नाटक लिहायला इतर नाटकांपेक्षा फारच कमी काळ लागला. ह्याचे कारण त्याच्या मनात Ghosts हे नाटक लिहिण्यापूर्वीच ते घोळत असावे. कारण Janson च्या डायरीत नमूद केलेल्या त्याच्या संभाषणातील मतांचे स्पष्टीकरण पुढे डॉ. स्टॉकमनच्या संवादात दिसते.

‘आज इब्सेनने आणि मी फ्रेंच राजकारणावर चर्चा केली. विशेषतः मठांमधून साधू लोकांची जी हकालपट्टी झाली त्याबद्दल. इब्सेनला ह्याबद्दल खूपच खेद वाटला. आणि तो म्हणाला: ‘मी नेहमी म्हणायचो नाही का की तुम्ही लोकशाहीवादी लोक सर्वात अधिक वार्डिट व जुलमी आहात ते? तुम्ही वैयक्तिक स्वातंत्र्याला महत्त्व देत नाहीत. प्रजासत्ताक (लोकशाहीवाद) हा सरकारचा असा काही प्रकार आहे जो वैयक्तिक स्वातंत्र्याला मानमरातब द्यायची कमी संधी देतो.... बहुमत म्हणजे काय? अज्ञानी समूह. बुद्धिवादी लोक अल्पसंख्यच असतात. बहुसंख्य लोकांपैकी किती लोक आपले मत धारण करू शकतात असे तुम्हाला वाटते? समाजवादी आणि शून्यवादी लोकांचीच मला दया येते. त्यांना काहीतरी मोकळ्या मनाचे व सुसंगत असे हवे असते.’

सौ. स्टॉकमन: बलवान- आता?

डॉ.स्टॉकमन: होय! मी पुढे जाईन आणखी! ह्या साऱ्या जगात मी बलवान राहीन..... शूS! अजून तू ह्याबद्दल बोलायलाच नको. पण मी एक मोठा शोध लावला आहे.

सौ. स्टॉकमन: पुन्हा नको!

डॉ.स्टॉकमन: होय! होय! (सर्वांना त्याच्याभोवती जमा करून कुजबुजतो.) खरी गोष्ट ही आहे- असे पहा की तोच मनुष्य सर्वशक्तीमान जो सगळ्या जगाविरुद्ध एकटा लढायला तयार होतो.

An Enemy of The People च्या कथानकाचा उगम वस्तुतः दोन प्रसंगातून उद्भवला आहे. Alfred Meisner नावाच्या म्युनिक मधल्या इब्सेनच्या एका जर्मन कवीमित्राने त्याला सांगितले की Teiplitz मधील १८३० मध्ये औषधी पाण्याच्या झऱ्यावर त्याचे वडील एक मेडिकल ऑफिसर होते व तेथे कॉलऱ्याची साथ सुरू झाल्यावर लोकांना डॉक्टरने त्याबद्दल तशी जाणीव करून दिली. परिणामी मौसम खराब झाला आणि Teiplitz चे नागरिक त्यावर इतके चिडले की त्यांनी डॉक्टरांच्या घरावर दगडांचा मारा केला आणि त्याला गावातून पळून जायला भाग पाडले.

नंतर नॉर्वेमधील एक केस अशी होती की Hegel Thaulow नावाचा एक औषधविक्रेता (chemist) होता त्याने Christiania steam kitchen वर जवळ जवळ दहा वर्षांपासून दरिद्री लोकांबद्दल ते आपले कर्तव्य पार पाडत नाहीत म्हणून क्रोधाने हल्ला चढवला होता. १८७४ मध्ये जेव्हा इब्सेनने नॉर्वेला भेट दिली तेव्हा त्याने ह्या विषयावर तेथे भाषण केले. आणि २३ फेब्रुवारी १८८१ मध्ये तो वारला. Steam Kitchen च्या वार्षिक सभेत त्याने हे तयार केलेले भाषण केले. मिटिंगच्या चेअरमननी त्याला ते वाचण्यास प्रतिबंध केला. आणि शेवटी लोक त्यास जबरदस्तीने ते त्या घोळक्याच्या मध्यभागी धरून मागे घ्यायला सांगू लागले. इब्सेनने त्या सभेचा वृत्तांत २४ फेब्रुवारी च्या **Aftenposten** मध्ये वाचला त्यावेळी **Ghosts** च्या स्वीकृतीबद्दल त्याच्या बदलच्या रागाने कळस गाठलेला होता. त्यावेळी त्याला ह्या लहरी म्हाताऱ्याबद्दल कळले असावे व त्याच्या त्यासारख्याच दयाळू अंतःकरणाची जाणीव झाली असावी.

Ibsen- Michael Meyer p. 517 to 532.

‘AN Enemy of The people’ हे नाटक औषधी पाण्याच्या झऱ्याच्या डॉक्टरची (स्नानगृहाच्या डॉक्टरची) गोष्ट आहे. हा डॉक्टर ज्या शहराचे उत्पन्न स्नानगृहांवर अवलंबून आहे ती स्नानगृहे दूषित आहेत असा शोध लावतो. सुरुवातीला लोक त्याची लोकांचा उपकारकर्ता म्हणून स्तुती करतात. परंतु त्यांना जेव्हा असे कळते की अनेक दिवस ही स्नानगृहे बंद पाडावी लागतील आणि शहरातील उत्पन्नावर त्याचा परिणाम होईल तेव्हा ते त्याच्या विरुद्ध उभे ठाकतात. जेव्हा आपली मते प्रदर्शित करण्याच्या उद्देशाने तो सभा घेतो तेव्हा लोक त्याला लोकांचा शत्रू म्हणतात (ठरवतात.) रोममध्ये असताना इब्सेन जी मते प्रकट करतो तीच मते चौथ्या सुप्रसिद्ध अंकात डॉ. स्पष्ट करतो:

मी राजकारणी नाही! मला ठाऊक आहे ते! तरुण वृक्षवाटिकेतील बकरे आहेत हे, ते सारं काही नष्ट करतात-!....

सत्याचा आणि स्वातंत्र्याचा सर्वात भयंकर शत्रू म्हणजे बहुमत होय! ज्यापासून भीती वाटावी असे दृढ, उदार क्रूर बहुमत!... कोणत्याही देशाचे हे बहुमत कोठे असते? शहाण्यांमध्ये की मुर्खांत? मला वाटते मूर्ख लोकांचे भीतीदायक व चिरडून टाकणारे बहुमत सर्व जगात असते ह्या मताशी तुम्ही सहमत असाल. पण मुर्खानी शहाण्यांवर राज्य करणे हे बरे नव्हे! होय, होय तुम्ही माझ्यावर ओरडू शकता पण माझी चूक आहे असे तुम्ही म्हणू शकत नाही. बहुमताला शक्ती असते, दुर्दैवाने- पण बहुमत न्याय्य नसते! जे काही बरोबर असतात ते थोडेसे विलग माझ्यासारखे व्यक्तिमत्त्व असलेले. अल्पसंख्यांक (minority अल्पमताचे) नेहमीच बरोबर असतात.

जेव्हा डॉ. स्टॉकमनच्या मुलीला कामावरून हाकलून दिले जाते, त्याचे रोगी त्याच्यावर बहिष्कार टाकतात आणि त्याने आपल्या बायकामुलांना घेऊन दूर निघून जावे म्हणून त्याच्या घरावर दगडफेक करतात, घरांच्या खिडक्यांची तावदाने फोडतात तरीही तो न डगमगता तेथेच रहायचे ठरवतो. दरिद्री लोकांपासून सुरुवात करून त्यांना पुनर्शिक्षित करण्याचा प्रयत्न करण्याचे ठरवतो तेव्हाची त्याची प्रतिक्रिया:

डॉ.स्टॉकमन: एकदा मी ह्या मिश्र जातींच्या प्राण्यांवर प्रयोग करून पाहणार आहे. काही वेळा त्यांची डोकी ठिकाणावर नसतात.

आयलिफ: पण मग आपण स्वतंत्र आणि अमीर उमराव झाल्यावर काय करायचे?

डॉ.स्टॉकमन: मग माझ्या मुलांनो तुम्ही ह्या तिरस्करणीय राजकारण्यांचा पाठलाग अटलांटिक महासागरात करा!

सौ. स्टॉकमन: आपण अशी आशा करूया की राजकारणी राहणारच नाहीत मग तुम्ही कोणाचा पाठलाग कराल टॉमस?

डॉ.स्टॉकमन: तू अगदीच वेडी झालीस का कॅथेरीन? पाठलाग करू, जेव्हा मी ह्या शहरात सगळ्यात बलवान राहीन.

20. THE WILD DUCK

[VILDANDEN]

Play In Five Acts

(1884)

इब्सेनचे हे विसावे नाटक.

Peer Gynt आणि Brand ह्यातील संबंधांसारखे The Wild Duck आणि An Enemy of the People चे संबंध असमान नाहीत. जर Peer हा Brand चे सहेतूक विडंबन आहे तर The Wild Duck मधील प्रबल चैतन्य हे सर्वथा प्रत्यक्ष डॉ. स्टॉकमनचे विडंबन आहे. पण ज्या अर्थी Peer Gynt चा अंतःप्रवाह हा ज्वलंत विश्वास आहे, The Wild duck मानवतेच्या पूर्ण निराशेच्या मनोवृत्तीतच लिहिले गेले असले पाहिजे- विशेषतः जो शोकात्म नाही असा सामान्यतः शोकांतिकेच्या भागाबरोबर. इब्सेनच्या ह्या आधीच्या नाटकात Dr Stockman ने आपल्या पक्षाचे (सत्याचे) जे काही समर्थन केले असेल तर ते हे की, लोकांना सत्याच्या नग्नतेशी तोंड द्यावे लागले तर तेच सत्य निर्विवादपणे त्यांना घातक ठरते, ह्या कल्पनेवर आधारलेल्या जीवनाचे चित्र त्याने सादर केले आहे. 'जे असत्यावर जगतात, त्या साऱ्यांचा उपद्रवी जनावरांप्रमाणे समूळ नायनाट करायला हवा,' हे स्टॉकमनचे वचन आता, 'जरी ही असत्यासाठी सहेतूक माफीची विनंती असली तरी ज्याच्या शिवाय जीवन नेहमीच असह्य होते अशा खोटेपणा व भ्रमासाठी' अशी विरोधी (दृष्टिकोन)

बाजू दर्शवते. पात्रांपैकी एक डॉक्टरसुद्धा- ह्या नाटकात म्हणतो की 'सामान्य माणसाच्या जीवनातील भ्रम हिरावून घ्या म्हणजे एका झटक्यात त्याचा आनंद हिरावून घेतला असे होईल.' The Wild Duck च्या ओळींमधील गालातले हास्य गृहीत धरूनही इब्सेनची ही सर्वात कटू नाट्यकृती म्हणावी लागेल. इच्छा असूनही ज्याला आपल्या जीवन भ्रमापासून आणि स्वतःच्या फसवणुकीपासून विलग होता येत नाही अशा Hjalmar Ekdal सारख्या सामान्य माणसावर आत्मसाक्षात्काराच्या त्याच्या प्रमुख प्रचोदनाची आग्रह (urge) कसोटी त्याने लावलेली आहे. जे त्याला दररोजच्या भाकरीपेक्षा कमी गरजेचे वाटत नाही व जो त्यालाही कळला नाही, त्याच्या स्वाभाविक पलायनवादी वृत्तीमुळे त्याच्या प्रत्येक वक्तृत्वपूर्ण विक्रमानंतर तो दलदलीत अधिकाधिक खोलच बुडत जातो त्या उच्च हक्काच्या नावाखाली तो स्वतःपुढे व इतरांपुढेही ही कृती करीत असावा.

Hjalmar Ekdal च्या पात्रात त्याचा अभावाने समावेश आहे. तारूण्यात त्याला वाईट वळण लागलेले असते. आपल्या वडिलांचे दिवाळे निघाल्यानंतर तोही इब्सेनसारखाच दुर्दैवाकडे ओढला जातो. जेव्हा उध्वस्त झालेला हा रूपेरी केसांचा म्हातारा (तो अलंकारिक भाषेत तसे म्हणतो) बंदिवासात बसतो तेव्हा यलमार स्वतः विद्यापीठाचा अभ्यास सोडून आधी मोलकरीण असलेल्या गीनाशी विवाह करतो आणि एका उपनगरात फोटोग्राफरचा धंदा सुरू करतो. ह्याचा अर्थ सामाजिक हल्लाच, (descent, उतरण, वंश) पण जो त्याच्या जीवनाचा आवश्यक भाग बनला आहे अशा नेहमीच स्वतःच्या फसवणुकीच्या समाधानात सांत्वन शोधणारा, स्वभावतःच जी काही स्थिती त्याला प्राप्त झालेली आहे, तीत आपले घर चालवणाऱ्यांपैकीच एक दुर्बल असा हा Hjalmar आहे.

त्याच्या फोटोग्राफीचा धंदा फारसा फायदेशीर नव्हता, पण ह्यातून जरी माफक समाधान त्याला मिळत असले तरी ह्यामुळे आत्मसंतुष्टतेपासून त्याला मज्जाव होऊ

शकत नव्हता. तो काबाडकष्ट करणाऱ्या गीनाबरोबर एकोप्याने व काहीशा भ्रमिष्ट झालेल्या बापाबरोबर व त्या वयातली मुलगी त्यावर जितके अधिक प्रेम करू शकते अशा खूप प्रेमळ मुलीबरोबर राहत होता. गीना आणि हेदविग त्याच्या फोटोग्राफीच्या काबाडकष्टाच्या कामात त्याला आनंदाने मदत करतात, जेणेकरून तो स्वतःला प्रगतीपथावर नेण्याच्या शोधामध्ये तल्लीन होऊ शकतो, दिवास्वप्न पाहू शकतो व त्या शोधामुळेच तो त्याच्या आईवडिलांनी जे कुटुंबाचे नाव गमावलेले असते ते तो परत मिळवणार असतो. जोपर्यंत त्याच्या व गीनाच्या अस्तित्वात ग्रेगर्स वर्ल् ढवळाढवळ करीत नाही तोपर्यंत तो वास्तविक त्याच्या कुवतीच्या माणसाइतकाच समाधानी असतो.

२

ज्या काळाच्या दरम्यान अनेक घटना घडून गेलेल्या असतात अशा पंधरा वर्षांच्या अवधीनंतर हेल्मर आणि ग्रेगर्स यांची भेट होते. ग्रेगर्सचे वडील हे श्रीमंत उद्योगपती आहेत, पण ही संपत्ती त्यांनी नीच प्रकारच्या मार्गाने मिळवली आहे व त्याचा बळी हेल्मरचा उध्वस्त म्हातारा बाप एकदाल होता. त्या काळात एक अधिकारी आणि सामर्थ्यवान शिकारी असलेला एकदाल खटल्यानंतर वाळीत टाकल्यागत होतो, जिथे वाळलेली खिसमसची झाडे असतात, पाळीव ससे कोंबड्या आणि कबुतरांनी पोटमाळ्याची खोली भरलेली असते अशा त्याच्या मुलाच्या घरात तो आश्रय घेतो. ही खोली त्याच्या शिकारीसाठी बाजूला काढून ठेवलेली असते. त्याच पोटमाळ्यात हेदविगची पाळीव लंगडी वनहंसी असते. त्या पक्षिणीला म्हाताऱ्या हॅकोन वर्ल्च्या बंदूकीची गोळी लागून ती दलदलीत पडलेली होती. पण ती वाचवली गेली आणि नंतर लहानग्या हेदविगला दिली गेली. तिने तिला माणसाळविले आणि तिच्यावर तिचा खूप जीव जडला. कारण की त्या एकट्या लंगड्या पक्ष्याची काळजी घेणारं तिच्याशिवाय कुणीच नव्हतं. एकदालचा पूर्वीचा भागीदार विलासात व वैभवात राहत असतो. पण दोन भाडेकरू विचित्रपणे एकत्र गुंफलेले असतात. म्हाताऱ्या एकदालच्या अपकीर्तीनंतर वर्ल् हेल्मरला फोटोग्राफीचं प्रशिक्षण घ्यायला

व धंदेवाईक स्टुडियो टाकायला मदत करतो. नंतर काही अनेक कारणांमुळे पूर्वीच्या मोलकरणीशी- गीनाशी हेल्मरचे लग्न लावून घ्यायला वर्लच जबाबदार असतो. त्रासदायक व मज्जातंतूचा विकार असलेल्या पत्नीपासून (ग्रेगर्सच्या आईपासून) संबंध तोडून तो गीनासह इतर बायकांच्या मागे लागतो. पण गीना जेव्हा गरोदर राहते तेव्हा तो पटकन तिला हेल्मरच्या गळ्यात बांधतो. हेल्मरला ह्याबाबत काहीच कल्पना नसते. ते विवाहित जोडपे स्थिरस्थावर होते. लहानग्या हेदविगचे आपण पिता आहोत ह्या आनंदात तो असतो. आणि त्याच्या बाबतीत हे अज्ञान म्हणजे एक निखालस आनंदच असतो. त्याच्या उपनगरातल्या अस्तित्वाला कशापासूनही त्रास पोहोचत नसतो. आणि कार्यक्षमतेने व्यवहारी व काहीशी आज्ञाधारक असलेली गीना पंधरा वर्षांच्या दरम्यान आपल्या नवऱ्याशी एकजीव झालेली असते. आणि ह्या सगळ्या गोष्टींना ग्रेगर्सच्या पुनःप्रकटीकरणामुळे अचानकच हादरा बसतो.

ग्रेगर्स वर्ल हा एककल्ली भावनाप्रधान व तऱ्हेवाईक मनोवृत्तीचा असतो. त्याचे सारे काही 'सत्य आणि शुचितेसाठी')truth and integrity(असते. तो त्याच्या आईच्या मानसिक विकृतीने पछाडलेला व आपल्या व्यसनी बापाचा (ज्याचा भूतकाळ त्याला ठाऊक असतो) तिटकारा करणारा असतो. तथापि ग्रेगर्स छळवादी सद्सद्विवेक बुद्धीच्या झटक्याने खिन्न झालेला असतो. कारण काही दिवसांपूर्वी जेव्हा एकदालवर खटला भरला गेला होता तेव्हा चौकटीमागच्या सत्याविषयी ब्र शब्दही काढावयाचा नाही म्हणून त्याच्या आईवडिलांकडून त्याला गुरकावण्यात आलेले असते. सूक्ष्मदृष्टीच्या आणि विनोददृष्टीच्या अभावामुळे त्याला सशासारख्या निरूपद्रवी हेल्मर एकदालवर त्याच्या 'ध्येयाच्या वारसा हक्कांचा'-)claims of the ideal(प्रयोग करणे अधिक सोपे वाटले.

गीनाच्या भूतकाळाबद्दल हेल्मर संशयसुद्धा घेत नाही हे कळल्यावर ग्रेगर्स असे ठरवतो की आपल्या मित्राचे लग्न हे फसवणूक आणि खोटेपणा यावर आधारलेले राहू नये तर ते प्रामाणिकपणावर आधारलेले असावे. ह्या पती-पत्नीच्या अंतःकरणात हाच प्रांजळपणा खरे परिवर्तन घडवून आणेल आणि मग अशा रितीने त्यांच्या संयोगाचे

रूपांतर खऱ्या विवाहात होईल आणि अशा ह्या उत्कृष्ट हेतूने प्रेरित होऊन तो गीनाचे वर्लशी असलेले पूर्व संबंध हेल्मरला कथन करतो.

परंतु अंतर्गत परिवर्तनाचे कोणतेही चिन्ह दिसत नाही. जरी तो उथळ असला तरी हेल्मरला असे वाटते की ग्रेगर्सला आपल्याकडून काहीतरी भव्य आणि अमर्याद अशी अपेक्षा आहे. त्याच्या अपेक्षेवर पूर्णपणे राहण्याची त्याची इच्छा आहे. (ज्याबद्दल त्याला स्वतःलाच काही समजत नाही.) म्हणून तो एखाद्या पोपटासारखे त्याच्या मित्राची आदर्शवादी ब्रीदवाक्ये म्हणत असतो. पण त्याच वेळेला तो गंभीरपणे घायाळ झालेल्या नवऱ्याचीही भूमिका करतो. आणि उत्तरोत्तर स्वतःला हास्यास्पद, क्षुद्र, ग्राम्य आणि सर्व बाबतीत अनभिज्ञ बनवित जातो.

खरी गोष्ट अशी असते की कमी व्यवहारी असलेल्या गीनाला हेल्मर व त्याच्या व्यवहाराविषयी काय होईल ह्याबद्दल कल्पना असते, पण ज्या गोष्टी ती आता पार विसरून गेलेली असते त्या वर्ल बद्दलच्या जुन्या गोष्टींनी ती खूपच गोंधळात पडते. ती ग्रेगर्सच्या अत्यंत मूर्ख अशा ध्येयाच्या वारसा हक्काबद्दलही ऐकून घेत नाही. जेव्हा फाजील जिज्ञासा तिच्या भूतकाळाकडे बारकाईने टेहळणी करते व हेदविगच्या खऱ्या पितृत्वाचा त्याग करण्याची भीती घालते तेव्हा ती गंभीरपणे सावध होते. पण येथे परहितेच्छेने निर्लज्ज झालेला Dr.Relling मध्यस्थी करतो व नाट्यरचना गुंतागुंतीची करण्यात भर टाकतो.

३

डॉ. रेलिंगचे पाऊल त्याच्या एकांतवासात लहानग्या हेदविगसाठी काय करते, त्याला हेल्मर काय आणि कोण आहे हे माहित असते. आणि ग्रेगर्सच्या ध्येयाच्या वारसा हक्कामुळे)claims of ideals(त्यांच्या इतकाच तो ग्रेगर्सचा तिरस्कार करतो. मानवी दौर्बल्याला गृहीत धरून तो जीवनाच्या फसव्या स्वरूपाचा (life lies) सहेतूक कैवारी असतो. मानवी भाग्याच्या बऱ्याचशा भागांचे अस्तित्व सुसह्य व खरोखर शक्य बनविण्याचे तो साधन असतो. जीवन जगण्यासाठी लोकांना कमीत कमी आनंद

आणि समाधान यांची गरज असते. म्हणून सत्य हे त्यासाठी उपयुक्त तर नसतेच पण एखाद्या अपंगाच्या अत्यावश्यक कुबड्या काढून घेण्यासारखं ते त्यांचा भ्रम हिरावून नेते. आणि त्याच कारणाने तो हेल्मरला उदयोन्मुख संशोधकाच्या स्थानाप्रत नेण्याचे सहाय्य आपल्या बोलघेवड्या वृत्तीने करतो. त्याच श्वासात तो पूर्वीच्या पवित्र मोलव्हिकला नित्य दारूड्या व सैतानी पात्र म्हणून जाहीर करतो.

“मी मोलव्हिकवरही तोच उपाय केला आहे. मी त्याला दैत्य बनविलाय. आणि हाच फोड मला त्याच्या मानेला आणायचाय. म्हणजे तो खरोखरच दैत्य नाही काय? तुला कुठं ह्या “दैत्य” शब्दाचा अर्थ कळणार आहे? तो माझा शोध आहे. त्या माणसात जरा जीव यावा म्हणून मी हा अवचट शब्द वापरतो. तसं काही केलं नसतं तर तो निरूपद्रवी प्राणी स्वतःवरचा विश्वास घालवून कित्येक वर्षांपूर्वी खचून जमीनदोस्त झाला असता!”

ज्या फाजील कडक ज्वराने (puritanic fever) ग्रेगर्स, हेल्मर आणि गीनामध्ये परिवर्तन घडून येण्याची आशा करतो तो केवळ ह्या दृष्टीनेच. डॉ. रेलिंग गालातल्या गालात हसतो. तथापि पूर्णपणे दुसरी गोष्ट म्हणजे लहानगी हेदविग ही कौमार्यावस्थेच्या उंबरठ्यावर उभी असते व तिच्या हळव्या वृत्तीच्या मनाभोवती हे सारं काही चाललेलं असतं. तिचा हेल्मरवर अत्यंत जीव असतो. तिच्या आईवडिलांच्या बेबनावामुळे ती फक्त गोंधळातच पडत नाही तर अत्यंत गंभीरतेने व मनोविकृतीने पछाडल्यागत दुःखी होते. म्हणून डॉक्टरचा अशुभ असा इशारा त्या दोघांनाही असतो की:

“ह्या सगळ्या भानगडीत हेदविगला न गुंतवायची खबरदारी घेतली पाहिजे तुम्ही. तुम्ही दोघांही प्रौढ माणसं. देवाचं नाव घेऊन आपल्या आयुष्याची वाटेल तशी गुंतावळ करून टाकायला तुम्ही मोकळे आहात. पण मी तुम्हाला सांगतो, हेदविगच्या

बाबीत तुम्ही जरा सावधगिरी बाळगली पाहिजे. नाही तर ती स्वतःलाही आणि दुसऱ्यालाही मोठी जखम करील कदाचित.”

परंतु त्याच्या शब्दांकडे लक्ष दिलं जात नाही. गीनाने जर पश्चात्तापदग्ध पत्नीची भूमिका केली असती, पश्चात्ताप व खेद ह्यामुळे झालेल्या वेदनांनी त्या पद्धतीच्या भावक्षोभक चवीने अंगाला आळोखे पिळोखे दिले असते तर हेल्मर बहुधा शांत झाला असता. पण असलं काहीच घडत नाही. जेव्हा हेदविग आणि वर्लच्या अंधत्वाच्या एकाच वेळी निर्माण होण्याच्या भीतीमुळे (पुन्हा आनुवंशिकता) हेल्मरच्या मनात अधिक अनिष्ट प्रकारचा संशय निर्माण होऊ लागतो तेव्हा गोष्टी अधिक वाईट थराला जातात. हेदविगवर खरोखर प्रेम असलेल्या हेल्मरची वागणूक निर्दयीपणाची होते. आणि बेजबाबदारपणे हेदविगला तो ‘आगुतंक’ (interloper) (जी दुसऱ्याच रूममध्ये असते) म्हणतो, त्यानंतर तो संबंध रात्र रेलिंग व दैत्य मोलव्हिक बरोबर मजा मारण्यात घालवितो.

हेदविग निराशेने वेडीपिशी होते. दुसऱ्या बाजूला गीना आपले व्यवहारी डोके जितके शांत ठेवता येईल तितके शांत ठेवून चांगले घडावे अशी अपेक्षा करीत राहते. हे महासंकट टळलेही असते, पण ह्या वेळी ग्रेगर्स हेदविगबरोबरच ढवळाढवळ करीत राहतो. तो ह्या कल्पनेप्रत पोहोचतो की हेदविगचा त्याग हेल्मरचे प्रेम परत मिळवू शकते. आणि कदाचित अधिक जलद गतीने तिच्या आईवडिलांच्या ‘खऱ्या लग्नाचा’ चमत्कार घडून येईल असे त्याला वाटते. पण लहानग्या हेदविगला ते कळत नाही.

“समज, त्यांच्यासाठी- तुझ्या बाबांसाठी ही वनहंसी तू स्वखुशीने खर्ची घालशील का?”

“वनहंसी?”

“ह्या साऱ्या जगात तुझी मोठ्यातली मोठी आवडती वस्तू ती ही!- त्यांच्यासाठी तू स्वखुशीने पाणी सोडशील का त्याच्यावर?”

“काहीतरी चांगलं निघेल का त्यातून?”

“प्रयत्न तर करून बघ, हेदविग!”

ती तसं करायचं वचन देते. दुसऱ्या दिवशी सकाळी जेव्हा गबाळ्या आणि अजूनही अर्धवट झिंगलेल्या अवस्थेत हेल्मर परत येतो तेव्हा हेदविग गुपचूप म्हाताऱ्या एकदालचा पिस्तूल घेते आणि वनहंसीचा त्याग करण्याकरीता पोटमाळ्यात जाते. पण जेव्हा ती पोटमाळ्यात असते तेव्हा हेल्मरचा संयम सुटतो आणि तो रागारागाने व मोठ्याने भडाभडा सारं काही ग्रेगर्ससमोर बोलून टाकतो. वर्लच्या भेटवस्तूमुळे तो अधिकच चिडलेला असतो. तो तक्रारीच्या सुरात म्हणतो की हेदविगने त्याच्यावर कधीच प्रेम केले नाही, कदाचित त्याचा नाश करण्यात तिला आनंद वाटत असावा. तिला वर्लच्या संपत्तीने भुरळ पाडलेली असावी. त्याचे शब्द हेदविग चोरून ऐकते व त्यामुळे तिच्या भावनाप्रधान हृदयाला भयंकर वेदना होतात. म्हणून ती वनहंसीला न मारता स्वतःवरच पिस्तूल झाडून घेते.

हेल्मर आणि गीना तिच्या मृत्यूमुळे खचतात. त्यांचं दुःख त्यांना त्यांच्यातलं भांडण विसरायला लावतं. पण ग्रेगर्स (जरी तो दुःख करीत असला तरी) ह्यासाठी गर्वाने फुगून जातो की शेवटी कोणतीही किंमत द्यावी लागली तरी ध्येयाचे वारसा हक्क (claims of the ideals) शेवटी यशस्वी झाले.

‘हेदविग निरर्थक मेली नाही. तिच्या अंतःकरणात जे काही भव्य आणि दिव्य म्हणून होतं ते ह्या दुःखाच्या आवेगासरशी बाहेर आलेलं दिसलं नाही का तुला?’

“प्रत्यक्ष मृत्यू पाहिला म्हणजे पुष्कळांना वैराग्य उत्पन्न होतं, पण हे वैराग्य असं किती टिकणारं आहे?”

“एक साल उलटायच्या पूर्वी तू पाहशील की हेदविगची आठवण म्हणजे करूणाष्टकं म्हणायची एक सुंदरशी कल्पना होईल- त्याच्या दृष्टीनं! त्यावेळी तो म्हणू लागेल, ‘बापाच्या मांडीवरून हिसकावून नेली ही पोर!’ ते ऐकशील तू. त्यानंतर भावनेची झरणी झरू लागेल. स्वतःची तारीफही करील तो आणि तीही. तू बघशील ते.

“तू म्हणतोस हे खरं असेल आणि मी म्हणतो हे खोटं असेल तर मी म्हणतो जगण्यात काही अर्थ नाही. ध्येयाचा वारसा हक्क घेऊन तुणतुणं वाजवित या असल्या दारिद्र्याच्या काळात जे मूर्ख गोंधळ घालीत सतावत आहेत आम्हाला, त्यांचं तोंड जरा बंद करता आलं तर या जगात जगणं सोपं होईल आपल्याला.”

असाच डॉक्टरचा शेरा आहे, या संपूर्ण नाटकाचा ताजा कलम म्हणून शोभणारा.

४

तांत्रिकदृष्ट्या The Wild Duck हे इब्सेनच्या उत्कृष्ट नाट्यरचनांपैकी एक आहे. त्याच्या कोणत्याही कलाकृतीत इतके सारे घटक, त्यांच्या अल्पशा तपशिलात अधिक समीप आणि इतक्या गुंतागुंतीने एकत्र गुंफलेले आढळणार नाही. सर्वसामान्य क्षुद्र आणि अल्पसे स्पर्श प्रदान केलेले हेल्मर हे एक अद्भूत अभ्यसनीय पात्र आहे. तसेच गीनाचेही, आणि तशीच हेदविगही- भावविवशतेच्या रंगछटांनी जरी चितारलेली नसली तरी नखशिखांत प्रेमळ वाटणारी. ज्या पद्धतीमुळे संपूर्ण नाटकाच्या रचनात्मक कण्याची किंवा आसाची पूर्ती होते, त्या अपराधाच्या

पूर्वावस्थेची पश्चातदर्शी उकल करण्याच्या पद्धतीवर ह्यावेळी इब्सेन मात करून पुढे जातो.

(This time Ibsen surpasses himself also in his skill at retrospective unravelling of the culprits' past, a process which serves as the structural backbone or axis for the entire play.)

अपंग आणि आश्रित रानटी बदकाचा व दुसऱ्या बाजूला हेल्मर आणि त्याचा 'उध्वस्त रूपेरी केसांचा म्हातारा' ह्यापासून सुरुवात करून अत्यंत अल्पशा नाट्यपात्रांचा प्रतिकात्मक संदर्भ घेतला आहे. कारण त्यांचे जीवन तद्सदृश आश्रित आणि काल्पनिक आहे. सत्वाचा अभाव असलेला हेल्मर उदाहरणादाखल त्याला हवे की नाही ह्यासाठी तो कृती करित नाही तर ढोंग करतो. इब्सेनच्या The Wild Duck साठी लिहिलेल्या कट्ट्या मसुद्यात हेल्मर, ग्रेगर्सजवळ कबुली देतो की गीनाच्या भूतकाळावर ह्या घरात माजलेला संभ्रम आणि कोलाहलाचा खरा अर्थ काय हे न समजताच तो त्याच्या मित्राच्या वारसा हक्काप्रमाणे जगण्याची कृती करित आहे.

ग्रेगर्स: तुला हे काही कळलं नव्हतं का?

हेल्मर: नाही, हे सर्व तुझ्यामुळे होतंय ग्रेगर्स. तू इथं आलास आणि हे सारे व्यर्थ वारसाहक्क माझ्यावर लादलेस- मला सारं काही सुकर समाधानाचं हवं आहे.

गीना: एकदाल काही दुःखासाठी जन्मलेला नाही.

ग्रेगर्स: मी बहुधा ह्यावर विश्वास ठेवायला लागलोच खरा.

हेल्मर: होय, आणि म्हणूनच मी येथे गीना आणि हेदविगबरोबर पूर्वीसारखाच राहणार आहे.

गीना: अगदी बरोबर.

ग्रेगर्सः पण माझ्या प्रिय मित्रा मी ह्यासाठीच धडपडत आहे.

हेल्मरः होय पण तुला हे सारं एखाद्या जादूगारासारखं घडवून आणायचं आहे आणि हेच मला समजत नाही.

उपहासाचा दुसरा भागः ग्रेगर्स, हेल्मर आणि गीनाचा द्वेष करित नाही तर ज्यांना त्यांचे भूतकाळ ठाऊक आहेत व परस्पर प्रामाणिकपणावर आधारलेले लग्न हे खरे लग्न असते असे शेवटी समजलेल्या त्याच्या वडिलांचा व ह्यांची कारभारीण सोर्बीबाईचा तो द्वेष करतो. वर्ल्डच्या तारूण्यातील पापाची शिक्षा त्याला येऊन मिळणाऱ्या अंधत्वाच्या रूपाने त्याच्या पर्यंत येऊन पोहोचल्याशिवाय नैतिक प्रायश्चित्ताचे यंत्र काही काळ थांबत नाही. काहीही झाले तरीही मुद्दा स्पष्ट केलेला नाही. संशयाच्याही पलिकडे स्पष्ट तथापि इब्सेनच्या बहुतेक प्रमुख ब्रीदवाक्य आणि विषयांपैकी (आत्म साक्षात्कार, श्रेष्ठ जीवनकार्य, आंतरिक एकात्मता, ध्येयाचे वारसा हक्क, प्रेम आणि लग्न) मुख्यत्वे अवतरण चिन्हात व ती सुद्धा विडंबनात परिवर्तित झालेली इथं भेटतात. ग्रेगर्स त्याच्या जीवनातील ध्येयाबरोबर (मला ते काल सापडले) हे हेतुपुरस्सर बनविलेले फक्त Brand आणि Stockman चेच व्यंगचित्र नव्हे तर निर्भरशील (Romantic) इब्सेनचेही आहे. ध्येयासाठी एक सुंदर गावठी शब्द आहे. 'जीवनाची खोटी श्रद्धा' (लबाडी) जीवन भ्रम- life lies दोन्ही जवळजवळ सन्निपात ज्वर आणि हाडी ज्वरासारखी निकटवर्ती आहेत, ह्या डॉ. रेलिंगच्या वचनाला तो मूकपणे संमती देताना दिसतो.

५

त्याच्या प्रकाशकाला त्याच्या हस्तलिखिताबरोबर पाठविलेल्या एका पत्रात इब्सेनने म्हटले आहे, "काही मार्गानी या नाटकाने स्वतःच माझ्या नाट्यलेखनात एक स्थान प्राप्त केलेले आहे. माझ्या आधीच्या नाटकांपेक्षा अनेक तऱ्हांनी त्याच्या पद्धतीच्या दृष्टीने ते भिन्न आहे. पण मी ह्या विषयावर तूर्त तरी अधिक काही बोलणार

नाही.” पद्धतीच्या दृष्टीने भिन्न म्हणजे त्याला नक्की काय म्हणायचे होते ह्याचा अंदाज करणे सोपे नाही. आपल्या आधीच्या कोणत्याही नाटकापेक्षा अधिक सर्वसामान्य दैनंदिन जीवनातील गोष्टींची गुंफण सोडल्यास The Wild Duck हे रचनात्मक दृष्ट्या इब्सेनच्या इतर वास्तववादी नाटकांपासून क्वचितच अपगमन करते (भलत्या मार्गाने जाते). जर कुठे फरक असेल आणि विशेष करून मूलतः, तर तो मानवजीवन विषयक दृष्टीकोन, आणि यानेच त्याने संपूर्ण नाटक चिंब भिजवून टाकले आहे. उदा. Ghosts मधील त्याचा नैराश्यवाद अजूनही बंडखोरीचा आणि संतापाचा आहे.

शोधक आणि लढवय्या नाटककार इब्सेन Emperor and Galilean जिला बहिर्द्वार नाही अशा बंद गल्लीत चाचपडत पडला नाही. ह्या प्रसंगी त्याला हे बहिर्द्वार त्याच्या व्यक्तिवादतातून मिळते, ज्याने त्याचे परिवर्तन स्थूलमानापासून अपवादाकडे केले. आणि ज्यामुळे हेल्मर एकदालपेक्षा अधिक चांगल्या गोष्टींपासून तयार केलेल्या काही आत्मा आणि मनाने डामडौलाच्या लोकांच्या अपेक्षांना त्याने पिन टोचली. ह्या परिवर्तनाने अंतर्गत आणि बाह्य अशा तिच्या स्पर्धेच्या व्यक्तिगत जाणिवेच्या विनाशकारी शक्तीकडे पूर्णपणे कार्य करण्यापुढे त्याच्या लक्ष्याचे स्थानांतर होऊ देण्यापासून मर्यादा घातली गेली. तथापि Rosmersholm च्या प्रारंभा बरोबर ह्या गोष्टींनी त्याला नवे संघर्ष आणि पेचप्रसंग ह्यांच्या सन्मुख (समोरासमोर) आणले.

Ibsen An Approach by Janko Lavrin p. 88-95.

The Wild Duck

इब्सेन आपले नाटक रंगभूमीवर कशा रितीने प्रदर्शित व्हावे ह्या बदल अतिशय जागरूक होता. P.559-60 Ibsen- Michael Meyer

P. 560 – The Wild Duck ह्या नाटकातही A Doll's House, Ghosts आणि An Enemy of the People या नाटकात वापरलेल्या पद्धतीप्रमाणेच पद्धती वापरलेली आहे. वास्तव लोकांसंबंधीचे वास्तव नाटक- राख चाळून तिच्या खालील निखारे बाहेर काढावे तसे – तीच जुनी पद्धत त्याने इथेही वापरली आहे.

प्रतीक! परंतु इब्सेनने कमीत कमी Brand ह्या नाटकात ते मुक्तपणे वापरले आहे. जेव्हा इब्सेन नव्या पद्धतीबद्दल बोलतो तेव्हा The Wild Duck मधल्या प्रतीकाबद्दल मला थोडीशी शंका वाटते. Brand मध्ये प्रतीके ही नाटकाला अनुसरून प्रासंगिक आहेत. किंवा कोणत्याही परिमाणात ती पूर्णपणे ह्यात एकत्रित आणली गेलेली नाहीत. बर्फाचे चर्च आणि बहिरी ससाण्यासारख्या पक्ष्याला त्याने मुद्दाम अंधूक ठेवले आहे. त्यांच्या अर्थासाठी बौद्धिक चर्चेला भरपूर वाव आहे. कदाचित Kafka प्रमाणे लोकांना त्याचा वेगळा अर्थ प्रतीत होत असेल. तथापि The Wild Duck मध्ये एकच एक आणि निश्चित असे प्रतीक आहे, आणि ते म्हणजे स्वतः तो पक्षीच होय. नाटकासाठी ते प्रासंगिक असून ते नाटकाचे केंद्र आणि हृदय होऊन बसले आहे. Brand हे असे नाटक आहे की त्याची प्रतीके त्यांच्या मार्गाने कार्य करतात. पण The Wild Duck हे असे नाटक आहे की ते प्रतीकावर अवलंबून आहे आणि प्रतीकाने त्याला एकत्रितपणे घट्ट धरून ठेवले आहे ते असे की, The Wild Duck हे जणू लोहचुंबक आहे व इतर पात्रे जणू लोखंडाचा चुरा आहेत व ते सारे केंद्राभिसारी पद्धतीने त्यांच्याकडे काहीशा शक्तीने खेचले जातात. ही पद्धती इब्सेनने न बदलता

नंतरच्या नाटकातही वापरली नाही. उदा. Rosmersholm आणि Hedda Gabler (त्यांच्या प्रतीकांच्या संदर्भात) Ghosts बरोबर व The Wild Duck पेक्षाही अधिक सामान्य आहेत. पण आपल्याला असे दिसते की नंतरच्या नाटकात तो पुन्हा त्या पद्धतीकडे वळला आहे. The Master Builder चा उंच सुळका आणि मनोरा आणि Little Eyolf मधील कुबड्या हे The Wild Duck प्रमाणे सारखेच रचनात्मक हेतू पुरवतात. लोहचुंबकापासून जसा लोखंडाचा चुरा दूर होऊ शकत नाही तशा या प्रतिमांपासून पात्रे दूर होऊ शकत नाहीत.

Welhaven नावाच्या कवीच्या 'The sea bird' कवितेत एक वनहंसी कशी जखमी होते व पाण्याच्या तळाशी बुडी मारून कशी मरते याचे वर्णन आहे. इब्सेनने याच कवितेतून बहुधा ही प्रतिमा उसनी घेतली असावी. डार्विनने आपल्या The Origin of Species मध्ये The Wild Duck ला जर कैदेत ठेवले तर तिचा कशा ऱ्हास होतो (तिच्या मूळ स्वाभाविक प्रवृत्तींचा) हे नमूद केलेले आहे. Professor Francis Bull ने असे सुचवले आहे की डार्विनच्या ह्या सिद्धांताचा इब्सेनवर परिणाम झाला असला पाहिजे. ह्या बाबतीत काही उपपत्यांमध्ये आश्चर्यकारक प्रगती झाली आहे. इब्सेन निश्चितच अधिक स्पष्ट करतो की त्याने दोन निश्चित व स्पष्ट अशा दोन संदर्भांबरोबर त्याची दुहेरी प्रतिमा म्हणून ठरवले होते. पहिल्यांदा हेदविग ही खेळाची आवड असलेल्या Haakon Werlez चे उपफळ आहे, त्याने तिला नाकारले आहे आणि आता तिची काळजी Ekdal कुटुंबाला घ्यावी लागत आहे (ह्या दोन माणसांपैकी कोण तिचा पिता आहे हे जरी गीनापेक्षा आपल्याला अधिक माहित नसते तरी हेल्मरच्या दृष्टीने). [चौथ्या अंकामधील गीनाने हेल्मरला दिलेले उत्तर (मला ठाऊक नाही.... मला सांगता येणं अशक्य आहे.) अनेक अर्थ उघड करते. याचा अर्थ मी असा घेतो की तिला आपल्या periods बदल निश्चित कल्पना नसावी, वर्ल

तिच्याबरोबर झोपण्या आधीचा period ती चुकली असावी, त्याला सांगितले त्याने तिचा हेल्मरशी परिचय करून दिला. ते एकदा आणि एकदाच झोपले आणि ते मूल दोघांपैकी एकाचे असावे.] दुसरे म्हणजे अधिक सर्वसामान्य उपाययोजनांबरोबर बहुतेक लोकांचा नकार ते प्रदर्शित करते, एकदा ते जखमी झालेले आहेत आणि वास्तवाला सामोरे जाऊन जीवन जगायला जाताहेत. हेल्मर आणि त्याचे वडिल यांनी भ्रमाच्या खोल निळ्या समुद्रात लपण्यासाठी जागा शोधून ठेवली आहे, वडिलांकडून शिक्षण मिळालेला निंद्य हुशार कुत्रा Gregers त्यांना पृष्ठभागावर खेचून आणू पाहतो. दोषैक दृष्टीचा Relling आणि Haakon Werle हे कृत्य पाहत असतात, तसेच Gina आणि Mrs. Sørby या दोन ऐहिकवादी बुद्धिमान स्त्रियाही. ह्या दोन्ही स्त्रिया केवळ खरा आश्रयः प्रेम देऊ करतात असे इब्सेन सूचित करतो असे वाटते. Gregers चा निर्दयपणा असूनही Haakon Werle ला Mrs. Sørby वाचवू शकते. जसे ती Relling ला वाचवू शकत होती ज्याने एकदा तिच्यावर प्रेम केले होते, Relling ला हे ठाऊक असते आणि असे सूचित केलेले आहे की तिला त्याने गमावल्यामुळेच तो काहीसा दारूच्या व्यसनाधील झालेला आहे. आणि Gregers जर मध्ये पडला नसता तर Gina Hjalmar ला वाचवून शकली असती. तरीही इब्सेन एक प्रश्नचिन्ह आपल्यापुढे ठेवतो: प्रेम हा दुसरा भ्रम आहे का? एकदालच्या पोटमाळ्यासारखा? आणि जर असेल तर तो पोटमाळ्याचा समर्थनीय भ्रम नाही का, प्रेमाच्या भ्रमासारखा?

अगदी ह्याच वेळी जेव्हा वनहंसीला वैशिष्ट्यपूर्ण दोन प्रकारचे महत्त्व ह्या नाटकात आहे. जेव्हा इब्सेनने हे नाटक लिहिले तेव्हा जाणतेपणे किंवा अजाणतेपणे त्याचा ठसा त्यावर पडला असावा अशी शक्यता आहे. रानटीपणे कसे रहावे हे विसरणाऱ्यांपैकी तो एक आहे तसेच तो ती गुबगुबीत आणि माणसाळलेली व आपल्या

टोपलीत समाधान मानणारी कशी आहे याचेही. ती Brand च्या लेखकाहून भिन्न आहे त्याच्या आधीच्या नाटकातील बहिरी ससाण्याहून ही भिन्न आहे आणि चौदा वर्षांच्या पोरीच्या हातून तिला बंदुकीची गोळी लागून त्यात कळस होतो.

इब्सेनने स्वतःला असे कितीसे विचारले असेल- आणि त्याला Little Eyolf मधील अल्मर्स आणि When We Dead Awaken मधील Rubek मार्फत त्याला विचारायचे आहे का की Ekdals सारखे लोक जीवनापासून स्वतःला असे दूर का कोंडून घेतात? वास्तवतेचे अनुकरण केलेल्या त्याच्या पोटमाळ्याहून हे जग भिन्न आहे का? कोणता आश्रय अधिक भ्याडपणाचा आहे? Ekdals चा पोटमाळा की Brand चे बर्फाचे चर्च?

Hjalmar म्हणजे अनेकांचा नमुना वाटतो – Rome मधील लेखक Kristopher Janson, बऱ्याच दिवसांपूर्वी इब्सेन ज्याच्यासह लॉजिंगवर राहिला होता तो Edvard Larsen नावाचा फोटोग्राफर, ज्याच्याकडून त्याने चित्रकलेचे धडे घेतले होते व दैनंदिन गद्य जीवनापासून स्वतःला उंचावू पाहणारा Magnus Bagge. (जर्मनीत जेव्हा तो रहायला गेला तेव्हा स्वतःला तो Von Bagge म्हणवून घेई.) आणि जो नेहमी ब्राँझच्या ओतीवकामाच्या कलेत आपण क्रांती करून पाणसुरूंगाची कारखान्यातून निर्मिती करू ह्याविषयी सारखा बोलत रहायचा तो मूर्तिकार C. D. Magelssen. Gregers Werle सुरूवातीला (जसे आपल्याला इब्सेनने ह्या नाटकासाठी काढलेल्या टिपांवरून कळते) ज्याचा वास्तववाद इब्सेनला खोटा व बनावटी वाटायचा त्या Alexander Kielland वर आधारलेला वाटतो, परंतु त्याने Dr. Stockmann चा प्रदुष्टिनयनाच्या प्रकारात क्रमाने विकास घडवून आणला, हे सर्वसामान्य व्यवहारी ज्ञान व मानवाच्या मर्यादांवाटे संयमित न केलेल्या

प्रामाणिक मनाने केलेल्या सत्याच्या पाठलागाच्या धोक्याचे जिवंत उदाहरण होते. अधिक भारदस्तपणे, Hjalmar आणि Gregers ही इब्सेनची भिन्न स्वरूपे प्रदर्शित करतात- एका बाजूला वास्तवतेला टाळणारा, आणि दुसऱ्या बाजूला 'आदर्शांच्या वारश्या'सह मानवी प्राण्याच्या खनपटीस बसणारा (छळणारा) अव्यवहारी आदर्शवादी माणूस. कारण तो स्वतः (Sick) विकृत सदसद्विवेकबुद्धीचा व स्वतःचा तिरस्कार करणारा असतो. जेव्हा स्टोव्हचा भडका उडतो व धूर साचतो तेव्हा आग विझवण्यासाठी त्यावर पाणी ओतून अधिकच दुर्गंधी तो निर्माण करतो. ह्या आपल्या उपनाटकातून (episode) Gregers स्वतःची अशी कितीशी ओळख करून देतो? ही दोन संघर्षमय रूपे त्याने आधीच Brand आणि Peer Gynt मध्ये चितारली आहेत, आणि Gregers आणि Hjalmar मधील संघर्ष साधण्यासाठी त्याने त्यांच्यामधून Brand आणि Peer Gynt यांनाच समोरासमोर आणले आहे.

आणखी एक बाब अशी आहे की ज्या मार्गाने सुखांतिका आणि शोकांतिका एकमेकांच्या टाचांवर चालतात त्यातून The Wild Duck चे नवे तंत्र दिसते. जरी Bernard Shaw ला या गोष्टीचा आल्हाद वाटला असेल तरी या नाटकामुळे त्याच्या समकालीनांची शांती नाहीशी झाली होती. १८९७ मधील London येथील प्रयोगाचे वेळी Saturday review मध्ये तो लिहितो की अनिवार सुखांतिकेकडे ज्या हास्योन्मादाने आपण बघतो, त्या दृष्टीने भीतीने आणि दयेने गहन शोकांतिकेकडे बघणे. (- To look on with horror and pity at a profound tragedy, shaking with laughter all the time at an irresistible comedy.) जे Shakespeare आणि Greeks ना ठाऊक होते ते उपजतच इब्सेनलाही ठाऊक होते आणि playgoersला Brecht आठवण करून देतो की खरोखर जर तुम्हाला एखादा

प्रसंग अधिक शोकात्मक व इजा करणारा व्हावा असे वाटत असेल तर त्याच्या आधी सुखद किंवा विनोदी प्रसंग असायला हवा. Duncan च्या मृत्यूच्या खोलीतील पोर्टरचे थट्टेने बोलणे, Ophelia चे थडगे खोदणाऱ्यांमधील विनोद, भयंकर सर्पांना क्लिओपात्राकडे घेऊन येणारा विदूषक, हाच खरा धडा होता जो बहुतेक नाटककार विसरत आले होते. इतर नाटककारांपेक्षा इब्सेनला ते सहज शक्य वाटलं व इतर टीकाकारांनीही ते मान्य केलं.

The Wild Duck च्या ताज्या कलमात कुणी असा शेरा मारू शकेल की आधुनिक मानसशास्त्राच्या नव्या शोधापैकी इब्सेनने एकाची अपेक्षा केली होती. या नाटकाच्या सुरुवातीच्या टिपणात असे नमूद करून ठेवले आहे की 'विमुक्ती' त्यांना स्वतंत्र करण्यासाठी, प्रत्येकाच्या विशिष्ट गरजेनुसार, त्यांच्या व्यक्तिगत हक्कांच्या शोधांचा समावेश आहे. इब्सेनच्या समकालीनांपैकी त्यांना स्वतःला क्रांतीकारकांप्रमाणे विमुक्त करणे याची जाणीव कितीकांना झाली असेल? इब्सेनला कळले होते की मागणी आतून व्हायला हवी आणि तरच ते सत्य आहे, जर ती बाहेरून येत असेल तर तो संरचनात्मक व्यूहावरचा हल्लाच म्हणता येईल ज्याला रेलिंग जीवनासत्य (Life - lie) म्हणून संबोधतो.

p. 560- 564 Ibsen Michael Meyer

'वनहंसी' (Wild Duck) या नाटकात पोकळ ध्येयवादी व सुधारणावादी लोकांची खिल्ली करताना तो दिसतो. ग्रेगर्स वर्ल हे त्या नाटकातील पुरुषपात्र आभासमय विश्वात रमलेल्या एका कुटुंबात प्रवेश करते आणि वरवरच्या देखाव्याआड लपलेली अप्रिय सत्ये जिद्दीने हुडकून काढते. पण हा माणूस नवीन जीवनाचा मार्ग दाखवण्याऐवजी एका निष्पाप जीवाच्या – एका लहान मुलीच्या मृत्यूस कारणीभूत होतो.

हे नाटक एकांगी आहे, कारण पहिल्यांदा माणसांना महत्त्व आणि मगच त्यांच्या तत्वज्ञानाला ही मानवी प्रश्नाची दुसरी बाजू किती आवश्यक आहे हे या नाटकात मुळीच दिसत नाही. एका कुटुंबातील काही व्यक्ती आणि त्यांचे एकमेकांशी निगडित असलेले जीवन या नाटकात दिसते. या जीवनाचे प्रतीक म्हणजे ते जंगली बदक. जखमी होऊन सापडलेले ते बदक ती लहान मुलगी व तिचे वडील माळ्यावर काही घाणेरड्या झाडांच्या मध्ये ठेवतात. या जखमी जंगली बदकाच्या एका प्रतीकात मनुष्यमात्राच्या सर्व भावना लेखकाने एकवटल्या आहेत. इब्सेन जरी पुढे काव्य लिहिणारा झाला तरी केवळ एका प्रतीकात सर्व नाटकाचा आशय एकवटण्याच्या या सामर्थ्यावरून त्याची कल्पनाशक्ती किती जिवंत होती हे स्पष्ट दिसते.

‘वनहंसी’ या नाटकाला सामाजिक नाटक म्हणायचा मोह कुणालाही होणार नाही. ते नाटक मानवी स्वभावावर आहे हे उघड आहे. (हेनरिक इब्सेन यांचे वनहंसी: प्रस्तावना पृ. ८-९ लेखक एम. सी. ब्रॅडब्रुक)

ROSMERSHOLM

1886

(Four Acts Play)

इब्सेनचे हे एकविसावे नाटक.

Rosmersholm ही अतिसंवेदनाक्षम सदसद्विवेकबुद्धीची शोकांतिका आहे. ती १८८५ मध्ये उन्हाळ्याच्या सुट्टीत त्याच्या जन्मभूमीमध्ये त्याने प्रत्यक्ष पाहिलेले राजकीय क्षोभ व पक्षांतील झगडे यांच्या पार्श्वभूमीच्या सन्मुख चित्रित केली आहे. १८६४ पासूनची नॉर्वेला ही त्याची दुसरी भेट होती. अंतर्गत राजकीय भांडणांमुळे त्या देशाची चिरफाड झालेली होती व त्याच्या तोंडी त्यामुळे कटुता आली होती. दोन कोटी कुत्र्यामांजरांची भांडणे जणूकाही तो पाहत होता. इब्सेनने राजकारण आणि राजकारणी ह्यांची कधीच प्रशंसा केली नाही, काही अशी याचे कारण त्याची अशी धारणा झाली होती की युरोपातील प्रागतिक लोकशाही चळवळीला ते दूषित करतात आणि तिला सर्वसामान्य लोकांच्या पद्धतीत बदलवून टाकतात. ह्यामुळे त्याला फक्त उत्साह आला आणि त्या भरात त्याने १४ जून १८८५ मध्ये कामगारांपुढील भाषणात आपल्या राजकीय जीवनात औदार्याच्या मूलतत्वांचा परिचय करून द्यायला पाहिजे, आपले सरकार आपले प्रतिनिधी मंडळ आणि आपल्या प्रकाशन संस्थेनेही. मला खचितच जन्माची कुलिनता, पैशाची, शास्त्राची किंवा देणगी आणि बुद्धिमत्ता असा अर्थ अभिप्रेत नाही तर चारित्र्याची कुलिनता, संकल्प आणि विचार यांची कुलीनता (liability of character, of will and thoughts.)

अशाच प्रकारची काहीशी उमराव लोकशाही इब्सेनच्या नव्या नाटकाच्या नायकाची माजी धर्मगुरू Johannes Rosmer च्या कल्पनेमागे व स्वप्नामागे होती. इब्सेनप्रमाणेच Rosmer ला सुद्धा Protestant मनोवृत्तीच्या धर्मगुरूच्या वातावरणात आणून टाकले जाते, आणि आनुवंशिक धार्मिक रूढींना जरी त्याने सोडले तरी हा परिणाम मात्र तो झटकू शकत नाही. तथापि ज्यांची एकता नेहमी जीवन आणि जगाच्या खिन्न दृष्टीसारखी होती त्या आपल्या उमराव पूर्वजांच्या रूढींमध्ये तो चिंब भिजून गेला होता. आनंद आणि हास्य ह्यासारख्या गोष्टी त्यांना ठाऊकच नव्हत्या त्यांची खिन्नता खरोखर संपूर्ण देशावर पसरली होती. त्याचा वडिलार्जित Rosmersholm विचित्र भुताटकीने वेळोवेळी पछाडत गेला होता. (भूत विषयक पांढरे घोडे White Horses) आणि तो भूप्रदेश म्हणजे 'आसवांच्या दरीची' आठवण करून देणारा होता. ह्या घुमेपणाविरुद्ध बंड करणारा रॉस्मर हा त्यांच्या सजातीयांपैकी एक होता. पण हे करताना त्याने अजूनही त्याला आपल्या पूर्वजांकडून मृत्यूपत्रान्वये मिळालेला धार्मिक दृष्टीकोन आणि मूल्ये धारण केलेली होती. नैतिक जबाबदारीचा आवाज अधिक सामर्थ्यवान बनल्यानंतर प्रघातातील स्वतंत्र दृष्टीकोनाबद्दल त्याच्या थंड निर्दय Christian विश्वासाबद्दल तो विनिमय करतो.

ज्या दिशेने त्याला स्वतःला ज्याने विस्तृत शक्य संधी देऊ केलेली होती त्या पूर्ण कृतीशील जीवनामधून त्याला स्वतःला जाणून घ्यायचे असते तेव्हा तो नव्या कार्याचा अंगीकार करतो. ज्यातून आपल्या ध्येयाप्रत पोहचायची त्याची इच्छा होती तो एकमार्गी, निरर्थक व फाजील कडक (puritanic) असा Brand चा मार्ग होता. Ghosts मधील कलाकार Oswald सारखे त्याने आनंद, प्रकाश आणि सूर्यप्रकाश आणि उज्वल आनंदाबरोबर त्याचा व्यवसाय जोडण्याची स्वप्ने त्याने पाहिली. जे एखाद्या मृत भाराप्रमाणे सर्वथा त्याच्यावर टांगलेले होते त्या Calvinistic guilt complex (किंवा सद्सद्विवेकबुद्धीची असुरक्षितता) आनुवंशिकतेच्या खिन्नतेपासून

रॉस्मर सुटका करण्यासाठी उत्सुक झाला होता, हे नाटकाच्या प्राथमिक कड्या मसुद्यावरून दिसते हे महत्त्वाचे आहे. उन्हाळ्याच्या स्वच्छ प्रकाशमय प्रातःकाळी जणूकाही भयंकर स्वप्नामधून उठल्यागत तो उद्गारतो:

‘सगळीकडे सभोवती जीवनाच्या प्रत्येक भागात वैभवशाली अंकुरण होत आहे. आणि त्याच वेळी मी सुद्धा जगायला सुरुवात केली आहे. या जगात मला आनंदी व्हायलाच हवे आणि मी होईनच.’

‘ते हवेत आहे. ही नव्या युगातली सर्वात मोठी गोष्ट आहे ती आपण मोठ्या धाडसाने उघडपणे आपल्या जीवनाच्या शेवटाइतकेच आनंदाचा उद्घोष करतो.’

जिचे नैतिकस्वरूप Rosmer हून पूर्णपणे भिन्न आहे त्या Miss Dan Kett)Rebecca West चे नाटकाच्या शेवटच्या भागातील) ने म्हटलेले शब्द आहेत.

पण Rosmer चा प्रतिष्ठित मेहुणा आणि स्थानिक समाजाचा आधारस्तंभ)Pillar of society(Gylling (नाटकात Rector Kroll) अशा काही शेऱ्याचा स्फोट करतो की ज्यामुळे Rosmer आणि Rebecca ह्यांच्या शोकांतिकेची शाश्वती वाढते.

‘गरीब माणसा, तू अपराधाने भारवत झालेल्या तुझ्या सद्सद्विवेकबुद्धीबरोबर तुला असं वाटतं तुला अशा ह्या वक्र मार्गाने आनंद मिळेल. तू तुझ्या आनंदाचा पाया पापावर उभारतो आहेस.’

॥

Gylling ला तो काय बोलतो हे ठाऊक असते. कारण त्याच्या शब्दांमागे Rosmer च्या पत्नीचा Beata च्या आत्महत्येचा अप्रत्यक्ष उल्लेख असतो जिचं खरं

कारण अजूनही गूढ असतं ती एक अटकळीची गोष्ट असते. Rosmer जरी त्या गोष्टीला जबाबदार, प्रत्यक्ष जबाबदार नसतो तरीही त्याच्या छातीवर हे अवजड ओझे असते. पण तिच्या आत्महत्येची वास्तवता तिथं असल्यामुळे तिचे गूढ त्याच्या सद्सद्विवेकबुद्धीसाठी आणि मनाच्या शांततेसाठी उधळण आवश्यक असते. त्यापेक्षा अधिक म्हणजे त्याला असे वाटत असते की आपल्या मेलेल्या बायकोचे प्रेत आपल्या पाठीवर आहे- आता जुन्या मतांपासून स्वतःला मुक्त करून आपल्या विचारांचे परिवर्तन तो सुख आणि आनंद यात करू इच्छितो. सर्व नाटक म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर रॉस्मर आणि त्याच्या पाठीवरील प्रेत यांच्या कलहाचेच आहे. धक्के आणि निराशा यांच्या मालिकेनंतर रॉस्मरच्या स्वतःच्या मनःस्थितीवर त्याचा एकेकाळचा शिक्षक Hetman (नाटकातील Ulrik Brandel) टीका करतो, स्वतःसुद्धा क्रियाशील जीवनातून त्याला स्वतःला जाणण्याच्या प्रयत्नात तो चेचला जातो, तो कटूतेने तक्रार करतो:

‘हे सारं निरर्थक आहे पोरा. रिक्त स्वप्ने, कुचेष्टा करणाऱ्या सावल्यांशिवाय काही नाही. मानवता हे संपलेलं सहाय्य.... ईश्वरालाही वाटतं कामात काहीतरी व्यंग आहे आणि तो एक निश्चय करतो. सद्सद्विवेकबुद्धीची असुरक्षितता, माझ्या मुला आणि हेच जे आपल्याला आनुवंशिकतेने मिळालेले आहे म्हणूनच मानवता ही असाध्य आहे, संपलेले सहाय्य आहे.’

‘मग जीवनाचा अर्थ काय?)Miss Dankett विचारते.)’

‘अरे हो! फक्त मूर्खपणाच्या गोष्टी करणं टाळा. फसवेगिरी नको. जीवनाला- उजवीकडे वा डावीकडे जशी संधी मिळेल तसे त्याला हिंदकळू द्या.’

‘पण एखाद्याचा स्वतःचा. प्रत्येक व्यक्तीचा?’

‘खा, पी आणि मजा कर माझ्या सुंदर तरुणे. आणि त्याच मार्गाने तूही आपलं अस्तित्व ठेव रॉस्मर. परमेश्वर आपल्याला पंख द्यायचं विसरलाय, अंतर्बाह्य. म्हणून मग जोपर्यंत आपल्याला जमेल तोपर्यंत आपण जमिनीवर सरपटूया. बाकी काहीच करण्याजोगं नाही.’ पण रॉस्मर किंवा Hetman (Brandel) स्वतः नक्कीच तो सल्ला पाळित नाहीत. गावंढळ नैतिक घटनेबरोबर लोकांना ह्या पर्यायांची शिफारस करणे बरोबर आहे. जेथे खऱ्या आनंदाचा अभाव आहे अशा अनैतिकतेत आणि ‘मजेत’ Peer Gynt च्या पद्धतीने स्वतःपासून पलायन करणे सोपे आहे. रॉस्मरच्या संवेदनाक्षमतेची व्यक्ती तथापि यासारखे खचितच मनन करेल. नैतिकतेने तो जागृत झालेला होता आणि आपण काय करित आहोत याची त्याला जाणीव होती. ह्या कारणास्तव त्याची असुरक्षितता (भेद्यता- vulnerability) त्याला एकतर कायम उपस्थित असलेल्या अपराधी भावनेला संपवायला हवे किंवा त्याच्या स्वतःच्या अपयशाचा परिणाम तरी भोगायला हवा.

येनकेनप्रकारेण हाच त्याचा पेच आहे. त्याचे नियम आणि हेतू असूनही- बौद्धिकदृष्ट्या मुक्त असलेल्या माणसाचे हेतू, त्याच्यातील सद्सद्विवेकशून्य बाजू, शेवटी त्याच्यातील शंकांन्वित सद्सद्विचारशक्ती (Insecure conscience) बलिष्ठ ठरते. जी लवकरच रॉस्मरपेक्षाही अधिक महत्त्वाची ठरते त्या रिबेकाच्या दैवाने नाटकाचा दुःखांत सघात (tragic impact) वाढवला जातो. तरीही गुरुत्वाकर्षणाचे केंद्र तिच्याकडे स्थानांतरित करताना इब्सेनने Rosmer चे आंतरिक नाट्य मानसशास्त्रीय व नैतिकदृष्ट्या गुंतागुंतीचे करून ठेवले आहे.

The Wild Duck मध्ये ज्या कारणामुळे (Claims of the ideal- ध्येयाच्या वारसाहक्काचे प्रयोग) ग्रेगर्स हेदविगची शोकांतिका घडवून आणतो त्यासारख्या)insecurity of conscience) चा परिणाम Rosmer Rebecca (जी अनैतिक

दृष्टीकोनाची असते) घडवून आणून स्वतःची की तिचीही शोकांतिका व्हायला कारणीभूत ठरतो.

III

जेव्हा रिबेका रॉस्मरच्या घरी येते तेव्हा ती माणसाळलेल्या मानवी प्राण्यापेक्षा नैसर्गिक प्रेरणाच अधिक वाटावी अशी - तिच्या उत्तरेकडच्या जन्मस्थानाच्या सागराच्या एका अंशासारखी वाटणारी दिसते. सद्सद्विवेकबुद्धीशून्य व अनैतिकतेपेक्षा जीवनाला असत्व (किंवा नीतीपूर्व) दृष्टीकोन असलेली ती रॉस्मरच्या पूर्णपणे विरोधी रचना करते. त्याच्याबरोबर तिची पार्श्वभूमीही सर्वसामान्य नसते. ती म्हणजे एका कुप्रसिद्ध छाकट्या डॉक्टरचे अनौरस मूल असते व तिच्या वडिलांशीही तिचे सलगीचे संबंध असले पाहिजेत हे तिने सूचित केल्यावरून वाटते. पण त्या दिवसात चांगले आणि वाईट किंवा कोणत्याही प्रकारच्या संदेहाने तिला काळजीत पाडलेले नसते. जो सगळ्यांचा एक भाग वाटावा असा तिच्या संकल्पाला तडा गेलेला नसतो आणि तिने तिच्या अदम्य जीवनशक्तीच्या मार्गात अडथळा पाहण्याचे नाकारलेले असते.

अशाच प्रकारचा स्वभाव घेऊन ती रॉस्मरच्या घरी रॉस्मरच्या आजारी पत्नीची शुश्रुषा करण्यासाठी येते. तथापि लवकरच रिबेका रॉस्मरच्या प्रेमात पडते आणि तिच्या स्वभावधर्मानुसार चांगल्या किंवा वाईट मार्गाने Beata ची हकालपट्टी करण्याची योजना ती आखते. तिची स्वच्छ अद्ययावत बुद्धिमत्ता रॉस्मरवर योग्य तो परिणाम करते. हाच तिचा हेतू असतो. काहीशा अधिक रूढ मार्गवादी धर्मगुरूला त्याची आनुवंशिक मते आणि विश्वास नाहीसे करून त्याला मुक्त करण्याचे ठरवून त्या दोघांच्या मीलनात अडथळा आणणाऱ्या त्याच्या नैतिक चोखंदळपणाचा ती क्रमाक्रमाने ऱ्हास करते. त्याच वेळी तिच्याविषयी अत्यंत आदराचे शिखर गाठलेल्या, तिच्या मोहात पडलेल्या, मज्जातंतूंचा विकार व अति कामेच्छा असलेल्या Beata ची सहानूभुती मिळवण्यात ती यशस्वी ठरते. तिच्या आरोग्याच्या स्थितीने तिला तिच्या

नवऱ्यापासून शरीराने तोडलेले असते. या वास्तवाची Beata ला दुःखद जाणीव होती. म्हणून मग सर्वसामान्य मैत्रीच्या संबंधापेक्षा Johannes Rosmer शी तिचे अधिक गंभीर संबंध आहेत हे रिबेकाला अगदी सहजपणे जाणवते. ह्या त्यांच्या गुप्त समजल्या जाणाऱ्या प्रेमाचा परिणाम म्हणून त्यांना मूल होईल या अपेक्षेचेही ती ढोंग करते.

रॉस्मरला त्याच्या पाठीमागे चाललेल्या या कारस्थानाची दुरान्वयाने सुद्धा कल्पना नसते. प्रेम असो किंवा नसो, तिच्याशी तो पूर्ण प्रामाणिक असतो. आपल्या पत्नीला फसवण्याची कल्पनासुद्धा त्याच्या डोक्यात कधी येत नाही. दुसऱ्या बाजूला रिबेकाला मात्र तिला काय हवे असते हे ठाऊक असते आणि तिचं गणित खरं ठरतं. विक्षिप्त आणि निष्ठुरतेने भ्रांत केलेल्या Beata ला जवळच्याच गिरणीचे मुख्य यंत्र चालविणाऱ्या पाण्याच्या झोतात (Mill race) आत्महत्या करायला भाग पाडते. रिबेकाला सुद्धा असे वाटते की रॉस्मर आपल्या जवळ आला आहे आणि विशेषतः Beata च्या मृत्यूनंतर तिच्या सोबतीची त्याला गरज होती. जरी मार्ग मोकळा होता व ह्या दोघांची लग्नाद्वारे एक व्हायची शक्यता निर्माण झाली तरी तेव्हा विचित्र काहीतरी घडते. रिबेकाला लगेचच असे कळून चुकते की ती तिच्या ध्येयापासून सुरुवातीपेक्षाही खूप खूप लांब आहे. हे असे का व्हावे ह्याला बाह्य कारणे नसतात. हे परिवर्तन केवळ अंतरातून येते.

हे खरे असते की रिबेकाच्या प्रभावाच्या अधिपत्याखाली तिच्या मूळ आधुनिक मतांचा आणि कल्पनांचा रॉस्मरने अंगीकार केलेला असतो. तरीही त्याच्यात जे काही अपरिवर्तनीय राहते ते म्हणजे त्याचा आनुवंशिक नैतिक विवेक होय. बेजबाबदार, व्यसनी – (रिबेकाच्या वडिलांसारखे) माणसात परिवर्तन होण्यापासून तो दूर राहिला व जुना विश्वास गमावल्यामुळे अधिकच प्रबलतेने नैसर्गिक कुलीनतेला पोहचले. यामुळे त्याच्या आधीच्या Protestant despondency (नैराश्य) पासून त्याला

मुक्त करण्यासाठी जीवनप्रीत्यर्थ विस्तृत उत्कंठा त्याच्या मनात निर्माण झाली. म्हणून सर्व देशभर अंतर्गत औदार्य व आनंद पसरवणे ही आपली नवी प्रेरणा (new task or mission) आहे हे त्याला दिसू लागले. एखाद्या दूतासारखा घरोघरी जाऊन लोकांची मने आणि आकांक्षा यांना जिंकून विस्तृत अशा क्षेत्रात महात्मे निर्माण करावेत अशी त्याची इच्छा होती. आनंदी महात्मे कारण आनंदच माणसाला महान बनवतो. Beata च्या मृत्यूचा गोंधळ हीच एक गोष्ट त्याच्या भावी व्यवसायात अडथळा आणणारी असते. त्याला अशी खात्री असते की Beata च्या अस्थिर मनाने रिबेकाशी त्याच्या असलेल्या मैत्रीचा गैर अर्थ तिने लावला असला पाहिजे व ह्या मत्सरामुळेच तिने आत्महत्या केली असावी. जेव्हा तो आनंद आणि महान जीवनाच्या ख्रिस्ताच्या शिकवणीप्रत पोहचू पाहतो तेव्हा केवळ अप्रत्यक्ष संभवनीय अपराध त्याची सदसद्विवेकबुद्धी चाळविण्यास आणि त्याच्या मनात निराशा व भीती उत्पन्न करण्यास कारणीभूत ठरते.

‘तिथं नेहमी एक संशय एक प्रश्न राहिल. मी आता यापुढं कधीही अशी मजा करू शकणार नाही जी माझे जीवन अद्भुतपणे जगायला मधुर करील.’

‘म्हणजे तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ काय रॉस्मर?’

‘शांत आनंदी सदसद्विवेकबुद्धी!’

जरी तो कमीतकमी प्रदान करू शकत होता तरी त्या वेळी सदसद्विवेकबुद्धीची असुरक्षितता त्याच्याशी अनर्थाचा खेळ करित होती. जरी त्याची अपराधाची भावना त्याला अडथळा करित असली तरी त्याला आता त्याच्या समोर निश्चित असे कर्तव्य दिसत होते ज्याला तो मानवासाठी सुलभ असणाऱ्या आनंदात आणि सुखात एकत्रित करू इच्छित होता. शेवटी रिबेकाशी लग्न करण्यात त्याला बहिर्द्वार दिसते. याबाबतीत त्याला खात्री असते की Beata ही पूर्णपणे वीरकथांच्या पलिकडे

कायमची निघून गेली आहे. ते तसे व्हायलाही हवे होते. व्हायलाच हवे होते. मला ते शक्य नाही संपूर्ण जीवनभर मी माझ्या पाठीवर प्रेत घेऊन हिंडणार नाही. रिबेका हे फेकून देण्यात मला मदत कर. आनंदात, उत्कट भावनांमध्ये आणि स्वातंत्र्यात आपण त्या आठवणींना गुदमरून टाकूया. तू कधीही नव्हती अशी माझी पत्नी म्हणून तू राहशील.

IV

एखाद्याला तिच्याकडून आल्हादयुक्त अनुमतीची अपेक्षा असेल पण तसं काही घडत नाही. ती आनंदाने ओरडते, पण एका क्षणात आपल्या भावनांवर ताबा ठेवून, काहीशा भीतीने आणि तरीही निश्चयाने ती कोणत्याही परिस्थितीत त्याच्याशी लग्न करू शकत नाही असे सांगते. कणाकणाने काहीशा मध्यंतराने ते पूर्ण गूढ इब्सेन रिबेकाला तिच्या विचित्र आणि अनपेक्षित नकाराला कारणीभूत झालेले अंतर्गत मार्गाचा इतिहास उघड करायला लावतो.

जेव्हा ती निर्बंधाने त्याच्या मनावर प्रभाव पाडत असते तेव्हा हे बाहेर फुटते ती स्वतः त्याच्या नैतिक महानतेच्या आकर्षणाखाली येते जे लपवाछपवीने तिचे हृदय दूषित करते आणि क्रमाक्रमाने तिची इच्छाशक्ती नाहीशी करते. नक्की काय घडलं आहे याची जाणीव होण्यापूर्वीच तिची सद्सद्विवेकबुद्धी जागी होते आणि तिच्या इच्छाशक्तीहून समर्थ असलेल्या नियमापुढे तिला वाकावे लागते. तिच्यात अंतर्गत परिवर्तन होते पण तरी तिला ते समजत नाही. Beata च्या मृत्यूच्या अपराधाबद्दलची कबुली द्यायला लावण्याइतके ते बदल न होणारे आणि सामर्थ्यवान होते. आणि त्याबरोबर तिच्या पुनरुज्जीवनाची किंमत तिला द्यावी लागणार होती.

हे लक्षात ठेवायला हवे की रिबेकाची कबुली ऐकण्यापूर्वी रॉस्मरला बाह्यतः मानवी प्राण्याला उदात्त करण्याच्या सर्वनाशकारी अनुभवातून जावे लागते ह्यातूनच

तो किती भाबडा होता हे सिद्ध होते. ही गोष्ट रिबेका विषयीची त्याची गरज वाढवते. त्याला पूर्णपणे पराजित झाल्यासारखे वाटते पण तिच्यासाठी तो एकटेपणाचा व नैराश्याचा बळी ठरू शकणार होता. काय होईल या भीतीने तिने त्याला सोडलेले आहे—आणि तिच्या कबुलीनंतर काही पर्यायच उरत नाही. जरी काळ्याकुट्ट संशयाच्या पकडीत असला तरी तो तिचे तेथे राहण्याविषयी मन वळविण्याचा प्रयत्न करतो.

पण एकदा संशयाचा हल्ला झाल्यावर रॉस्मर ते झटकून टाकू शकत नाही. तो ना स्वतःवर विश्वास ठेवतो, ना रिबेकावर, त्याच्या साथीदारात बदल करण्याची ही शक्ती त्यात राहिलेली नसते. आणि तसे तो म्हणतोही. Rebecca ह्या गोष्टीवर जोर देते की एका माणसात तरी त्याने बदल घडवून आणलेला आहे—तिच्या स्वतःवरच. पण रॉस्मरचा त्याच्यातील आणि जीवनातील विश्वास संजिवीत करण्यास हे पुरेसे नसते.

येथे दारावरची जोरदार खटखट त्यांना दचकविते आणि छांदिष्ट Ulrik Brendel इतर साथीदारांना उदात्त करण्याच्या त्याच्या प्रयत्नानंतर परत आलेला दिसतो. रॉस्मरप्रमाणेच तोही अतिशय तीव्रतेने पराजित झालेला असतो. ह्या वेळेपासून जी Rosmer आणि Rebecca च्या बाबतीत अटळ असते ती उकल (dénouement) आपला मार्ग सुरू करते.

V

नॉर्वेमध्ये संतापणारी (उग्र) पक्षांची कपटकारस्थाने आणि झगडे ह्याच्याशी Rosmer च्या कार्याच्या निराशेचा घनिष्ट संबंध आहे. तेव्हा असे घडले होते की

रॉस्मरच्या प्रदेशातील सनातनी लोकांना गमावणारे अधिकारी काही संधीसाधू कारणांकरिता त्यांच्या बाजूने वळवण्याचा रॉस्मरला मोह पाडीत होते. रॉस्मरच्या नव्या दृष्टीचा टप्पा त्यांना येऊन मिळण्यात प्रतिबंध घालत होता, त्यामुळे त्यांच्या हेतूप्रत पोहचण्यासाठी ते धमकी, दहशत घालीत होते, रिबेका आणि त्याच्यातील गृहीत व्यभिचाराचे घाणेरडे अप्रत्यक्ष उल्लेख करीत होते. Rebecca च्या पहिल्या कबुलीने रॉस्मर चिरडला गेला होता. म्हणून राजकीय साथीदार म्हणून Kroll ला जाऊन मिळण्याचा विचार त्याही काळापुरता त्याच्या मनात आला, पण ह्या नव्या धाडशी औदार्याच्या जगाशी राजकारणाचा काही संबंध नाही, ह्या गोष्टीची त्याला या गोष्टी खात्री पटवित होत्या. याच राजकिय मोहिमेत चांगल्या भवितव्यासाठी लढा देण्यास उत्सुक असलेला Ulrik Brendal Peter Mortensgaard ह्या स्थानिक सुधारकांच्या अध्यक्षांशी जाऊन मिळाला होता. पण त्यालाही त्याचा धडा शिकावा लागला. जेव्हा मध्यरात्री रोश्मरशोल्महून जाण्यासाठी रिबेका स्टिमरची वाट पाहत असते तेव्हा तो Johannes Rosmer कडे येतो. ह्यावेळी 'दोन फेकून दिलेले' आदर्श उसने घेण्याची त्याची इच्छा असते.

रॉस्मरच्या 'दयापूर्ण—अनुकंपनीय' पराजयाची जाणीव झाल्यावर त्याच्यातील व्यवसाय व पूर्वविश्वास यांना ती जरी चेतना देत नसली तरी ती त्याच्यापासून दूर जात नाही. तथापि त्याने एका माणसाला तरी—तिला स्वतःलाच तिच्या उर्वरीत आयुष्यात उदात्त केलेले असते—हा पुरेसा पुरावा नव्हे काय? पण त्याचा विश्वास पटविण्याऐवजी तिचे शब्द त्यांच्या संघाताखाली रॉस्मरच्या दुर्बलतेचा सर्व करूणाजनक अहंकार बाहेर येईपर्यंत त्याचे दुःख सखोल करते. (त्याच्या नेणिवेतील मृत्यू इच्छेने बळकट करते.) सुरुवातीला भयंकर मोहिनीच्या त्यागाच्या कल्पनेशी तो खेळतो आणि त्याचा उल्लेख रिबेकाजवळ करायलाही तो नाखूष असतो. तथापि शेवटी त्याचा विश्वास पटवील असा फक्त पुरावा तो तिला

सुचवितो. Ulrik Brandel ने सुचविल्याप्रमाणे आनंदाने जशी Beata गेली त्याच मार्गाने जाण्याची तिची अनुमती- सुरूवातीला रिबेका निःशब्द होते. स्वतःपर्यंत ते येताना स्वेच्छेने आणि आनंदाने ते करण्याचे तिचे धाडस असेल तर काय होईल असे ती त्याला विचारते.

रॉस्मरला ह्या वेडाची जाणीव होते पण त्याच्या मोहिनीचा प्रतिबंध करण्यात तो असमर्थ ठरतो. काही झाले तरी रिबेकाने काही केले किंवा न केले तरी त्याचे जीवन संपलेले आहे ह्याबद्दल त्याला पूर्ण आणि चांगली कल्पना असते. म्हणून त्याला ठिगळ लावण्याच्या शक्यतेचे किंवा निर्जनतेपासून कोणताही त्याग त्याला वाचवेल हे ढोंग करणे उपयोगाचे नव्हते. रिबेकाचा गंभीरपणा पाहून तो त्याची शांती परत मिळवतो पण त्याला उशीर झालेला असतो. कारण तिने आता त्याच्यासाठी नव्हे तर तिच्या भूतकाळातील अपराधाचे प्रायश्चित्त करण्यासाठी Beata च्या मार्गाने जाण्याचे ठरवलेले असते.

‘मी पाप केले आहे- त्याचे प्रायश्चित्त मी घेणे हे योग्यच आहे?’

जरी जीवनात ते एकत्र येऊ शकले नाहीत तर मृत्यूमध्ये तरी ते एक होऊ शकतील. माणूस आणि पत्नी म्हणून अविभाज्यच असलेले ते एकदा धूर्तपणे फसवलेला Beata ला ज्याने गिळंकृत केले त्या पाणचक्रीच्या मुख्य प्रवाहात ते उडी घेतात.

जर Ghosts चा शेवट निराशावादी होता तर Rosmersholm ची अखेर शोकांत आहे; कारण त्याचा उपसंहार हा त्याच वेळी विजयाचा सुद्धा आहे. सर्वसाधारण विवेकाच्या पातळीवर रिबेका आणि रॉस्मर चा शेवट एखाद्याला केवळ अद्भुतरम्य वेड वाटेल. पण ते आपल्यातील निश्चित असे श्रोत चाळवते जे माणसाच्या पराजयात आणि निराशेत असलेली अव्यक्त औदार्याची साक्ष देते. तथापि इब्सेनची वैयक्तिक जाणिवेची कसून तपासणी येथे थांबली नव्हती. निरनिराळ्या स्तरांवर

त्याने ती The Lady From the Sea, Hedda Gabbler व Master Builder मध्ये चालू ठेवले.

Ibsen an approach

By Janko Lavrin p. 96- 106

“He who would know me fully must know Norway.”

So said Ibsen to a German who could not understand Rosmersholm.

Ibsen’s subjects are from his various trips round about Norway. Ibsen’s views on his own writing given in a discussion with German friend, (from an article in the Neue Freie Presse, 1902) :

“He who would understand me completely, must know Norway. The magnificent yet harsh nature which surrounds the people up there in the north, the lonely, isolated life- the farms often lie many miles from each other- compels them to refrain from caring about other folk and simply concentrate on their own affairs. That is why they become introverted and serious, why they ponder and doubt- and often they lose heart. In our country every second person is a philosopher! And then there are those long dark winters

with thick fog enveloping the houses- oh, how they yearn for the sun!”

The Wild Duck and Rosmersholm are the ripest of Ibsen’s plays.

Sometimes, in this way, he can achieve great richness and complexity of feeling- fusions that would not be possible in the more precise, more defined medium of words. For example, in Rosmersholm, I think that the white shawl which Rebekke is crocheting throughout the play and which she wears to her death is not merely as Dr. Northam suggests, a shroud, whose colour connects it with the white horses that are the forms of the returning dead. It is also her bridal veil, for her death is at the same time her wedding to Rosmer, the white horses, symbols of death, are also universal symbols of life and energy; and the white waters of the mill race turn the wheels that grind the corn, as well as receiving on their tossing from the bodies of the two sacrificial victims. Here is a paradox and the contradiction; the waters of life and death flow mingled together in the terror and the exaltation that the tragedy

sets free. Such a paradox, to be stated in words would demand poetry of the concentrated poet.

Ibsen the Norwegian p. 150.

Iago, Othello चा तलवार किंवा सुरीशिवाय फक्त त्याच्या मनात डेस्डिमोनाच्या स्वतंत्र व नखरेबाज वागण्याने संशय निर्माण करून त्याचा खून करतो. म्हणून ह्या दुहेरी खुनामध्ये ती अपराधी नसली तरी तिचा त्यात सहभाग आहे. तसेच रिबेका, रॉस्मरच्या पूर्वपत्नीच्या मनात संशय निर्माण करते.

Critical Anthology- p. 109

Rosmersholm वरील सुरेख मनोविक्षेपणात्मक टीका Sigmund Freud ने लिहिली आहे- पहा Critical Anthology p. 392.

इब्सेन जर The Wild Duck मध्ये नवा पाया मोडत आला होता तर त्याने Rosmersholm मध्ये अधिक नवा धोकेदायक पाया मोडला होता. रोमिओ आणि जुलिएट किंवा अँटनी आणि क्लिओपात्रा प्रमाणे अधिक क्षमतेने वासनामय प्रेमिकांविषयी हे नाटक आहे, ती एकोणिसाव्या शतकातील मुले असून शेक्सपिअरच्या युगमापेक्षा ही भिन्न आहेत. मध्यमवर्गीय नीतिमूल्यांकडून प्रभावित झालेले असतात व जोपर्यंत ते हातात हात घट्ट धरून मरून जाण्यासाठी जात नाहीत तोपर्यंत ते एकमेकांना स्पर्शही करीत नाहीत, ही बंदिस्त वासना तोपर्यंत सुचवली जात नाही. (आणि रिबेका बुद्धीवादी विद्वत्तेची शेखी मिरवणारी स्त्री व रॉस्मर विषयवासनारहित व्यक्ती जरी कुणी वारंवार पाहिली नसेल) तरी त्यांनी आत्महत्या

का करावी ह्याचे ऐहिक कारण दिसत नाही. Bernard Shaw च्या शब्दात नटांनी पहिल्या क्षणापासून ते शेवटच्या क्षणापर्यंत गाढ काळ्याकुट्ट भावनांचा पूर वाहवत ठेवला पाहिजे. जो तिला बुद्धीवादी म्हणतो असा Dr. Kroll हाच फक्त एक रिबेकाचा शत्रू असतो. तिला खचितच बुद्धिमत्ता असते. पण ही गोष्ट वेगळी असते. George Giliot प्रमाणेच ज्यांच्या वासनांना बहिर्द्वार सापडू शकत नाही अशा बुद्धीवादी लोकांची दुःखेही इब्सेनला चांगली ठाऊक होती. Rebecca आणि Middlemarch च्या Dorothea ह्या बऱ्याच प्रमाणात सर्वसाधारण आहेत.

तथापि ह्या नाटकात त्याच्याच नाटकात नव्हे तर दोन दशकातील कोणत्यातरी नाटकात वरवरपणे अरेखित (नकाशा नसलेल्या) नेणिवेतील मनाच्या पाण्याचा वरवरून शोध घेतलेला आहे. आधीच शेरा मारल्याप्रमाणे एखाद्या माणसाचा दुसऱ्याच्या मनावर कसा ताबा बसू शकतो, त्याने किंवा तिने तसे वागण्याविषयी त्यांच्या इच्छेविरुद्ध पण त्यांच्या ते दाबून टाकण्याच्या व हवेत असलेल्या गोष्टींबद्दल त्यांच्यातील कलाप्रमाणे कसे मन वळवू शकतो हे दाखवले आहे. त्याच्या Rosmersholm वरील प्राथमिक टाचणात त्याने सहाव्या इंद्रियाविषयी आणि लोहचुंबकीय परिणामाबद्दल हा संदर्भ समाविष्ट केला आहे. इब्सेनला जरी त्याचे आकर्षण असले व कादंबरीतून कादंबरीकाराने पात्रांचे विश्लेषण व त्यांच्या कृतींचे स्पष्टीकरण केलेले असते अशा नाटकाद्वारे (आश्चर्यकारक सूक्ष्मतेने ध्वनित केलेले) सर्वसामान्य नाट्यप्रेमीला कसे कळणार?

Rosmersholm हे नाटक इब्सेनची राजकीय क्षेत्रातील शेवटची माघार दर्शवते. हे नाटक लिहिल्यानंतर एका वर्षानेच त्याच्या Gothenburg येथील भाषणात त्याने जाहीर केले की त्याचे राजकीय आकर्षण आता निष्प्रभ होत आहे

आणि त्याच बरोबर युद्धाची त्याची उत्सुकताही. त्याचे रॉस्मरचे पात्र कदाचित Snoilsky आधारलेले असावे, पण त्याने स्वतःलाही त्यात बरेचसे समाविष्ट केले आहे. जरी वादग्रस्त विषयावर तो लिहित होता किंवा भाषणे देण्यात आनंद लुटीत होता तरी त्यात स्वतःला अडकवून घेणे त्याला आवडले नाही, १८८६ मध्ये त्याने नॉर्वे मधील पक्षांच्या झगड्याचा परिणाम पाहिला आणि त्याने ह्या संघर्षातून काढता पाय घेण्याचे ठरवले. लोकांचे चारित्र्य आणि दैव घडवण्यात राष्ट्रीय व स्थानिक राजकारण ही निश्चित बाब आहे. त्याची ओळख त्याने जास्त करून दिली ते इब्सेनचे Rosmersholm हे शेवटचे नाटक आहे.

Ibsen- Michael Meyer.

ह्याउलट Rosmersholm ही इब्सेनची सर्वथा अधिक समतोल कलाकृती आहे.

वास्तुरचनात्मक दृष्ट्या त्याने अशी सुसंवादी निर्मिती कधीच केली नव्हती, ही त्याची Sophoclean नाट्यकृती आहे.

(कथावस्तूच्या रचनेचा उलगडा व केवळ पृथक्करण केले तर Philoctetes ची विशुद्ध मानवी समस्या सोडविली जात नाही. शोकांतिका लिहिणाऱ्या नाटककारापेक्षा Aristophanes त्याच्या समस्यांना अधिक स्पष्टपणे उत्तरे देतो. ग्रीक शोकांतिकांमध्ये समस्या आहेत पण नाटककाराला अभिप्रेत असलेल्या व चर्चात्मक विषयाचे प्रतिपादन ज्यात केले आहे अशा आधुनिक दृष्टीने ती समस्याप्रधान नाटके नव्हेत. Philoctetes - pièce a thèse (समाजनाट्ये- ज्यांच्या समस्यांचे स्पष्टीकरण केलेले असते.) च्या सदृश आहेत. कारण शेवटी सर्व पात्रांना सर्व घटना समजलेल्या असतात, पण Sophocles ने ह्या घटनांविषयी मानवी मनाच्या

प्रतिक्रिया दर्शवून समस्यांना उत्तरे देण्याची पर्वा केली नाही. तथापि प्रसंग आणि पात्रांच्या अंतर्गत-प्रतिक्रियांची Philoctetes हे सर्व ग्रीक शोकांतिकेतील अत्यंत सुंदर उदा. आहे. ह्या संदर्भात ज्यात अगदी शेवटपर्यंत पात्रांना परिस्थितीविषयी कल्पना नसते अशा Oedipus Rex च्या नाट्य लिखाणाच्या प्रगतीचे निदर्शक आहे. मानवाच्या आत्म्यातील संघर्ष, व्यक्ती आणि समाजाबद्दल कर्तव्याची जाणीव यांचा नाटककार म्हणून Philoctetes हा Sophocles चा सर्वात श्रेष्ठ असा विक्रम (achievement) आहे.

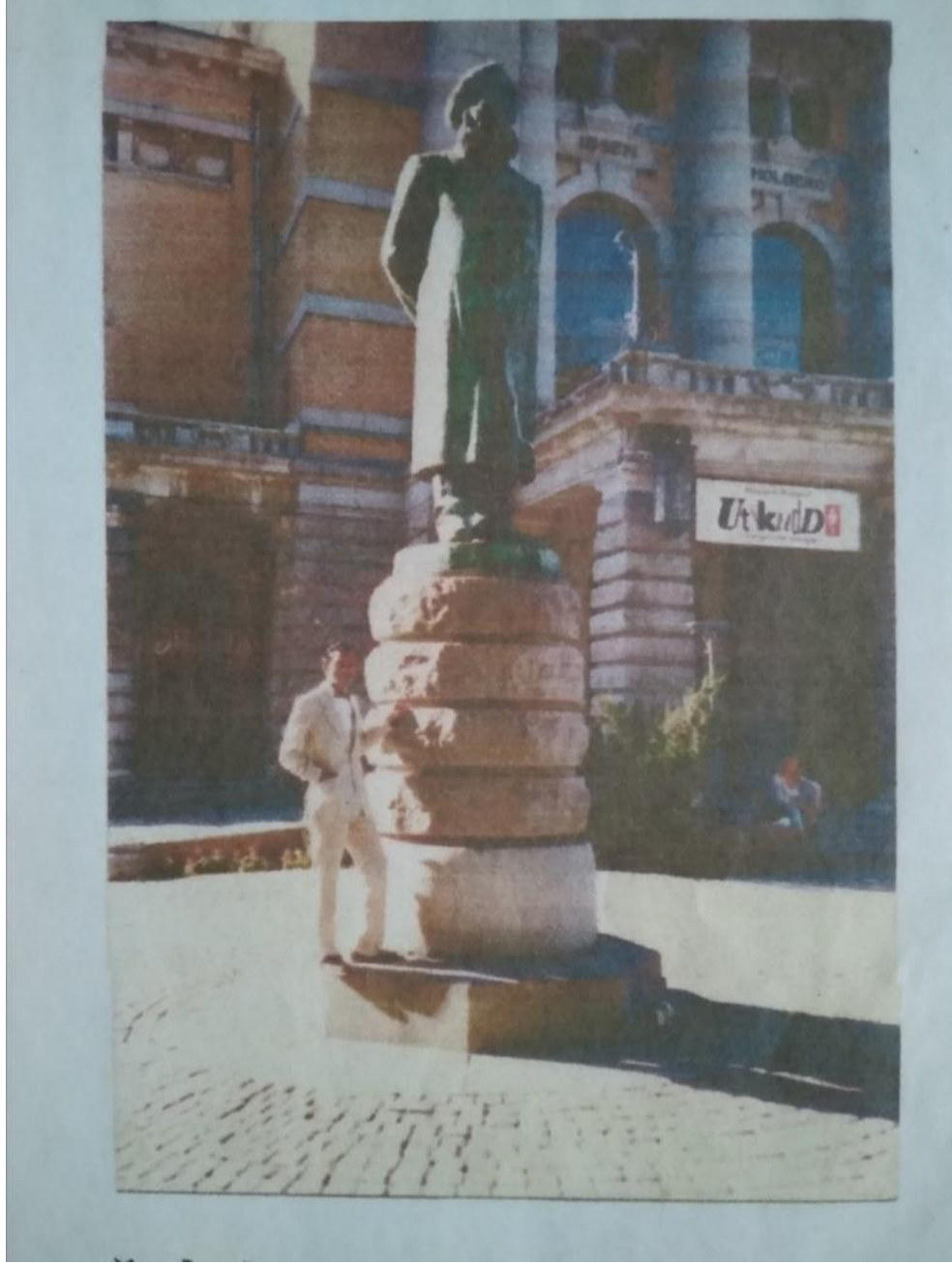
उशिराने येणारा Point of Attack तथापि काही वेळेला प्रेक्षकांच्या बाजूला गोंधळ निर्माण करतो. Rosmersholm हे इतके आत्मनिरिक्षणात्मक नाटक आहे की नाटकातील बरीचशी दृश्ये नाटक पाहताना समजत नाहीत. इब्सेन आपल्या पात्राची प्रत्येक ओळ आणि प्रत्येक कृती महत्त्वपूर्ण बनवितो. नाटकातील त्या सारखी अशी ही मितव्ययता कोणीही नाटककार करू शकत नाही.

जरी त्याने नंतरच्या वर्षात प्रतीकवादाचा अधिकाधिक वापर केला तरी इतर आधुनिक नाटककारांच्या पद्धतीप्रमाणे आपल्या आशयावर आच्छादन शोधण्याचा प्रयत्न त्याने कधी केला नाही. असे असतानाही Rosmersholm चा पहिला प्रवेश गोंधळ उडविणारा वाटतो, Rebecca West आणि Madame Helseth ह्या खिडकीतून रॉस्मरवर पाळत ठेवत असतात. “गिरणीच्या प्रवाहावरचा पूल ओलांडून तो जाईल का- ज्या ठिकाणी अशी घटना घडली तेथून?” “नाही, तो त्याच्याभोवती फिरून जात आहे.” “ते Rosmersholm मधील त्यांच्या मृतव्यक्तीस कवटाळत आहेत.” जर त्यांनी ते केले नाही तर तेथे श्वेताश्व (White Horse) नसणार. पण

रेक्टर, “तो सरळ पायपूलावरून जातो, त्याने तसे केलेच. आणि तथापि ती त्याची बहिण होती, त्याच्या स्वतःच्या रक्तामांसाची.” एखाद्याने हे नाटक दुसऱ्यांदा पाहिले आणि त्याला असे कळले की रिबेका वेस्टने रॉस्मरच्या पत्नीला Beata ला ह्याच पुलावरून उडी मारायला लावून आत्महत्या करायला लावली तर फसव्या रहस्याऐवजी ह्या दृश्याला सखोल महत्त्व प्राप्त होते. खरोखर संपूर्ण नाट्य दुसऱ्या अवलोकनाच्या वेळी वेगळाच परिणाम निर्माण करते, कारण गूढ हे स्पष्ट आणि अर्थपूर्ण होते. तरीही या नाट्यनिवेदनाच्या उत्कृष्ट कलाकृतीत कुणी फेरफार करणार नाही. जसे Mr.Archer ने म्हटले आहे:

त्याच्या कौशल्यपूर्ण हातात ही पद्धती निःसंशयपणे अतिदीर्घ झाली आहे; पण गतावलोकनाच्या प्रत्येक अवस्थेची निश्चित अशी प्रतिक्रिया- मानसशास्त्रीय पद्धतीने नाटकावर असून ती वस्तुतः रंगभूमीवरून क्रमण करताना दिसते. परिणाम साध्य हे खात्रीने समृद्धी आणि अगाधतेपैकी एक आहे. पूर्वावस्था निवेदन (The drama of the past) आणि वर्तमानावस्था निवेदन (The drama of the present) हे संमिश्र आणि तरीही स्पष्ट आणि सुसंवादीपणे एकत्रित गुंफले गेले आहेत की त्यात इब्सेनची बरोबरी कुणीच करू शकणार नाही.

The Development of Dramatic Art- Donald Clive Stuart p.584.

ऑस्लो येथील सुप्रसिद्ध भव्य नाट्यगृह-
'नॅशनल थिएटर' समोरील इब्सेनचा पूर्णाकृती पुतळा

22. THE LADY FROM THE SEA

(Fruen fra Havet)

1888

इब्सेनचे हे बाविसावे नाटक.

प्रबोधनाच्या पूर्वकाळापासून ते अठराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत कवी आणि नाटककार सामान्यतः जुन्या कथांचा, उत्कृष्ट जुन्या कथांचा वापर करीत. ते असे गृहीत धरून चालायचे की त्यांचा प्रेक्षकवर्ग प्रत्येक नाटक किंवा नीतिपर गोष्ट, प्राचीन नीति आणि धार्मिक तत्त्वज्ञानाची सामान्य वचने यांचा परिचय करून घेण्यास इच्छुक होता. 'माझ्या लेखकांनी काय सांगितले ते मी तुम्हाला सांगतो.' (असे शेक्सपिअर लिहित असे.) इब्सेनची सवय याच्या उलट होती. त्याच्या शोकात्म (Tragic) पात्रांप्रमाणे त्याला समाज आणि चर्चच्या मृतावस्थेत आणि चालीरितीत हृदयशून्य बनलेले रूढ शहाणपण त्याला गवसले आणि त्याच्या स्वतःच्या अस्तित्वासाठी त्याला ते नाकारणे भाग पडले- त्याच्या स्वतःसाठी पाहणे भाग पडले. त्याच्या काळातील चैतन्याबरोबर त्याने ह्या मूर्तीभंजनात भाग घेतला आणि त्याच्या प्रेक्षकांमध्ये त्याचे आकर्षण निर्माण केले. तो त्याची नाटके बहुधा (कुणी असे म्हणेल) की त्याच्या वृत्तांत मूल्याकरिता प्रदर्शित करतो, अशीच काही ती त्याने शोधून काढली आहेत की जी कुणी पूर्वी तशी पाहिलेलीच नाहीत. म्हणून मग जर एखाद्याला इब्सेनच्या प्राचीन काळाच्या काव्यदृष्टीचा परिचय करून घ्यायचा असेल तर त्याने पात्रे काय म्हणतात ते खोल खोदून पहायला हवे. त्यांच्या आत्म्याच्या (Spirit) हालचालीच्या पातळीखालील शब्द आणि कल्पनाही बघायला हव्यात. ह्या पातळीपर्यंत खोदायला इब्सेनला सामान्यतः दोन वर्षे लागली पण त्याला विस्मयचकित करणारी

रंगभूमीविषयक त्याच्या नाटकांची चेतनाच फक्त त्याला गवसली नाही तर त्यांचे अव्याहत महत्त्वही गवसले.

जे त्याचे कणखर नैराश्यवाद आणि मौजेचे मूर्तीभंजन नाकारते अशा इब्सेनच्या वाचनाचा मी कैवार घेत नाही. त्याउलट त्याच्या लेखनाची ही स्वरूपे आहेत ज्यांनी त्याला आधुनिक रंगभूमीचा आज्ञा (Grandfather) केले आहे. आपल्या काळासाठी त्याचा दर्जा म्हणजे एक मार्गदर्शक तत्व (Landmark) ते प्रमाणित करतात. पण आपल्या प्रचलित 'Beatnik' च्या जगात एकही पवित्र मूर्ती भंजन करण्यासाठी शिल्लक ठेवली गेली नाही; आणि जरी इब्सेन आता आपल्याशी बोलत असला तरी तो ते त्याच्या लेखनाच्या विरुद्ध स्वरूपामुळेच- तिची चिरकालीन काव्यमय सूक्ष्मदृष्टी आता दिसू शकेल. त्याच्या श्रेष्ठ नाटकात तो एकोणिसाव्या शतकातील औद्यत्य (insotence-उर्मटपणा) चा सुद्धा त्याने, ज्याचे ते प्रेरक बनले त्या अद्वितीय धाडसाबरोबर व प्रांजळपणाबरोबर आविष्कार केला. The Lady from the Sea मध्ये श्रेष्ठ शोकांतिकांची एक प्रकारची तळटीप, त्याने पाहिले की ह्या नाटकाचा उपसंहार (Catastrophy) हा काही दैवाधीन शेवट नव्हता की चैतन्य पुन्हा पुनरुज्जीवित केले जाईल. म्हणूनच जर ह्या नाटकाच्या वाचनाचे जवळून श्रवण केले तर आपल्याला अर्चनीय (उपास्य, पूज्य) अशा विषयांचे (Themes) प्रतिध्वनि सापडतील. आणि म्हणून इब्सेनला जीवनाच्या चैतन्याच्या संशोधकांमध्ये त्याच्या मालकीच्या असलेल्या जागेवर आपण त्याला बसवतो.

-From 'The Lady from the Sea', Daniel Haakonsen (ed)

Contemporary Approaches to Ibsen 1966- Francis Fergusson

--Henrik Ibsen- Critical Anthology p. 413-414.

The Lady From The Sea

The Law of Adjustment

समायोजनाचा नियम

The Lady from the sea आणि Hedda Gabler दोन भिन्न दृष्टीकोनातून आणि दोन भिन्न सिद्धांतातून मनोविश्लेषणात्मक पद्धतीने स्त्री जातीच्या वैवाहिक जीवनाचा परामर्श घेतात. ह्या दोन्ही नाटकातील समस्या वैयक्तिक तडजोडीपैकी एक आहे, ती इब्सेनने केवळ परिपूर्ण युक्तीनेच नव्हे तर असामान्य नियोजनातून हाताळली आहे. तथापि The Lady from the Sea मध्ये तो मनोविश्लेषणात्मक प्रतिमेच्या संज्ञेत स्पर्श करतो व ते समकालीन प्रेक्षकवर्गापेक्षाही वर्तमानकालीन प्रेक्षकवर्गालाही उघडपणे काहीसे गोंधळात टाकते.

Ellida Wangel (The Lady from the Sea) समुद्रकन्या तीव्र चिंता— मज्जाविकृतीने पछाडलेली असते. ती सुद्धा Rosmersholm मधील रिबेकासारखीच आहे (पण अधिक दमनाच्या रूपात) सागराच्या मूलतत्त्वाच्या मोहिनीखाली असून ती मानवाच्या मनात स्वैर भटकणाऱ्या अराजक स्वातंत्र्याचे प्रतिक आहे. संपूर्ण नाटक म्हणजे तिच्या इलाजाचा उदात्तीकरणाच्या पद्धतीने नाट्यीकरण केलेला सारभूत इतिहास आहे. यापूर्वी बऱ्याच आधी (उदात्तीकरण— उन्नयन) आधुनिक मानसशास्त्राच्या गावंढळ बोलीभाषेतून ग्राम्यीकृत केलेला शब्द आहे. तिच्यापेक्षा वयाने म्हाताऱ्या असलेल्या तिच्या नवऱ्याशी Dr. Wangel शी तिची लैंगिकदृष्ट्या चुकीची जुळणी झाली होती. (अपसमायोजन— Maladjustment) त्याच्याशी तिने प्रेमविरहित लग्न केलेले होते, ती स्वतःला त्याच्याशी त्यामुळेच रूळवून घेऊ शकत नव्हती, म्हणून त्याच्या दोन मुली Bolleta

आणि Hilda ह्यांच्याबद्दल तिला परकेपणा वाटायचा. खरे म्हणजे तिच्या अंतर्देशीय वातावरणात ती तिच्या जन्मस्थळीच्या उत्तरेकडच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील समुद्रमिश्रित स्वभावापेक्षा ती भिन्न वाटे. ती लाटांकडून समुद्रकिनाऱ्यावर फेकल्या गेलेल्या मत्स्यकन्येसारखी असून ती परत धड समुद्रातही जाऊ शकत नव्हती किंवा आपल्या नित्याच्या कोरड्या भूप्रदेशाकडेही जाऊ शकत नव्हती.

पण ह्यासारखीच दुसरीही असमर्पक गुंतागुंत आहे. तारूण्यात Ellida एका भटकणाऱ्या Finish खलाशाची वाड्निश्चित वधू बनलेली होती. जो समुद्र त्यांच्या त्याचवेळी लग्नसमारंभाच्या अंगठीचे पात्र झाला होता त्याच्याच साक्षीने त्यांचा वाड्निश्चय झाला होता. तो खलाशी निघून जातो, पण समुद्र सरूप असलेली त्याची मोहिनी तिने स्वतःला Dr. Wangel ला विकल्यावर आणि समुद्रापासून दूर राहिल्यानंतर तिच्यामध्ये अप्रतिहतपणे दृढतेने वाढते. ह्या विवाहातून ज्या मुलाचा जन्म होतो त्याचे डोळे त्या समुद्रावरच्या माणसासारखे असतात. आणि ते मूल लगेच मरते. त्यामुळे Ellida चे मनोधैर्य खचते व इतके विकोपास जाते की ती आपल्या नवऱ्याशी—वैवाहिक संबंधही तोडून टाकते. परंतु तिच्यावर अजूनही त्या समुद्रावरच्या माणसाची मालकी आहे- ही दृढ कल्पना तिच्या अंतरात खोल रूजलेली असते. आणि ह्या कल्पनेचा तिच्या मनावर इतका पगडा बसलेला असतो की जरी तिला 'स्वतःपासून वाचवायचे' असते तरी ती कल्पना ती झटकून टाकू शकत नाही. तिचं दुःख कमी करण्यासाठी Dr. Wangel परत मिठागरांनी लादलेल्या सरसकट समुद्रवायुलहरींच्या तिच्या उत्तरेच्या जन्मस्थानाकडे तिला घेऊन जाण्याचे ठरवितो. पण ती त्याचे ऐकत नाही.

'ओ, बोलू नका त्याविषयी! ह्या गोष्टीचा विचार सुद्धा करू नका. याठिकाणी मला काहीही आधार वाटत नाही. मला ठाऊक आहे; मला असे वाटते की मी ते फेकून देऊ शकत नाही.'

‘फेकून देऊ शकत नाही, प्रिये? म्हणजे काय?’

म्हणजे त्याची भीती, मजवर असलेले त्याचे अगाध वर्चस्व.

॥

त्याच्या स्वतःच्या या युक्तीमुळे Dr. Wangel, Ellida ला आपल्या स्वतःच्या गतकाळातील त्या समुद्रावरील परक्या माणसाबरोबरच्या धाडसाबद्दल आणि त्याचप्रमाणे तिच्या भयाबद्दल आणि त्याच्या परतीच्या तिच्या मोठ्या प्रमाणावरील मनकवडेपणाच्या अपेक्षेबद्दल सांगायला प्रवृत्त करतो. Dr. Wangel शी झालेला तिचा विवाह म्हणजे एक प्रकारची आपली फसवणूकच आहे, ह्या कल्पनेचा त्याग करण्यात ती असमर्थ असते व तिला खात्री असते की त्या समुद्रावरच्या माणसाचे पुनरागमन त्याच्यामध्ये आणि तिच्या विद्यमान पतीमध्ये शेवटची निवड करावयाचे आपल्यावर लादणार. पण ह्या मनोवृत्ती आणि कल्पना फक्त तिच्या मज्जातंतूंचा विकार वाढवितात; तेव्हा तिची पूर्वजातील उतरलेली समुद्राशी नाते असलेली अनुवंशिक विकृती तिच्या गूढ उच्छृंखल स्वातंत्र्याबरोबर तिच्या समुद्रापासून दूर असलेल्या प्रदेशावरील अस्तित्वाविरुद्ध अधिक बंड करावयास लावते. तिच्या नवऱ्याविरुद्ध असलेले तिचे अजाण बंड तो परका गृहस्थ एका वर्षाच्या अनुपस्थितीनंतर परत येतो तेव्हा अधिक तीव्र होते—व अपरिहार्यपणे तिला जवळ खेचते. ते शब्द ती Dr. Wangel कडे जोरात उद्गारते जे तिला भूतकाळात ठाऊक होते. त्या तिच्या स्वातंत्र्याच्या तीव्र इच्छेची कंपनी असतात.

‘मला ठाऊक आहे तुम्ही मला येथे ठेवू शकाल ते. तुम्हाला ते सामर्थ्य आहे आणि त्याचा तुम्ही वापर कराल यात संशय नाही. पण माझे मन, माझे विचार, माझ्या साऱ्या अनिवार इच्छा आणि कामना ह्यांना तुम्ही अटकाव करू शकणार नाहीत! त्या

तळमळतील आणि ताणल्या जातील—बाहेर अज्ञातामध्ये—जे मी निर्मिले आहे आणि ज्याचा तुम्ही माझ्या विरुद्ध अडथळा निर्माण केला आहे.’

परंतु तिच्या डॉक्टर नवऱ्याचा तिच्याविरुद्ध बळजबरी करण्याचा किंवा तिला अडथळा करण्याचा उद्देश नसतो. त्याउलट तो तिच्या मनाचा क्षोभ शक्यतो अतिशय खोल मुळांची व तिच्या दुखाःच्या कारणांची कबुली शोधण्याकडे तिचे मन वळवितो आणि जेव्हा तो परकीय प्रत्यक्ष प्रकट होतो तेव्हा तिच्या नवऱ्याची व्याधीशामक पद्धती स्वातंत्र्य म्हणूनच राहते. परकीयाच्या रूपात झालेल्या बदलामुळे परिस्थितीत Dr. Wangel च्या बाजूने परिवर्तन होते. कारण त्याच्या अनुपस्थितीत तिच्या मनामध्ये असलेल्या त्याच्या प्रतिमेपेक्षा तो कितीतरी भिन्न दिसतो. त्याच्या डोळ्यांशिवाय सुरूवातीला ती तर त्याला ओळखतच नाही. अधिक महत्त्वाची बाब म्हणजे तिला कायमचे मुकण्याचा धोका पत्करूनही निर्णायक क्षणाला Dr. Wangel तिला निवडीचे स्वातंत्र्य देऊ करतो.

‘आता तू माझ्या हक्कांपासून आणि माझ्यापासून पूर्णपणे मुक्त आहेस. आता तुझ्या स्वतःच्या खऱ्या जीवनाकडे तू परत आलीस—त्याच्या ठराविक क्रमाकडे पुन्हा परत आलीस. आता तू स्वतंत्रपणे आणि तुझ्या स्वतःच्या जबाबदारीवर निवड करू शकतेस.’

पण निवडीचे स्वातंत्र्य मिळणे म्हणजे तिच्या स्वतःच्या जबाबदारीवरचे म्हणजे वैयक्तिक स्वतंत्र जबाबदारीसारख्या गोष्टींना ती नाकारण्यालाही ती स्वतंत्र झाली हे आढळून तिला धक्का बसतो. Ellida वर असलेली त्या परक्या माणसाची मोहिनी ही निस्तेज होत जाते. तिच्या अखेरच्या निर्णयात ती तिच्या नवऱ्याला निवडते आणि ज्या अबोधतेच्या अगाधतेपासून तिला भय असते ते संपते. तिच्या भोवतालच्या वातावरणाचा सराव तिला यापुढे सोप्या कर्तव्याचे आश्वासन देतो. तिच्यासाठी त्यांचा अंगिकार करण्यासाठी परिस्थिती तिचा अंगिकार करते आणि

आता तिला मानवी प्राणी आणि पत्नी म्हणून तिच्यात असलेल्या उत्कृष्टतेची जाणीव होऊ लागते.

‘क्रमाक्रमाने मला आता तुम्ही समजू लागले आहात – (साऱ्या यातना सहन केल्यानंतर तिचा पती भाष्य करतो.) तू विचार आणि कल्पना प्रतिमेत रेखाटतेस- दृष्टीगोचर चित्रांमधून. समुद्रासाठी असलेली तुझी तीव्र इच्छा आणि तळमळ- ती मोहिनी- ज्या परक्या गृहस्थाची तुजवर होती- ती फक्त दुसरे तिसरे कुणी नसून तुझ्या अंतर्गत असलेल्या स्वातंत्र्याच्या जागृत होणाऱ्या आणि वाढत्या गरजेचे फक्त आविष्करण आहे.’

‘ओ, मला त्याबद्दल काय म्हणावे हे कळतच नाही. पण तुम्ही माझे चांगले वैद्य आहात. तुम्हाला ते सापडलं आणि योग्य उपाय करण्याचं धाडस तुम्ही केलंत- त्यानेच फक्त त्यानेच मला आधार मिळाला.’

ह्या नाटकातील लहान पात्रांचे एकीकरण अशा काही पद्धतीने केले आहे की त्यामुळे संतुलन साधावे व त्याचा (Pattern) आकृतिबंध पूर्ण व्हावा. ज्यावर तिचे खरोखर प्रेम नाही त्या अधिक म्हाताऱ्या माणसाशी लग्न करून प्रायः भविष्यकाळात कधीतरी तिची प्रतिक्शा करणाऱ्या या सारख्याच संकरासह Boletta, Gilda च्या प्रमादाची पुनरावृत्ती करित आहे असे वाटते. छांदिष्ट आणि खोडकर Gilda ही The master builder मधील सर्वथा नव्या भूमिकेसाठी प्रगट होण्याकरिता कौमार्यावस्थेच्या प्रक्षुब्ध काळातून जात आहे. ज्याचा अहंकार इच्छा असो वा नसो, उत्तेजनात्मक प्रेमाचे विडंबन करतो. तो क्षयी कलाकार Lyngstrand हा अननुभवी आहे; Falk svanhild चे Loves’ Comedy मधील मुख्य तत्व सर्वव्यापी Ballested पुन्हा समायोजनाचे (तडजोडीचे) विडंबन प्रदर्शित करतो. त्यांचे एक निष्क्रिय साधन म्हणून तो स्वतःला तांत्रिकदृष्ट्या कोणत्याही परिस्थितीत रूळवून घेणारा माणूस आहे, त्यांच्या नायकासारखा नव्हे.

The Lady From The Sea जरी त्याची प्रसन्नता शरत्काळ निस्तेज करणारी असली तरी काही बाबतीत तो The Wild Duck या नाटकापेक्षा कमीअधिक आशायुक्त शुद्धीकारक आहे. Gina आणि Hjalmar पेक्षा Ellida आणि Wangel हे अधिक उंचीच्या पात्रतेचे आहेत आणि त्यांचे परस्पर समायोजन काहीशा मोठ्या अधिक सामान्य आशयाकडे निर्देश करते. A Doll House च्या समाप्तीच्या वेळच्या Nora मध्ये आणि Ellida मध्ये तरीही नक्कीच संबंध आहे. संपूर्णतया समायोजित विवाहाचे चमत्कारांचा चमत्कार (Miracle of miracles) हे सोडून जाताना Hjalmar ला दिलेल्या सूचनेचे Nora चे शब्द हे Ellida आणि तिच्या नवऱ्याकडून मिळवले जातात. त्यांची जीवनातील वास्तविक स्थिती किती माफक आहे याला महत्त्व नाही. पण दोघेही आता त्यांच्या भवितव्याची परिपूर्ती करू शकतात. Ellida च्या सराव (Acclimatization) या शब्दात जी त्यांचा कंटाळवाणेपणा दूर करू शकेल अशा यापुढील चैतन्यातील दैनंदिन कर्तव्यांचा ती खुशीने स्वीकार करते- असा सखोल अर्थ भरला आहे. जर Ellida च्या दैवाशी Hedda Gabler मधील Hedda च्या दैवाची तुलना केली तर चुकीच्या जुळणीचे दुसरे नाटक पण वेगळ्या दृष्टीकोनातून येते- या नाटकाचे निश्चित असे गर्भितार्थ उत्कृष्टरित्या समजू शकतील.

Ibsen An Approach

Janko Lavrin

p. 107-110

HEDDA GABLER

1890

इब्सेनचे हे तेविसावे नाटक.

हेडा गॅब्लरने सर्वसामान्य वाचकासह अनेक टीकाकारांना गोंधळात टाकले आहे. इब्सेनच्या टीकाकारांपैकी (Lothar) तर त्यात The Vikings in Helgeland चे अत्याधुनिक विडंबन पाहतो. हेडाचा संबंध अद्ययावत हियुर्डीसशी लावला आहे. हियुर्डीसचा सुस्वभावी पण मूर्ख नवरा गुणार Tesman शी मिळता जुळता आहे. Sigurad हा Eilert Löveborg शी आणि Agny ही Thea Elvsted शी मिळती जुळती आहे. हा सारा सत्याभास आपल्याला कुठेच नेत नाही. हे तितकेच सत्य आहे की इब्सेनने त्याच त्याच पात्रांचा आणि प्रसंगांचा पुनः पुन्हा वापर केला आहे परंतु त्यातून त्याने काहीतरी नव्या गोष्टींवर प्रकाश पाडला आहे. आणि Hedda Gabler ही नव्या गोष्टींनी- अगदी ती स्वतः नायिका असल्यापासूनच्या गोष्टींनी परिपूर्ण आहे. व हे संस्मरणीय व त्याच वेळेला ज्हासाला लागलेले चित्र आहे. जे त्याने कधीही निर्माण केले नव्हते. तिचा विजोड (maladjusted) विवाह हा निश्चितपणे एका युगाच्या अस्ताबरोबर कलंकित होतो, आणि जे सर्वत्र व्यापते ते वातावरण The Lady From The Sea च्या विरुद्ध पूर्णपणे बंद गल्लीसारखे असते.

तिच्या लांब मधुचंद्राच्या लंबप्रवासातील तिने सहन केलेल्या थकव्याच्या यातना (दरम्यानच्या ज्या काळात तिचा नवरा Jörgen Tesman, संकुचित वृत्तीचा पंडित, Brabant मधील मध्ययुगीन घरगुती हस्तकलेचे साहित्य त्याच्या प्रबंधासाठी गोळा करित असतो.) हेडाला Christiania येथे आल्यावरही काही कमी झाल्यासारखे वाटत नाही. ही सैनिकी परंपरुबरोबर वरिष्ठ कडक विशेषाधिकार असलेली पण दुर्बल असलेली स्त्री सनैराश्य सामान्य पतीचा द्वेष करतो, मध्यमवर्गीय

संभावितपणाचा वास असलेला नुकताच घेतलेला एक छोटा बंगला, त्याची दयाळू अंतःकरणाची आत्या, आणि तिची नुकतीच सुरू झालेली गर्भावस्था ज्यापासून तिला भावी मातृत्वाचा आनंद व्हायला हवा परंतु तिला त्याचा तिटकारा वाटतो. Ellida सारखी ती मोठ्या प्रमाणावर जीवनप्रीत्यर्थच निर्मिलेली वाटते. तिची सौंदर्याविषयीची, स्वातंत्र्यासाठी व तेजस्वितेसाठीची गूढ लालसा, परंतु तिने आपले पंख पसरण्यापूर्वी तिच्या दूषित पूर्वग्रहाने व विशिष्ट वर्गाच्या लौकिकाने हे सारे निःसत्व बनते. तिचं सत्व सभ्य होऊन जातं. तिच्यामध्ये जे काही चांगले गूढतेने वास करीत असते ते सारे निवृत्तच नव्हे तर कलुषितही होऊन जाते. उदा. तिचे सौंदर्याविषयीचे प्रेम ङ्हास पावते व त्याचे रूपांतर सौंदर्यात्मक डौलात होते. तिची दाबून टाकलेली इच्छा अखेरीस दुसऱ्यांच्या गोष्टीकडे (लव्हबर्गसारख्यांच्या) चोरून पाहण्याची (जणू काही ती किल्लीच्या भोकातून पाहते) मत्सरी दृष्टीत रूपांतरित होते व ती इतकी बेफिकीर होते की ती स्वतः तिचं जीवन कमीत कमी निषेधार्थक बनून जातं. नैतिक पातळीचा अभाव असतानाही ती 'हे केलेले आणि हे केलेले नाही' ह्या नियमाच्या मागे पोकळीशिवाय काही नाही- त्यांना ती संकुचित वृत्तीची होते. हे काही तिचे नीतिशास्त्र नव्हे पण गोडबोल्या जज्जब्रॅकशी जो कौटुंबिक त्रिकुटात कुशल असतो त्याच्याशी असलेल्या व्यभिचाराच्या प्रकाराची तिला भीती वाटते. भूतकाळात असा एक काळ होता की त्यावेळी हेडा तरूण, वर्धिष्णू, व्यासंगी (आणि टेस्मनचा साथी) Elliert Löveborg साठी तिच्यात प्रेमासारख्याच काहीतरी भावना निर्माण झाल्या होत्या. ती त्याचा, जरी त्याच्या लज्जास्पद जीवनामुळे समाज त्याला स्वीकारीत नसला तरी ती त्याचा निर्दयपणे पाठलाग करते. पण त्यापैकी पहिलीच एक गोष्ट हेडाला आश्चर्यचकित करते व ती म्हणजे तिला ख्रिस्तियाना येथे आल्यावर असे कळते की लव्हबर्ग पुन्हा त्या शहरात आला असून तो आता सुधारणा झालेले पात्र व संस्कृतीवरील बहुचर्चात्मक ग्रंथाचा लेखक झाला आहे. यातून हे उघडकीस येते की हे त्याच्या जीवनातील परिवर्तन हेडाच्या जुन्या परिचित Thea

Elvsted ला देशातील खेडवळ भागाच्या बाईकडून होते, त्यामुळे लव्हबर्गचे पाय स्थिर होतात व तो आपल्याला मिळालेल्या दैवी देणगीला लायक ठरतो. पण Thea ला लव्हबर्गच्या शहरी जीवनावर विश्वास नसतो. म्हणून ती साऱ्या रितीरिवाजाला लाथाडून त्याचा शोध घेण्यासाठी त्याच्या मागोमाग राजधानीच्या शहरी येते. तसेच ती टेस्मनला अशी विनंती करते की लव्हबर्ग आल्यास त्याचे त्याने स्वागत करावे व त्याला भेटावे.

जिज्ञासेमुळे हेडाच्या मनात खळबळ निर्माण झालेली असते. पण नेहमीप्रमाणे बाह्यतः ती स्वतःवर ताबा ठेवून शांत राहते. तिच्या नेहमीच्या कौशल्याने तिला जे काही हवे असते ते हेडा Thea कडून काढून घेते. पण येथे लव्हबर्गलाच स्वतः बोलावले जाते आणि त्याचे स्वागत होते. त्याची भेट ही हेडा व लव्हबर्गची दुहेरी शोकांतिका दर्शवते.

IV

एकेकाळी तिचा दास असलेल्या असाधारण माणसावर Thea चा एवढा परिणाम झालेला पाहून तिच्या मनात मत्सर निर्माण होतो व तिच्या शक्तीचा त्याच्यावर प्रभाव पाडण्याचा ती प्रयत्न करते. त्यासाठी या वेळीच संधी प्राप्त होते. आपल्या राक्षसी धूर्तपणाने Thea चे राजधानीतील तिथे येणे व लव्हबर्ग विषयीचा तिचा अविश्वास असणे ह्या गोष्टी काढून घेते व चिडते. त्याच्या सामर्थ्याविषयीचे आपले मत उच्च प्रकारचे असल्याचे हेडा ढोंग करते. त्याच्यावरील आपला विश्वास प्रकट करण्यासाठी ती अधिक चैतन्यपूर्ण अशा Assessor Bracks च्या पार्टीत जाण्याची आज्ञा करते जी एका विशिष्ट प्रकारच्या अविवाहितांसाठी योग्य असते. Thea चे संशय न जुमानता लव्हबर्ग पार्टीला जातो. पण ही परीक्षा त्याला महागच

पडते. त्याच्या पूर्व दुर्बलतेपासून दूर न जाता तो पूर्णपणे पितो. हेडाच्या अपेक्षेप्रमाणे तो हिरवी पाने बांधलेला विजयी नायक होऊन परत येत नाही. पण एका निंद्य स्त्रीच्या फ्लॅटमध्ये तो जातो. त्याच मार्गावर तो आपल्या सुप्रसिद्ध पुस्तकाच्या उत्तर भागाची हस्तलिखित प्रत गमावतो. (जे त्याने टेस्मनला वाचून दाखवण्याचे वचन दिले होते.) आणि त्याचा शेवट पोलिसांबरोबरील लज्जास्पद झटापटीत होतो.

लव्हबर्ग स्वतःला पुन्हा समाजाच्या कुंपणापलिकडे पडलेला पाहतो व ह्या वेळेला चांगल्यासाठीच जिच्या मुलाचा शोक करावा लागतो त्या Thea च्या आईची दुःखपूर्ण निराशा ही हेडाच्या अनादरयुक्त शांततेच्या चांगलीच विरुद्ध वाटते. तिच्या पराभवामुळे हेडा अजूनही Thea मत्सरी असते की ती लव्हबर्गचे हस्तलिखित जाळण्यापासून स्वतःला परावृत्त करू शकत नाही. लव्हबर्ग तिचा निरोप घ्यायला येतो तेव्हाही तिची शांतता तीच असते. त्याला हे ठाऊक असते की समाजदृष्ट्या तो संपला आहे आणि ती सुद्धा. पण त्याची निर्भत्सना करण्याऐवजी ती त्याला आपल्या मृत पित्याचा एक पिस्तूल देऊन त्याने आपल्या प्रतिष्ठेने मेले पाहिजे अशी आज्ञा करते.

पुन्हा एकदा सारे काही उलटे सुलटे होते. लव्हबर्ग काही प्राचीन जपानी अधिकाऱ्यासारखा रितीरिवाजाप्रमाणे आत्महत्या करित नाही पण आपले हस्तलिखित त्या बाईने चोरले असा चुकीचा संशय घेऊन त्या वेश्येशी भांडण करतानाच पोटात प्राणघातकपणे गोळी लागून मरतो. त्यापेक्षाही व्हाईट गोष्ट म्हणजे Assessor Brack ते पिस्तूल हेडाच्या पिस्तूलापैकी एक आहे हे ओळखतो व गप्प बसायची किंमत (ज्यामुळे तिला तिटकारायुक्त अफवांपासून तो वाचवू शकतो) म्हणजे त्यांच्यातील त्रिकोण होण्याची आशा असते. तथापि हेडाला अशी अपेक्षा असल्यानंतर ती बंड करते तिचे स्वातंत्र्य हे रिते असू शकते. जरी ती ते आपल्या मनाने प्रतिपादन करते तरी ब्रॅकला बहुधा आपल्या विजयाची खात्री असते. पण जेव्हा टेसमन Thea ने टाचून ठेवलेल्या टिपणावरून लव्हबर्गचे हस्तलिखित पुन्हा जुळवत असतो तेव्हा जवळच्या खोलीतून बंदुकीच्या गोळीचा आवाज येतो व हेडा गतप्राण झालेली असते.

V

इब्सेनची हेडा काचोळी (चिलखत) घातलेली (ती ऑडित देवाची दासी असते.) Valkyrie असते- असे एक टीकाकार म्हणतो- हा एक निराशेचा आभास आहे.

The Lady From The Sea मधील Ellida ही त्या विरोधी असून पण त्या मूलतः वेदनाबरहुकूम वातावरणाशी जुळवून घेण्याची तिची इच्छा असते. म्हणून तिला त्यात काही जागा सापडत नाही. तिचे लग्न काहीसे असत्य आणि आकस्मिक असते- समस्या बनण्याइतके आकस्मिक असते. हे फक्त ज्ञासाच्या मार्गाला लागलेल्या एक युगाच्या अस्ताच्या स्त्रीचे सोयीस्कर आश्रयस्थान आहे. तिची व्यर्थता आणि कंटाळवाणेपणाचा ती बळी ठरते. पण ती अव्यक्त शोकांतिकेच्या सामर्थ्याचा आकार धरते- ते बहिर्द्वाराच्या अभावी नाश पावते. हेडाची ती निराशा असते. ती निःसंशय जगातील अनेक संधींनी युक्त पण ती ते शोधू शकत नाही. हे आपण इब्सेनच्या टिपणावरून वाचू शकतो. जीवनातील एका हेतूच्या आवश्यकतेमुळे तिला पीडा निर्माण होते. तिच्या घमेंडखोर आणि विमुक्त काचेच्या उष्णघटाचे अस्तित्व यात तिला स्वतःची जाणीव होऊ शकेल असे काही कार्यच नसते. म्हणून तिच्या अविरत अंतर्बाह्य पोकळीमुळे ती आपल्या जीवनाचा शेवट करते.

Hedda Gabbler आणि The Lady From The Sea ही एकाच्या जीवनाच्या तडजोडीच्या पेचाप्रत पोहोचते जी दोन विरुद्ध तरीही पूरक अखेरीच्या- पूरक त्यांच्या विरोधासाठी. कारण नेहमीप्रमाणे, इब्सेन हा येथे थांबू शकत नाही आणि थांबला नाही. तो त्याच्या लक्ष्याचे स्थलांतर खऱ्याखऱ्या अस्सल वैयक्तिकतेकडे करतो. ज्याला त्याचा हेतू सापडलेला असतो, जीवनातील कार्य जीवित हेतू सापडलेला असतो. आणि तरी तो पराजित होतो. जरी हेडाच्या पद्धतीपेक्षा भिन्न असते हेच आपणास इब्सेनच्या सर्वात गोंधळाच्या नाटकाप्रत The Master Builder प्रत आणतो.

Janko Lavrin

ह्या नाटकाचे शीर्षक Hedda Gabbler असे आहे त्यामुळे हे व्यक्तिमत्त्व पतीच्या पत्नीपेक्षा वडिलांची ती मुलगी आहे हे दर्शवण्याचा माझा हेतू आहे.

हे असे नाटक आहे की ज्यात मी खरोखर म्हणताता (So-called) त्या समस्या हाताळलेल्या नाही. मुख्य गोष्ट म्हणजे अशी की मला निश्चित अशा परिणामकारक सामाजिक स्थिती, अर्थ आणि रोख यांच्या पार्श्वभूमीच्या विरुद्ध मानवी प्राण्याची चित्रे यांच्यावरही त्यांचे दैव चितारायचे आहे.

Count Moritz Prozor 4 Dec 1890 इब्सेनचे पत्र

Critical Anthology p.127.

THE MASTER BUILDER : (1892)

इब्सेनचे हे चोविसावे नाटक.

इब्सेनच्या नाटकातील अर्थ वाचण्याच्या प्रयत्नाबद्दल इब्सेनला नेहमी आश्चर्य वाटत असे. Ernst Motzfeldt ने The Master Builder च्या प्रकाशनानंतर इब्सेनशी त्याच्या झालेल्या संवादाची त्याने पुढीलप्रमाणे नोंद करून ठेवली आहे. इब्सेन म्हणतो:

ते जे काय गहनता आणि प्रतिके माझ्या अंगी लावतात ते विलक्षण आहे. मला काही पत्रे आलेली आहेत आणि त्यातून अशी विचारणा केलेली आहे की त्या नऊ बाहुल्यांतून (श्रीमती सॉलनेसच्या) नऊ कलादेवतांचा अर्थ व्यक्त होतो, आणि मेलेली जुळी म्हणजे एक Scandinavianism आणि माझ्या स्वतःचा आनंद आहे. त्यांनी असे सुद्धा विचारले आहे की त्यांचा संबंध St. Paul च्या Epistle शी आहे किंवा Book Of Revelation शी आहे काय- ज्यांच्याबद्दल मला अजूनही माहिती नाही. मी जे लिहिले आहे तसे लोक वाचू शकत नाहीत काय? मी फक्त लोकांबद्दल लिहितो मी प्रतिकात्मक लिहित नाही. लोकांच्या अंतर्गत जीवनाविषयी जे मला एक मानसशास्त्र ठाऊक आहे, जर तुम्हाला आवडले तर. मी खरोखर जिवंत लोकांचे चित्रण करतो. कोणतीही महत्त्वाची व्यक्ती ही प्रामुख्याने काही प्रमाणात का होईना पण त्या काळातील विचार आणि कल्पना ह्यांची प्रतिनिधी असते, म्हणून अशा व्यक्तींच्या अंतर्गत जीवनाचे चित्र हे प्रतिकात्मक वाटते. आणि मी अशाच लोकांची निर्मिती करतो, चांगल्या कारणाने. मी नेहमी हेडा गॅब्लर बरोबर Munich च्या कमानित चालत असतो आणि मी स्वतःही काहीसा अशाच अनुभवातून गेलो आहे.

Solness आणि त्याची पत्नी ह्या योग्य व्यक्ती आहेत ज्यांचे एकमेकांशी जुळत नाही आणि म्हणून ते त्यांच्या जीवनात एकत्र असे सुखी नाहीत. वस्तुस्थिती अशी असूनही ते दुःखी वाटत नाहीत. एकमेकांबद्दल त्यांनी आदराची भावना असूनही

मृदुतीव प्रेम असूनही त्यांना जसे रहायला असायला हवे होते तसे ते राहत नाहीत. ते एकमेकाला आपल्या वर्चस्वाखाली ठेवतात आणि एकमेकांना प्रतिबंध करतात. त्यांचे अत्यंत वाईट गुण प्रकाशात येतात. आणि ते सतत ध्यान करीत बसतात. कारण प्रत्येक जण आपली मनमानी करतो आणि दुसऱ्यामध्ये सहभागी होत नाही. Hilde आणि Solness यांच्यात विरोध आहे. त्या काही असामान्य व्यक्ती म्हणून चितारल्या गेल्या नाहीत. ते फक्त मानसिकदृष्ट्या समान आहेत. एकमेकांकडे दृढतेने आकर्षिले गेले आहेत त्यांना असेही वाटते की आपण एकमेकांचे आहोत. आणि जीवन हे त्यापेक्षा अधिक समृद्ध व्हावे व लोक अधिक उत्कृष्ट असावेत. (Hilde त्याला- जे त्याला पूर्वी करण्याची इच्छा नव्हती ते Brovik साठी त्याला करायला लावते- त्याची पत्नी त्याला तसे करायला लावते का?) आणि त्यांचे नाते त्यांचा अवमान करण्याऐवजी त्यांना उन्नतावस्थेत नेते. नंतर झगडा सुरू होतो. एकास जीवनाविषयीची आसक्ती अजून आहे. सुखाची आवश्यकता आहे. नंतर पराजित परित्यागाशिवाय जगणे अशक्य आहे. ही भावना जागृत होते. म्हणून ते हवेत किल्ले बांधायचे ठरवतात. आणि चैतन्यात राहतात. बऱ्याच दिवसांपासून त्याला ही गोष्ट करणं अशक्य असतं. ती गोष्ट करण्यासाठी ती त्याला तो पूर्वी ज्या ठिकाणी असतो त्याहून अधिक उंच उचलते. पण तो त्यासाठी त्याचे जीवन धोक्यात घालतो आणि मरतो. पहिल्यांदाच त्याच्या आनंदासाठी, तो मिळवण्यासाठी त्याला त्याच्या जीवनाची किंमत मोजावी लागली हे वेडेपणाचे होते काय?

आमच्या संभाषणात त्याने असे म्हटले आहे की दोन जणांचे एकमेकांवर खूप प्रेम आहे पण ते त्यांना मिळवू शकत नाही याला दुःखी प्रेम म्हणता येणार नाही. दुःखी प्रेम त्याला म्हणता येईल की दोन व्यक्तींचे एकमेकांवर प्रेम आहे. त्यांचे लग्न झालेले आहे पण त्यांना असे वाटते की आपण एकमेकांसाठी योग्य नाही आणि एकत्र सुखाने नांदू शकत नाही.

Ibsen A Biography : Michael Meyer p.727-28.

LITTLE EYOLF

(Lille Eyolf)

Play In Three Acts

1894

इब्सेनचे हे पंचविसावे नाटक.

Little Eyolf हे वरवर जरी स्थिर दिसत असले तरी इब्सेनने ते काळजीपूर्वक आणि विचारपूर्वक लिहिलेले नाटक आहे. पहिल्या अंकातील विपत्ती सोडल्यास फक्त चर्चा आणि संवाद याव्यतिरिक्त तेथे काहीच घडत नाही. पण ह्या गोष्टी त्याला मानसशास्त्रातील तीव्र कल्पना आणि सामर्थ्य ह्यांनी समृद्ध होण्यासाठी प्रतिबंध करित नाहीत. ज्याच्या भवती काही इब्सेनप्रणित पेच गोळा झालेले आहेत त्या केंद्रामध्ये पुन्हा मानवी जबाबदारीची तत्वे आहेत. अल्फ्रेड आणि रिटा ह्यांना त्यांच्या एकुलत्या एक मुलाच्या हानीमुळे ज्या परिस्थितीतून जावे लागते त्याच्या अंतर्गत परिवर्तनाच्या स्वरूपाचे सामर्थ्याने स्पष्टीकरण व्हावे अशाच पद्धतीने त्याची मांडणी केली आहे.

जेव्हा आयोल्फ हा अतिशय लहान असतो व त्याचे आईवडिल कामुकावस्थेत गुंग झालेले असतात तेव्हा तो टेबलावरून पडून पांगळा झालेला असतो. या त्यांच्याच अहंकाराच्या शिक्षेकडे दोघांपैकी कोणाचेही लक्ष नसते. नंतर लंगडणाऱ्या लहानग्या मुलाला पाहून त्यांना सतत त्या अप्रिय आणि लाजिरवाण्या अशा गोष्टींची आठवण होत असते. वास्तविक ते त्याला टाळत असतात. शेवटी एके दिवशी अल्फ्रेड अचानक मुलाविषयी आपल्या मनाचा कल बदलतो आणि त्याचा खरा पिताही व्हायचे ठरवतो. पण अचानक व्यत्यय येतो आणि विकारवश आणि स्वामित्व गाजवणारी रिटा तिच्या नवऱ्याच्या साऱ्या सहानुभूतीची फक्त तिच्यासाठीच अपेक्षा करते, आयोल्फशीच सहभागी होण्याच्या कल्पनेने ती चिडते. अल्फ्रेड अल्मर्स मध्ये

सोलनेसची भयंकर निष्ठुरता नाही. तो रॉस्मरच्या जवळ आहे- कमीत कमी आत्मकेंद्री आणि सोशिकतेच्या त्याच्या चिंतनात आणि सोशिकतेत. जी त्याला कधीच शांततेत राहू देत नाही अशा प्युरिटन सदसद्विवेकबुद्धीशी तो सहभागी होतो. रॉस्मरप्रमाणे (बीटाच्या आत्महत्येपूर्वी) उतावळ्या सुखलोलुप पत्नीबरोबर रहावे लागते. तेव्हा तो याबाबतीत अधिक प्रेमशून्य असतो आणि कोणत्याही किमतीवर तो रिटाशी पूर्णपणे जुळते घेत नाही. आपल्या सावत्र बहिणीला मदत करण्यात, On Human Responsibilities ह्या जाडजूड मोठ्या पुस्तकासाठी ते लिहिण्यासाठी वेळ काढण्यात त्याला ज्या गोष्टीने समर्थ बनवलेले असते ते म्हणजे रिटाची संपत्ती व त्यासाठीच त्याने तिच्याशी लग्न केलेले असते. अल्फ्रेडची आस्थाबद्दलची आसक्ती तिचा सहवास त्याला पत्नीपेक्षाही प्रिय असतो ही गोष्ट आपल्याला परत मागे रॉस्मर आणि त्याचे आधीच्या जीवनकार्याच्या जागी एका नव्या महत्त्वाच्या गोष्टीची पुनःस्थापना करतो.

तो जेव्हा एकटाच पर्वतराजींमध्ये भटकत असतो तेव्हा त्याच्यात हे परिवर्तन घडून येते व तेथेच त्याचा मार्ग चुकतो. वाईटाची अपेक्षा करता त्याला आपल्या सहप्रवाशाच्या सहवासात आपण मृत्यूशी सोबत करीत आहोत याची जाणीव होते पण नंतर योग्य मार्ग सापडतो आणि तो वाचवला जातो. ह्या अनुभवाखाली तो अनेक गोष्टी पहावयाला लागतो- नव्या प्रकाशाचा समावेश असलेले त्याचे नवे जाडजूड पुस्तक. म्हणून तो त्याच क्षणी ठरवतो की जबाबदारीच्या उपपत्तीच्या ऐवजी ते आचरणात आणावे. कोणत्याही पुस्तकापेक्षा किंवा प्रबंधापेक्षा जो आपल्या अपराधी आईवडिलांना नेहमी परका वाटायचा त्या लंगड्या लहानग्या आयोल्फचा आनंद अधिक समर्पक नव्हता का? त्याच्या निश्चयाचा बदल आचरणात आणून आयोल्फच्या भवितव्यासाठी सारी शक्ती अर्पण करण्यासाठी उशीर न लावता तो घाईने घरी येतो. 'विशिष्ट कार्य ह्या जगात आहे या दूषित, विरूप आणि निराधार कल्पनांकडून मी स्वीकृत केलो गेलो आहे' इब्सेन नाटकाच्या टिपणात त्याला सांगायला लावतो-

काहीशी अत्यंत महत्त्वाच्या आणि काही क्षणांसाठी माझ्या एकट्याच्या संदर्भात- काही झाले तरी अल्फ्रेड खरा पिता बनण्यासाठी आणि आयोल्फच्या आत्म्याच्या दाट शक्यतेच्या विकासासाठी निघतो.

‘त्याच्या स्वभावातील श्रेष्ठ बीजांकुरणासाठी, त्याला चांगली फळेफुले येण्यासाठी मी त्याचे पोषण करीन आणि मी याहीपेक्षा अधिक काही करेन! मी त्याला त्याच्या इच्छांमध्ये सुसंवाद निर्माण करून त्याच्यापुढे साध्य करण्यासाठी त्याला मदत करीन. आयोल्फ, जर त्याला वाटलेच तर माझे कार्य तो पुढे चालू ठेवील. किंवा तो त्याचे जे काही सर्वस्व असेल त्याची निवड करील. कदाचित ते उत्कृष्ट राहिल. शेवटी माझे जसे काही असेल तसेच मी राहू देईन.’

येथे रिटाची असूया येते. अल्फ्रेड मध्ये झालेल्या ह्या परिवर्तनामुळे तिच्या विकारवश तरूण रक्ताच्या स्वभावाचा तिला आनंद होत नाही आणि ती अनुरूप प्रतिक्रिया व्यक्त करते. तिची अल्फ्रेडशी हमरीतुमरी चालली असतानाच जणूकाही मंत्रमुग्ध झालेला हा लहानगा लंगडा मुलगा रॅट वाईफ च्या मागे (Hamelin च्या Pied piper ची अस्पष्ट आठवण करून देणाऱ्या इब्सेनच्या दुर्बोध प्रतिकांपैकी एक प्रतिक) सरळ धक्क्याकडे जातो. त्याच क्षणाला तेव्हा रिटा, अल्फ्रेडच्या प्रेमावर फक्त तिच्या स्वतःचाच हक्क दर्शवते की तिच्या इच्छेप्रमाणे आयोल्फचा जन्म कधीच झाला नाही. त्याच वेळी तो मुलगा समुद्रात पडतो आणि बुडतो. फक्त एकच गोष्ट वाचते, ती म्हणजे तरंगणारी कुबडी- त्याच्या आईवडिलांना त्यांच्या अपराधाचे स्मरण करून देणारी वस्तू. ही विपत्ती रिटा आणि अल्फ्रेड अल्मर्स या दोघांच्या अंतर्गत नाट्याच्या प्रारंभाचे निदर्शक ठरते. नाटकाचा उर्वरित भाग आयोल्फच्या मृत्यूच्या प्रतिक्रिया व्यक्त करण्यात किंवा त्यांच्यावरील नैतिक परिणामात खर्च केला गेला आहे. आयोल्फ जरी मृत असला तरी तो अदृश्यपणे सर्व काळ उपस्थित असतो आणि खरे पाहता सर्व नाटकावर वर्चस्व गाजवतो.

III

दोघेही आईवडिल त्यांच्या मुलाच्या मृत्यूच्या धक्क्याने मूर्छित होतात. त्यात नैतिकदृष्ट्या जबाबदार असणारी कल्पना ही प्रथमतः त्यांच्या डोक्यातच येत नाही. त्याची आकस्मिक क्रूरता आणि मूर्खता हे त्यांची जाणीव संपवून टाकतात आणि कितीतरी काळापर्यंत त्यातला अर्थ शोधण्यास ते असमर्थ ठरतात.

‘तुला ह्या अशा गोष्टींचा अर्थ काय असेल याची कल्पना करता येईल काय? (दुसऱ्या अंकाच्या सुरुवातीलाच अल्फ्रेड आपल्या सावत्र बहिणीला आस्ताला विचारतो) कारण काही झाले तरी त्यात अर्थ आहेच की जीवन अस्तित्व- दैव हे पूर्णपणे अर्थहीन राहूच शकत नाही.’

‘ओ, ह्याबद्दल निश्चित असं कोण सांगू शकेल? माझ्या प्रिय अल्फ्रेड?’

‘नाही, नाही, माझा विश्वास आहे तू अगदी बरोबर आहेस. कदाचित सारी गोष्ट ही दैवगती आहे- तिच्या मार्गाने चालणारी सुकाणूविरहित वाहून नेलेली विध्वंस झालेली. मी हे कसं आहे ते म्हणायचं धाडस करतोय. कमीत कमी मला वाटतं तसंच आहे ते!’

त्याला त्याच्याविषयी खात्री नाही. पण आयोल्फच्या मृत्यूमागे काहीतरी आणखी आहे असा त्याचा समज असतो. काय आहे मग ते? रिटाच्या अहंकार आणि विषयलोलुपतेबद्दलची शिक्षा? पण ते तसे असले तर त्या निष्पाप आयोल्फलाही ते भरावं लागावं? आणि धक्क्यावरील त्या मुलांनी त्याला का वाचवलं नाही? सारे जण तर चांगले पोहणारे होते. सारी गोष्ट पूर्णपणे निराधार आणि निरर्थक आहे. आणि तरीही जीवनक्रमाला त्याची गरज आहे. नंतर त्या दोघा मतापित्यांमध्ये परस्पर कुत्सित आणि दुखावणाऱ्या निर्भत्सना सुरू होतात. अल्फ्रेड त्याच्या पत्नीला ह्याच्या मुळाशी तिचा अहंकारी धक्का आहे हे म्हणायलाही कचरत नाही. ज्यानंतर रिटा जिला त्याच्या प्रच्छन्न (Hidden) पोकळ दिमाखाची जाणीव होते ती त्याच्यावर शेरा मारते

की तो काही तिच्यापेक्षा कमी अहंकारी नाही. सूक्ष्म दोषासह ती स्पष्टीकरण करते की पुस्तके लिहिण्याचे सोडण्याचा व आयोल्फसाठी संपूर्ण जीवन समर्पित करण्याचा त्यांचा निर्णय म्हणजे गुप्त वेशातील अहंकार आहे.

‘कारण तुम्ही तुमच्या स्वतःच्या संशयामुळे तुमचा नाश करून घेतला. कारण जगात राहण्यासाठी काही मोठा व्यवसाय आहे की नाही याबद्दल तुम्ही साशंक व्हायला सुरूवात केली होती... आणि मग जीवन कशाने तरी परिपूर्ण करण्याची गरज तुम्हाला वाटू लागली. म्हणून गरीब बिचाऱ्या लहानग्या आयोल्फची गोष्ट तुम्हाला बनवायची होती. तुमच्या अंतःकरणात डोकावून पहा. तुमच्या कृतीखाली आणि मागे काय आहे याचा शोध घ्या.’

‘माझ्याविषयी सुद्धा असं तुला वाटतं?’

पण अशा प्रकारची त्यांची हमरीतुमरी आयोल्फच्या मृत्यूचे कोडे सोडवण्यास किंवा अर्थ लावण्यास मदत करीत नाही. आयोल्फच्या संदर्भातील भूतकाळातील त्यांचा अपराध आणि प्रायश्चित्त घेण्याची वर्तमानातील गरज यातून जेव्हा त्यांना फक्त अशी जाणीव होते की ह्या उत्तरासाठी त्यांनी त्यांच्या अंतःकरणातच शोध घेतला पाहिजे तेव्हा त्या दोहोत काहीतरी परिवर्तन घडते आहे असे दिसू लागते. त्यांच्या डोळ्यामध्ये विपत्ती जणू अर्थ आणू लागते. शेवटी ज्यांचा ते स्वीकार करतात त्या प्रायश्चित्ताच्या कल्पना जरी ख्रिस्ती अध्यात्माहून कर्माच्या नियमाच्या यांत्रिक कृतीच्या जवळच्या वाटतात. बाह्य किंवा खोल धार्मिक जाणिवेच्या समर्थ नैतिक धक्क्याने जरी ते प्रवृत्त केले गेले होते तरी ते रिकामेच दिसत. तो पुनरुद्धारशिवाय जागृतावस्थेकडे नेणारा जगाच्या न्यायाचा दिवस होता. न्याय तुझ्यावरचा आणि माझ्यावरचा.... ज्याला आपण दुःख आणि चिंता म्हणतो..- तो खरोखर सदसद्विवेकबुद्धीचा छळ आहे रिटा, दुसरे काही नव्हे.

त्याचप्रमाणे राँस्मर आणि रिबेकाचेही. ते त्यांच्यावरील न्यायावर विश्वास ठेवीत नाहीत- जरी ते ‘विचित्र नियमापुढे’ वाकतात ज्याच्या स्विकृतीने त्यांच्या हृदयावर आणि मनावर परिणाम झालेला असतो. तेच दुःख जे सुरूवातीला त्यांना

परस्परांविषयी अतिशय कटू बनवते क्रमाने त्या दोघांनाही शुद्ध करते. पण जी नैतिक पातळी त्यांनी गाठलेली असते ती थंड आणि रिती असते. “रितेपण आणि पोकळी साऱ्या बाजूंनी--- जिथे जिथे मी पाहतो...” रिटा ही पोकळी भावी कार्याने भरून काढण्यासाठी उत्सुक आहे यात काही आश्चर्य नाही- आनंदाची ही हानी भरून काढण्यासाठी समतोल साधण्यासाठी. जसे इब्सेनने आपल्या टीपेत लिहिले आहे. आनंदाच्या समान काही नाही पण काही तरी असे आहे की ते, जीवन जगण्यालायक बनते.

ही खरोखर माफक मागणी आहे. Brand च्या काही अंशी सर्वसामान्यपणे ‘सर्व किंवा काहीच नव्हे’ पण सर्व बाजूंनी रिकाम्या पोकळीपेक्षा काहीही बरे. जी पोरं आयोल्फला वाचवू शकली नाहीत त्या गबाळ पोरंंना सुशिक्षित करण्यापलिकडे तिची युक्ती जात नाही. तेव्हापासूनच ज्यालासुद्धा ही रिती पोकळी भरायची असते त्या आपल्या पतीबरोबर ती यातच जाऊन मिळते.

‘आपल्यापुढे खूपच त्रासदायक काम आहे रिटा.’

‘तू पाहशीलच आता आणि नंतर विश्रांतीची शांती मिळेल आपल्याला.’

IV

शेवट काही Chekhov च्या Uncle Vanye हून भिन्न नाही. अति परिश्रमाच्या आवरणाखाली परित्याग. ह्या बाबतीत भूतदयेवर जोर दाखवला आहे. कदाचित ही, ज्याचे संक्रमण इतर मुलांकडे होते आहे त्या तिच्या मुलाच्या मृत्यूनंतरची मंदगतीने होणाऱ्या मातृत्वाची जागृती आहे. जर असे आहे तर जीवनाविषयीची तिची पूर्व आसक्ती निघून गेलेली आहे. पूर्वीसारखी ऐहिक जगाशी ती जखडलेली नाही. ती आता तिच्या नवऱ्याबरोबर वर आकाशात ताऱ्यांकडे आणि भव्य शांततेकडे पाहण्यासाठी मुक्त झाली आहे. ते काही विश्रांतीचे जीवन नाही तर सहन केलेल्या नैराश्याचे आहे.

तथापि जरी इब्सेन हे दारूण विषण्ण बनविण्यास उत्सुक असला तरी तो आस्ताचा चाहता बोग्हेम या तरूणाचा काहीसा निर्विवाद विरोध दर्शवितो. स्वभावाने क्रियाशील असलेल्या बोग्हेमला बिकट समस्यांवर चिंतन करायला वेळ नाही. ज्याच्या परिपूर्णतेतच त्याचे पारितोषिक आहे अशा बांधकामातच तो आपला आनंद पाहतो. 'ओ, किती नेत्रदीपक जग आहे हे- आणि अशा जगात रस्ता बांधणारा होणं हे किती आनंदाचं आहे!' परंतु त्याचा साधा आशावाद आपल्याला या नाटकाच्या शेवटी पर्वतराजीतील अल्फ्रेडच्या सहप्रवाशाबरोबरचे स्तब्ध स्वर ऐकण्यापासून प्रतिबंध करित नाही. आणि हे सूर इब्सेनच्या शेवटच्या दोन नाटकांमध्ये John Gabriel Borkman आणि When we dead awaken मध्ये अक्षरशः मृत्यूच्या नृत्यात विस्तृत झालेले आहेत.

Ibsen An Approach

By Janko Lavrin

p.123-127.

LITTLE EYOLF

Little Eolf हे नंतरचे नाटक अशा प्रकारच्या शैलीने लिहिलेले आहे की जे पूर्णपणे Bygmeskr Solness च्या प्रतिस्थिती (कल्पनांचा विरोध) आहे. The Master Builder मधील पात्रे सामर्थ्यवान, आवेशपूर्ण, सुस्पष्ट आहेत. याचे कारण म्हणजे त्याच्या भाषेची वैशिष्ट्यपूर्ण धाटणी. Little Eyolf हेसुद्धा एका सुरात

लिहिलेले आहे त्याने सारी पात्रे धूसर, तेजोहीन संनिकर्षाने (दूरत्वाने) अलंकृत झाली आहेत. सारी वाक्ये लहान आहेत, इतकी लहान आहेत की त्याने जे काही म्हटले आहे त्याची असंलग्न उद्गाराची जाणीव व्हावी. अशा सुसंगतीसह शैलीच्या नकारात्मक लक्षणांचा इब्सेनने ह्यापूर्वी कधीही वापर केला नव्हता. तथापि ही नीरसता आणि भावनाशून्यता अधिक तीक्ष्णतेने नव्या अनुभवसृष्टीला विलग करते. ते एक आहे जे कदाचित Ibsenites मध्ये क्वचित येते. पण सामान्यतः अपरिचित नसलेले धर्मांतर होते. वैफल्याचा दीर्घकाळ अन्वेषण निर्भयतेत नाहीसा होणारा भावनिक रूक्षपणा, आरोग्य, भावनिक मुक्तता असे अनुभव अपरिहार्यतेने धार्मिक नव्हेत.

मांडणी आणि पार्श्वभूमीच्या दृष्टीने सर्वसाधारणपणे हे नाटक The Sea Woman सारखे आहे. पर्वतातील शून्य आणि शांत स्थळे, खाडीची शांत लांब वळणे इतकी सामर्थ्यवान आणि प्राणघातक आहेत की ते माणसाच्या क्षुल्लक प्रतिमांना आपल्या भव्य निर्विकारतेविरुद्ध फेकून देतात. इब्सेनच्या बाळपणीच्या आठवणीतील The Rat Wife ही खेड्यातील जीवनातील अलौकिक आमिष आणि Ellida च्या खलाशीचे आकर्षण Finmarkच्या Warlock सारखे आहे. Ellida सारखाच Allmers खाडीतून लांब गेलेली नौका पाहतो आणि तीही जगाच्या बाहेर जाणारी-जेव्हा तो एकटा बसलेला असतो व स्वतःच्या कर्तव्याचा शोध घेत असतो.

शैलीदार संभाषण आणि मांडणीचे स्थानिक मूल्य ह्यामुळे Yeates किंवा Synge च्या कशिद्याच्या कामाच्या कल्पित नाटकांप्रमाणे नॉर्वेमध्ये Little Eyolf बहुधा बसवण्याजोगे आहे. ते मंदगती व भारवत राहिले असते पण यशस्वी होऊ शकले असते.

Little Eyolf कमीत कमी अस्तित्वात असलेल्या भाषांतरांमध्ये तरी इंग्लिशमध्ये बसवण्याजोगे नाटक नाही. पात्रांमध्ये ज्यामुळे Bygmaster Solness प्रमाणे जे नटाला भव्य आणि भयानक संधी उपलब्ध करून देते अशा प्रकारचा जोम

नाही. संपूर्ण नाटकाची भाववृत्ती नॉर्वेजियन पार्श्वभूमीची आहे. या देशाच्या वाङ्मयात विषण्ण चिंतनाची संवेदना शारीरिक आणि आत्मिक विमुक्ती पुनः पुन्हा आढळते. ही संवेदना सजीवातून निर्माण होते. ह्याला अपवाद असलेला बोगहेमसुद्धा त्याच्या व्यवसायाच्या कारणाने महत्त्वाचा आहे. तो रस्ता बांधणारा आहे. “रस्ता बांधणारा होण्यात काय आनंद आहे!” एके ठिकाणी तो म्हणतो, रस्ता तयार करणे हा काही इंग्लंडमधील प्रमुख व्यवसाय नव्हे. पण नॉर्वेमध्ये एकोणिसाव्या शतकातील रस्त्यांनी खेड्यापाड्याचा भाग काही तासांचा प्रवास, जो एक दिवसाच्या समुद्रप्रवासाहून भिन्न होता त्याच्याशी एकत्र जोडून बदलून टाकला आहे. तेथे जवळ जवळ प्रत्येक रस्ता म्हणजे बोगदा तयार करणे, पूल तयार करणे, पैसा उभारणे याचा एक वास्तूविद्येतील विक्रम होता. रस्ता बांधणारा म्हणजे निश्चित अर्थाने प्रगतीचे प्रतीक होता. त्याची सामाजिक सेवा ही स्पष्ट अशी मूल्यांची होती- जी स्थानिक राजकारणाची झंझावाती केंद्रे असावीत. आज सुद्धा नॉर्वेतील दूरस्थ नव्या रस्त्यांची किंवा रेल्वे मार्गांची अपेक्षा स्थानिक वैर आणि पक्ष ह्यांच्या प्राचीन सामर्थ्याच्या जवळचे वाटतात. Bargheim ला हा व्यवसाय देऊन याच कारणाने त्याला आपल्या वाङ्मयातील Kipling च्या Empire Builders शी साहचर्य असलेले, वाङ्मयाच्या गुणांशी साहचर्य असलेले व तत्वज्ञानाचा विद्यार्थी असलेल्या त्याच्या न लिहिलेल्या Human Responsibility सह Allmers च्या शक्य तितक्या प्रबल विरोधी बनलेले आहे.

Little Eyolf चा पहिला अंक Rat wife च्या प्रेमपूर्ण आणि सांद्र गोडीगुलाबीच्या नाट्यमयतेचा आहे आणि तिच्या प्रियकराला कारणीभूत होणाऱ्या तिच्या आकर्षित करून घेणाऱ्या व मृत्यूप्रत नेणाऱ्या सामर्थ्याचा आणि कुप्रसिद्ध लहानग्या कुत्र्याचा आहे. जेव्हा ती जाते तेव्हा अल्मर्स म्हणतो, “मी तिच्या अनिवार्य आकर्षण करून घेणाऱ्या, ती बोलत असलेल्या सामर्थ्याबाबत जाणू शकतो.”

शिखरावरील आणि पर्वतावरील सपाट मैदानावरील एकटेपणा हा काहीसा ह्यासारखा पर्वतामधील त्याच्या विचित्र अनुभवाशी जुळता व तिच्याशी संबद्ध वाटतो. अंक पहिल्यातील दुसऱ्या भागातील दृश्य हे Rita आणि Allmers मधील Hedda Gabler च्या पद्धतीचेच अत्युत्कट आहे, लुटारू वृत्तीच्या स्त्रीचे क्रूर पृथक्करण आहे. Hedda जशी प्रेमाच्या उत्कट इच्छेपायी भीषण आहे तशी ती जीवनाच्या उत्कट इच्छेपायी आहे. पण रीटाची आकर्षून घेण्याची शक्ती संपते आणि जरी Allmers मदतीसाठी उघडपणे याचना करित नसला तरी “बदलाचा नियम” त्याच्या परिणामात दिसतोच.

दुसरा अंक खरे पाहता विलापगीत आहे आणि Bygmaster Solness च्या मध्यवर्ती अंकाप्रमाणे तो नाटकाचा मुख्य भार वाहतो. खेद आणि पश्चात्ताप हे त्याचे विषय आहेत- Solness ची जुनी भीती श्रीमती Alving च्या भूतांचा नियम लहानग्या आयोल्फच्या मृत्यूबद्दलचे हे प्रायश्चित्त होते. “तुला आणि मला झालेली शिक्षा होती!” असे Almers म्हणतो. Rita आणि Almers आयोल्फपासून मागे सरतात (कचरतात) कारण त्यांना त्याच्या अपंगत्वाबद्दलच्या अपराधाची जाणीव असते. त्याच्याविषयी त्यांचे दुःख हे निर्भेळ दुःख नसते तर फक्त पश्चात्ताप असतो. जेव्हा Almers ला Little Eyolf हा जिवंत आहे व तो कधीच लंगडा नव्हता असे स्वप्न पडते तेव्हा तो परमेश्वराची प्रार्थना करतो. पण त्याच्या जागृत काळात तो देवावर विश्वास ठेवीत नाही. म्हणून तो क्षमा मागत नाही आणि त्याला स्वतःलाही माफ करण्याचे धाडस करित नाही.

आस्ताची गोष्ट ही असंबद्ध (अनुचित) नाही पण ती त्या वेळी सुतारकामासारखी वाटते, तिला खूपच प्राधान्यही दिल्यासारखे वाटते. अल्मर्सला त्याच्या पत्नीकडून आणि मुलांकडून जेवढं शांत आणि प्रसन्न प्रेम मिळालं नाही तेवढं त्याच्या ह्या बहिणीकडून त्याला याचा आधार मिळाला, आस्ता अल्मर्सला जे देते तेच

हेदविग यल्मारला देते. आयोल्फ आणि आस्ता यामधील गूढ संबंध त्यांच्या नावाच्या गुप्तगोष्टींसारखाच आहे. आयोल्फचे परिवर्तन “परक्या लहान मुलात होते” म्हणूनच आस्ताचे परिवर्तन अल्मर्सच्या रक्ताची ती राहत नाही यात होते आणि दोघांनाही तो मुक्तो.

शेवटचा अंक समस्या सोडविण्यात बहुधा कमीत कमी यशस्वी होतो. अल्मर्सचे स्वप्न जे मानसशास्त्रीय, क्रमिक पुस्तकातील “पुनर्जन्माच्या वर्णनाचे स्पष्टीकरण करण्यात सहाय्यभूत ठरते ते म्हणजे ध्वज उभारणे”- शेवटचा कळकळीचा उपदेश, “पर्वतांच्या शिखराकडे आणि भव्य शांततेकडे पाहा.” हा संबंध मूलतः ह्या पूर्वी घडलेल्याशी नाही. Rita आणि Allmers दोघेही ऐहिक जीवनातलेच आहेत, असे कबूल करतात, की ज्यामुळे त्यांना अत्यानंदात सांत्वन गवसू शकत नाही. अल्मर्सला असे वाटते की Little Eyolf साठी सतत दुःख करीत रहावे. हे त्याचे कर्तव्य आहे. पण जीवनासाठी काय राहिल ह्यातच त्याला स्वतःला विस्मय होतो. तरीही शेवटच्या अंकात ही व्याजस्तुती जी त्यांची खोल भावनाही काहीशा हास्यास्पद आणि क्षुद्र जे त्याच्या दुःखाला क्षुद्र अरुचीने चव आणते, ह्या सर्वांचे विसर्जन होते. भीती जे मृत्यूने केलेले नुकसान त्यांना उदात्त करीत नाही तर “अधिक वाईट आणि विरूप बनविते” हे मागे राहते आणि तेथे बहुधा एक धार्मिक सूचना असते की Little Eyolf हा काही निरर्थक मेला नाही. उपाय हा पूर्णपणे परिणामकारी आहे, ते बहुधा The Sea Woman सारखे मानसशास्त्रीयदृष्ट्या अगदी बरोबर आहे. परंतु नाट्यमयदृष्ट्या ते निर्णायक नाही. ह्या नाटकाचे सामर्थ्य पहिल्या अंकातील नाट्यमय उपाख्यानात व दुसऱ्या अंकातील “काल्पनिक औदासिन्यात” आहे.

इब्सेनने त्याच्या पत्रातून अल्मर्ससाठी खूप बारीक सारीक संदर्भ बनविले आहेत. “हा दुबळा आणि मूढ माणूस” अल्मर्स त्याचे हेतू स्पष्टपणे पाहू शकत नाही. तो

सिद्धांतांवर आणि चांगल्या हेतूवरच जगला. जरी त्याचे दुःख गंभीरपणे घेतले गेले नाही तरी वास्तविक पाहता त्याचे अलिखित पुस्तक व स्त्रीजीवनावरील अवलंबून राहणे हे हेल्मरशी मिळते जुळते आहे. पण त्याच्याकडील दृष्टीकोन अधिक संशयास्पद राहतो, आणि तो केंद्रबिंदूतील रूप असल्याने हे तो संपूर्ण हेतू कलंकित रूपात सोडतो. रिटा हे साधे आणि आवेशपूर्ण पात्र आहे. तिचे मोठ्या आपत्तीमुळे पूर्णपणे तुकडे तुकडे झालेले आहेत. ती अल्मर्सला न जाऊ देण्यासाठी कधीच भांडत नाही. पण ही तीच असते की जिला पहिला उपाय सापडतो. तिला आयोल्फच्या जागी काहीतरी ठेवायला हवे असते. आधी आस्ता- नंतर खेड्यातील मुले. तिचा हेतू नम्र असतो. ती त्यांची काळजी घेणार असते- ते पापाबदलच्या शिक्षेमुळे नव्हे. पण तिला काही करण्याजोगे नसते म्हणून. ही तीच असते की जी खरोखर मुलाच्या आठवणीने पछाडलेली असते. जीवनाचे कोणतेही विचार तिचे 'कुबड्या तरंगताहेत' हे रूदन पुसून टाकीत नाहीत. हे चित्र पूर्णपणे सुसंगत आहे पण पुन्हा ते पहिल्या अंकातील अतृप्त राक्षसाशी संबंधित नाही- त्याचा दुवा Hedda Gabler आणि Gunhild Borkman शी जोडला आहे. ह्यावरून असे दिसते की दुसऱ्या अंकाचा प्रबळ स्वर दुःखाची भावना आणि रितेपण जे आश्चर्यकारकतेने नादरहित अडखळत्या लयाने अर्थ वाहते ते पात्रांवर वर्चस्व गाजविते. हे नाटक खरे असे आहे की त्याची विस्तृत परीक्षा अल्प फलदायी ठरते. त्याचा विस्तृत सरसकट परिणाम स्थानिक फरक पुसून टाकतो आणि त्याला इब्सेनचे शेवटचे नाटक सोडल्यास महत्त्वाच्या आणि बिगरमहत्त्वाच्या अर्थाने अल्पसे कथानक आहे.

Ibsen the Norwegian

M. C. Bradbrook P.P. 133-137

JOHN GABRIAL BORKMAN

[John Gabriel Borkman]

Play in Four Acts

(1896)

इब्सेनचे हे सव्विसावे नाटक.

John Gabriel Borkman ह्या नाटकात एका खाणकामगाराच्या मुलाची गोष्ट आहे, जो पुढे कोषाध्यक्ष बनतो. आपल्या ध्येयपूर्तीच्या कारणासाठी तो पैसा गिळंकृत करतो आणि त्यामुळे त्याला कैद होते. आठ वर्षांनंतर जेव्हा त्याची सुटका होते तेव्हा तो त्याच्या घरी वरच्या मजल्यावरच्या खोलीत एकटाच राहतो व आपल्या पत्नीलासुद्धा भेटायचे नाकारतो. फक्त एक कारकूनच त्याला भेटायला येत असतो व त्याचा असा दृढ विश्वास असतो की लोक त्यांना वाचवण्यासाठी त्याला बाहेर प्रकट होण्याची विनंती करतील. तारूण्यात त्याने प्रेमाखातर लग्न न करता आपले पाय ठेवण्यासाठी एक शिडी म्हणून लग्नाचा उपयोग केलेला असतो. त्याच्या पत्नीची जुळी बहिण, जिच्यावर तो प्रेम करित होता पण नंतर जिला त्याने नकार दिला होता ती येते व त्याची निर्भत्सना करते. त्याच्या मुलाची जबाबदारी त्याने आपल्यावर सोपवावी म्हणून मागणी करते आणि त्या त्याच्या मुलाने म्हणजे Erhart ने तिचे नाव चालवावे अशी तिची मागणी असते. बोर्कमनला ते मान्य होते पण त्याची पत्नी जी त्यांचे संभाषण चोरून ऐकत असते ती ह्या गोष्टीस नकार देते. या दोन स्त्रियांचा वादविवाद चालत असतानाच Erhart तेथे येऊन पोहचतो व तो त्याच्यापेक्षा दुप्पट असलेल्या स्त्रीबरोबर आपण निघून जाणार असे जाहीर करतो. बोर्कमन बाहेर भटकतो आणि पर्वतशिखरांच्या बाजूस मरून पडतो.

John Gabriel Borkman मध्ये पश्चात्तापाचा नियम कोणत्याही पळवाटेशिवाय सिद्ध होतो. काव्यविषयक व नाट्यविषयक सामर्थ्य न गमावता हे नाटक तंत्रामधील एक निश्चित पण क्षुद्र असे खिंडार दाखवते. बळकट मुद्द्यांपैकी एक म्हणजे जीवनाच्या शरदऋतूची आणि निर्जनतेची जादूने निर्मिती करणे याचा सुरूवातीपासून शेवटपर्यंत नाटकावर पगडा असतो व बोर्कमन त्याच्या केंद्रस्थानी असतो. आपल्या व्यवसायासाठी, आपल्या अतृप्त इच्छाशक्तीसाठी पूर्ण सामर्थ्यानिशी तो त्याग करतो. (बांधकामाचा ठेकेदार Solness पेक्षा कमी नव्हे.) महत्त्वाकांक्षी असल्याने तो जगात लवकरच पुढे येतो आणि पृथ्वीच्या पोटात भांड्यांमध्ये गाडलेली अकथित संपत्ती मुक्त करण्यासाठी निघतो. “माझ्या हातांमध्ये ताकद होती. नंतर मला जाणवले की माझ्यामध्ये अनिवार (vocation) वृत्ती आहेत.” सर्व देशांत कैदेत असलेली लाखो गीते, त्यांना मुक्त करणे हेच तो त्याचा जीवनहेतू व जीवनाचे कार्य समजतो. आणि जेव्हा तो त्यांना मुक्त करावयास निघतो तेव्हा तो फक्त निरर्थक वैभवासाठीच कृती करीत असतो. Johannes Rosmers सारखेच त्याला विस्तृत आणि विस्तृत अशा वर्तुळात त्यासंदर्भात भरभराटीचे आनंदी व सुखी जीवन प्राप्त करावयाचे त्याचे लक्ष्य होते. पण त्या भूमीतल्या शक्तींच्या उगमस्थानाकडे जाण्यासाठी उतावळेपणामुळे तो जवळचा मार्ग शोधतो. बोर्कमन कायद्याविरुद्ध चूक करतो आणि समाजबहिष्कृत बनतो हे त्याच्या विनाशाचे बाह्य कारण असते. Ella त्याची प्रेयसी जिचा त्याने (Pillars of Society मधील Bernick सारखे) तिच्या श्रीमंत बहिणीशी विवाह करण्याच्या निमित्ताने त्याग केलेला असतो. त्याच्या

साधनानेच त्याला आपल्या व्यवसायात समाधानकारक यश मिळवायचे असते. काही वर्षांनंतर Ella त्याची निर्भत्सना करून म्हणते, ज्या गोष्टीसाठी फेरमोबदल्यात तू व्यापार केलास अशी कोणती वस्तू ह्या दुनियेत तुला प्रिय वाटत होती? हा तू केलेला दुप्पट गुन्हा आहे जो जीवनाच्या आनंदाच्या मृत्यूत तू घडवून आणला आहेस.

तथापि Borkman हा दृढ आणि तेजस्वी होता. कायद्याने जरी त्याला दोषी ठरविले होते तरी त्याच्या मते तो गुन्ह्यापासून दूर होता. तो पहिल्याच लढाईत पंगू होणारा आर्थिकदृष्ट्या नेपोलियन होता. त्याला स्वतःला निर्दोष बनविण्यासाठी परिस्थितीचे न्यूनिकरण सापडले होते आणि त्याच्या पूर्वीच्या वैभवाची भरपाई करण्याची सुद्धा त्याची अपेक्षा वाढली होती. त्याच्या ह्या वृत्तीमध्ये तो आपल्यापुढे आधी प्रदर्शित केला गेला. जगाकडून विस्मृत झालेला, पत्नी आणि एकुलत्या एक मुलाकडून Erhart कडून वाळीत टाकला गेलेला तो- एखाद्या अस्वस्थ लांडग्याप्रमाणे- त्याच्या एकट्या खोलीत दिवसेंदिवस येरझारा घालतो. फक्त एकच गृहस्थ कारुण्यपूर्ण व हास्योत्पादक Foldal त्याच्याबरोबर गप्पा करण्यासाठी येतो. तो बोर्कमनच्या आर्थिक धाडसाचा बळी असतो. पण कोणत्याही हाडवैरासाठी...अतिशय दुर्बळ, अतिशय चांगल्या स्वभावाचा तो असतो. हे दोन म्हातारे त्यांच्या एकमेकांच्या परस्पर ढोंगी विश्वासावर परान्नपुष्ट असतात पण त्यात काही हेतू नसतो. बोर्कमनला ठाऊक असते की त्याचा तरूण मुलगा (एक विद्यार्थी) ह्यांना त्याने कुटुंबावर आणलेल्या ह्या काळिमाबद्दल राग असतो. ते त्याला भेटायलाही येत नाहीत. पण त्यांच्याशी त्याने समेट घडवून आणलेला असतो. त्याचे त्याच्या पत्नीशी सर्वसाधारण असे काहीच नसते, मग कशाने फरक पडतो? जिच्या परोपकाराने बोर्कमन कुटुंबाचा काही वर्षे उदरनिर्वाह होतो ती Ella अचानक आपल्या प्रांतातून Christiania येथे येते व तिचे हे येणे लगोलग घडणाऱ्या प्रसंगाला कारणीभूत होते.

करड्या केसांची प्रौढ कुमारी, निराश झालेली आणि अत्यंत आजारी असलेली Ella त्या Erhart चे मन वळवण्यासाठी मोठा प्रवास करते. तो त्याच्या शिक्षणाचा आणि प्रत्येक गोष्टींचा तिचा ऋणी असतो. त्याला घेऊन ती तिच्या जीवनाचे शेवटचे आठवडे घालवणार असते. दोन बहिणींमध्ये Erhart विषयीचा वादविवाद चेतवला जातो. Ella तिच्या गरीब आणि उदार स्वभावाने आणि Gunhild कठीण व जुलमी स्वभावाने दोघी- या तरूणावर आपला हक्क सांगतात. पण तो त्याचे जीवन त्याच्या मार्गाने घालवण्याचे ठरवतो. तो काम करणार असतो ह्यात ना त्याच्या आईची योजना फरक पाडणारी असते ना त्याच्या मावशीची. म्हणून Ella ची भेट त्याला थंडच ठेवते. पण हे त्याच्या वडिलांच्या जीवनात उत्क्षेप घडवून आणते. तेव्हा काही कालावधीनंतर तो एकेकाळच्या आपल्या प्रेयसीशी रूजवात करीत नाही तोच त्याच्या स्वतःच्या प्रयत्नांनी त्याला बाहेरच्या भरपाईची वाट न पाहता एकजुटीने वागायचे तो ठरवतो.

“आत्तापर्यंत मी मृत्यूच्या सन्मुख होतो पण मी आता जागा झालो आहे. मी माझ्या स्वतःकडे आलो आहे. अजूनही माझ्यापुढे संपूर्ण जीवन पडलेले आहे, प्रफुल्लित आणि चपळ.”

“पुन्हा जीवनासाठी कधी स्वप्न पाहू नकोस. जिथे तू आहेस तिथेच रहा.”

असा टोमणा ह्या संपूर्ण वर्षामध्ये G. Gunhild त्याच्या थडग्यावर जिवंत समाधी बांधायची तयारी करते आहे ती मारते. तिच्या नवऱ्याच्या अंधारातील शोध पार विसरला जावा इतके स्वच्छ आणि उंच त्यांच्या कुटुंबाचे नाव Erhart (ते स्मारक) त्याच्या धर्मप्रचारासह (mission) तो करणार असतो. पण Erhart हा काही धर्मप्रचारक नसतो. तो तरूण असतो, तो प्रेमात असतो, जीवनापासून तो आनंद इतर कोणत्याही कार्याचा व मिशनचा विनाश न करता हिसकावू पाहतो.

‘मी तरूण आहे! ह्याचीच जाणीव मला पूर्वी झालेली नव्हती. पण आता ज्ञान माझ्या नसांमधून शरीराच्या बाहेर येऊ पाहत आहे. मी काम करणार नाही. मी फक्त जगेन, जगेन आणि जगेन- ते केवळ आनंदासाठीच, आई!’ हे Erhart चे त्याच्या मृतजीवनापासूनचे उद्घाण त्याच्या संशयी आनंदाकडे असते जे झाकलेल्या बर्फाच्या गाडीचे ‘तरूण पिढीचे’ ज्यामधून म्हातारा Foldal पाहतो. बोरकमनच्या उग्र करमणुकीसाठी जो विरूद्ध शेरा मारतो, ‘ओ, आपण सर्वत्र पळतो जीवनात आता किंवा नंतर.’ पण पुढे तो म्हणतो, ‘योग्य गोष्ट म्हणजे पुढे उडी मारून आपली जखम दिसू न देणे होय.’ त्याच्या मुलाच्या जाण्यानंतर तो लगेच जीवनाच्या वादळात एकटाच पुढे पळून तोंड देतो. स्वतः धोका पत्करून शक्ती आणि वैभवासाठी त्याचे परत जाणे. एखाद्या सुटका झालेल्या गुलामासारखा तो हिवाळ्याच्या रात्रीत जातो व Ella च्या मागे चिंताक्रांत होऊन फिरतो. ती तिची करूणाजनक पूर्वछाया. टेकडीच्या टोकापासून त्यांच्या दोघांच्या परिचयाच्या, दोघे जेव्हा एकाच वेळी प्रियकर प्रेयसी असतात. ती दोघे बरोबरच त्यांच्या तारूण्यातील स्वप्नमय प्रदेशाची पाहणी करतात. तो आता बर्फाखाली गाडला गेलेला असतो. बोरकमन अर्धवट वेडात पृथ्वीवरील अर्धवट जगातील त्याच्या साम्राज्यातील जादूचा आवाज ऐकतो आणि कुजबुजतो.

‘मी तुझ्यावर प्रेम करतो. न जन्मलेल्या प्रकाशासाठी तळमळणाऱ्या संपत्तीसाठी!
मी तुझ्यावर प्रेम करतो! प्रेम करतो.

होय तुझे प्रेम अजूनही तसेच आहे. John पण येथे ह्या दिवसाच्या प्रकाशात तेथे जिवंत उब मानवी हृदये जी तुझ्यासाठी प्रफुल्लित होत आहेत. आणि हे हृदय तू चिडवितोस. ओह, ह्यापेक्षा वाईट, दसपट वाईट! तू ते विकलेस म्हणून मी भविष्य

वर्तवले John, की तू तुझ्या थंड अंधाऱ्या साम्राज्यात कधीच विजयी म्हणून प्रवेश करू शकणार नाहीस.

तिचे भविष्य त्याच वेळेला खरे होते. थंडीची कधी सवय नसलेल्या बोरकमनला धक्का बसतो. बर्फाचा हात त्याचे हृदय घट्ट पकडतो आणि त्याला ठार करतो. दुष्कृत्याबद्दलच्या प्रायश्चित्ताचा नियम किंवा त्या गोष्टीसाठी कर्म त्याचा मार्ग अनुसरते. 'हे अधिक थंड होते ज्याने त्याला ठार केले' (Ella Rantheim तिच्या मिसेस बोरकमनच्या कानात कुजबुजते.)

'थंडी! तू म्हणालीस? त्या थंडीने त्याला पूर्वी कधीच मारले होते.'

'होय. आणि आपले परिवर्तन छायांमध्ये केले होते.'

'तुझे म्हणणे बरोबर आहे.'

Ibsen An Approach

By Janko Lavrin

p.128-130.

30.8.99.

Kære herr Edmund Gosse!

Det var mig en hjertelig glæde at modtage
Deres brev. Så skal jeg da endelig træffe Dem
og Deres frue personligt. Jeg er hver dag hjemme
om formiddagen indtil klokken 4. Jeg er glad og
overrasket over Deres ypperlige norsk!

Deres venstabeligt forbundne
Henrik Ibsen

इब्सेनचे हस्ताक्षर.

WHEN WE DEAD AWAKEN

[Når vi aøde vågner]

A Dramatic Epilogue

In Three Acts

(1899)

इब्सेनचे हे शेवटचे व सत्ताविसावे नाटक.

इब्सेन त्याला उपसंहार म्हणतो. थंडीची, असंगतेची आणि पूर्ण पेचाची भावना त्याच्या या नाटकातून पाझरते. तथापि त्याचा नायक मूर्तिकार Rubek हा Borkman पेक्षा Solness शी अधिक जवळचा वाटतो. त्याला कलात्मक व्यवसाय हा जीवनाशी जोडलेला नाही याची जाणीव होते, ज्याची भरभराट जीवनाची किंमत देऊन सुखाची आनंदाची किंमत देऊन होते. Solness सारखाच Rubek सुद्धा एकदा तिसऱ्या साम्राज्याच्या प्रदेशाकडे चाचपडत जातो. पुनरुत्थानाच्या त्याच्या पुतळ्यात त्याने शक्यतो त्याचे प्रतिक बनविले होते. परंतु Master Builder पेक्षाही कमी दुःखांत पध्दतितल्या त्याच्या प्रयत्नात तो अयशस्वी ठरला.

Rubek जवळ सुद्धा प्रायश्चित्त घेण्याजोगा प्रमुख गुन्हा आहे. त्याने कलेसाठी सर्व गोष्टींचा त्याग केलेला असतो, जिने त्याच्या मूर्तीसाठी समर्पण म्हणून दिवसेंदिवस बसून काढलेले असतात त्या Irene च्या प्रेमासह ह्या सर्वस्वाचा त्याग केलेला असतो, ह्याची जाणीव त्याला त्याच्या व्यवसायातून होते व टोचणी लागते. तरीही त्याने कल्पना केल्याप्रमाणे त्याच्या कलेतील कार्यातील 'पुनरुत्थान' त्याच्या जीवनातून त्याला मिळाले नव्हते वा मिळू शकणार नव्हते. प्रेमाची किंमत देऊन

तयार केलेल्या Rubek च्या पुतळ्यास संबंध जगात प्रसिद्धी मिळते. पण अस्वस्थता, असमाधान आणि सुखाचा अभाव एखाद्या शिक्षेसारखा किंवा प्रायश्चित्तासारखा त्याच्यासाठी साठलेला असतो. Rubek आणि Irene (Borkman आणि Ella प्रमाणे) कित्येक वर्षांनी एकत्र येतात. तेव्हा तो विख्यात कलाकार असतो, तर ती आजारातून बरी होणारी रूग्ण असते. तिला वेडाचा झटका आलेला असून पर्वतावरील आरोग्यकेंद्रात तिला ठेवलेले असते. ती अर्धवट भ्रमिष्टवस्थेत भटकत असते. ती भूताप्रमाणे भटकत असते आणि तिची अशी दृढ कल्पना असते की आपण मेलेलो आहोत. ते एकमेकांना ओळखतात आणि Irenes चे दोषारोप आधीच्या नाटकातील Ella च्या दोषारोपाहून भिन्न नसतात.

Irene च्या म्हणण्याप्रमाणे तिला सुद्धा जगण्यासारखे जीवन आहे, पूर्ण करण्यासाठी दैव आहे; मातृत्वाचे दैव, तिचे ज्या माणसावर प्रेम असते त्या माणसाच्या मुलांवरील तीव्र प्रेम. 'आणि हे सर्व मी जाऊ दिले, सर्व काही त्यागून टाकले तुझी गुलाम होण्यासाठी—तो माझ्या स्वतःचा खून होता. माझ्या स्वतःविरुद्धचेच ते भयंकर पातक होते. मी कधीच प्रायश्चित्त घेऊ शकणार नाही... कधीच नाही... मला तुझी सेवा करण्याची कधीच आवश्यकता नव्हती. कवी? ती तिरस्कारपूर्वक त्याची निर्भत्सना करते: यशस्वी कवी Falk ची वृद्ध आणि निराश Svanhild जशी करते तशी.

Irene ने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा उपयोग करून स्वतःचा खून जो केला तो दुसऱ्या कुणाच्या तरी कला-कौशल्यासाठी—ज्याने तिला रिते करून सोडले. Rubek ह्या तिच्या त्यागाचे परिवर्तन मूल्यवान उपनाटकातल्या कलाकौशल्यात करताना काहीतरी महत्त्वपूर्ण निर्मिती करण्यात अयशस्वी झाला, एकदा ती त्याच्या डोळ्यांच्या पार नाहीशी झाली. दाबून टाकलेली प्रेमाची देवता ह्या कलाकाराची

स्फूर्तीच हिरावून घेऊन त्याचा सूड घेते. Rubek ला मान आणि संपत्ती मिळते. नंतर तो Maia ह्या तरूणीशी विवाह करतो; पण Irene च्या सहवासात त्याला जी तेजस्विता लाभली ती परत त्याला कधीच मिळाली नाही. ह्यापुढे त्याची बुद्धी मुखवट्यातून डोकावणाऱ्या प्राण्यांसारखे चेहरे असणाऱ्या श्रीमंतीमुळे प्रसिद्धी लाभलेल्या दिखाऊ अर्धपुतळे तयार करण्यात नाहीशी झाली.

जीवन हे पुन्हा न मिळण्याजोगे आहे. जर ते तसे नसते तर त्या घनिष्ट क्षेत्रातील आनंद जेथे कामुक व्यक्तीसारखे Ulfheim आणि Maia यांना आपले घर वाटते त्याचे Rubek किंवा Irene ला बिलकुल आकर्षण वाटत नाही. जेथे व्यवसाय व जीवनाचा आनंद यात कोणतीही दरी नाही त्या सद्सद्विवेकबुद्धीचा उच्च, आनंदी आणि मुक्त प्रांताच्या परिपूर्ण अस्तित्वाकडे स्वतः इब्सेन किंवा Solness सारखी Rubek ला सुप्त टोचणी लागली आहे. ह्या परिपूर्तीसाठीच तो आपल्या दैवाला आव्हान करायचे ठरवितो. पण Solness सारखे पुन्हा एकदा तो आपल्या नावासाठी करतो. फरक फक्त एवढाच आहे 'जेथे तुम्ही जाऊ शकणार नाही वा जेथून तुम्ही परत येऊ शकणार नाही अशा प्रकारचे उंच मनोऱ्याऐवजी उंच पर्वत (उंच मनोऱ्याचे सुद्धा) आहेत. नंतर तुम्ही घट्ट चिकटता... पर्वतासारखे घट्ट, असे आम्ही शिकारी म्हणतो.....' Ulfheim च्या इशाऱ्याकडे लक्ष न देता Rubek आणि Irene त्यांचे चढणे चालू ठेवतात. पण अंधारात सापडलेला त्यांचा व्यर्थ प्रयत्न त्या दोघांना प्रकाशात दिसायला लागतो. तारूण्याचा उत्साह, प्रेम आणि अनुरागाची भावना यांचा जो त्यांनी नाश केलेला असतो तो परतण्याच्या पलिकडे गेलेला असतो. पुन्हा त्यांना प्राप्त करण्याचे ढोंग व्यर्थ असते. ती दोघांही एकमेकांशी खेळणाऱ्या थंड मातीच्या शरीरासारखी आहेत.

The Master Builder आणि John Gabriel Borkman यांच्यातील अंतर्गत सजातीयतेवर जोर देण्याची आवश्यकता नाही. ह्या साऱ्या तिन्ही नाटकांमध्ये आपल्याला असे दिसते की एखाद्याच्या व्यवसायावर 'जगाच्या न्यायाच्या शेवटच्या दिवसाची (dooms day)' पकड आहे. न्यायदेवता ही जीवनासाठी, पृथ्वीवरील सुंदर चमत्कारीक जीवनासाठी की ज्याचे हिशेब राहिलेले आहेत त्यासाठी काम करते. कला आणि जीवन यांच्या एकात्मिकरणाची समस्या अशा रितीने इब्सेनच्या मनात तीव्रतेने उडूवली असेल पण तेव्हा अव्यक्त आनंद, सुख, आपुलकी ह्या साऱ्याच गोष्टी मागे राहिल्या असतील आणि जेव्हा कलेची सेवा करताना त्याने सर्वस्वाची जी किंमत दिलेली असते ती त्याला प्राप्त झालेल्या जागतिक कीर्तीने सुद्धा भरून काढण्याजोगी नसते. ह्या एकात्मिकरणाच्या इच्छेमधून जाणीव करून घ्यायला तो अयशस्वी झाल्यामुळेच तो Solness आणि Rubek प्रमाणे अंतर्गत दुभंगलेला असतो. थोडक्यात त्याचे कार्य ह्या विदलनाशी (भेद) बरोबरी करण्याच्या त्याच्या प्रयत्नातील सातत्याप्रमाणेच त्याच्या अपयशामुळे त्याची स्वतःची निर्भत्सनाही आहे. त्याच्या उपसंहारामध्ये आपल्या स्वतःवरील न्यायाचा स्विकार करण्यासाठी अपयशाची कबुली देण्यासाठी जे काही शक्य होते ते याने केले आहे.

Master Builder च्या पद्धतीपासून तांत्रिकदृष्ट्या When we dead awaken ही इब्सेनच्या सर्जनशील सामर्थ्याचा महत्त्वपूर्ण ज्ञास होत गेला. ह्या नाटकात तार्किक विसंगतीही आहेत. या नाटकातील बहुतेक पात्रे त्रिमितीय (Three dimensional) असण्याऐवजी छायेसारखी आहेत, जे नेहमी सदृश्य असते असे अभिव्यक्तीवादी रूपक. इब्सेन त्याच्या जीवन आणि कार्यावरील शेवटचा निर्णय (न्याय) स्पष्टपणे व घाईने काही वेळ न लावता लिहितो: १५ मार्च १९०० रोजी त्याला झटका येतो व नंतर लगेचच्या वर्षी दुसरा झटका जानेवारीत येतो. त्याच्या

मनामध्येही काहीतरी बिघाड झाला असला पाहिजे. कारण शेवटी कसे लिहावे हेही तो विसरला होता. एखाद्या शाळकरी मुलासारखा तो पुन्हा मुळाक्षरे खरडू लागला. वयाच्या ७८व्या वर्षी २३ मे १९०६ ह्या दिवशी त्याला मृत्यू आला.

Ibsen An Approach

By Janko Lavrin p.131-134.

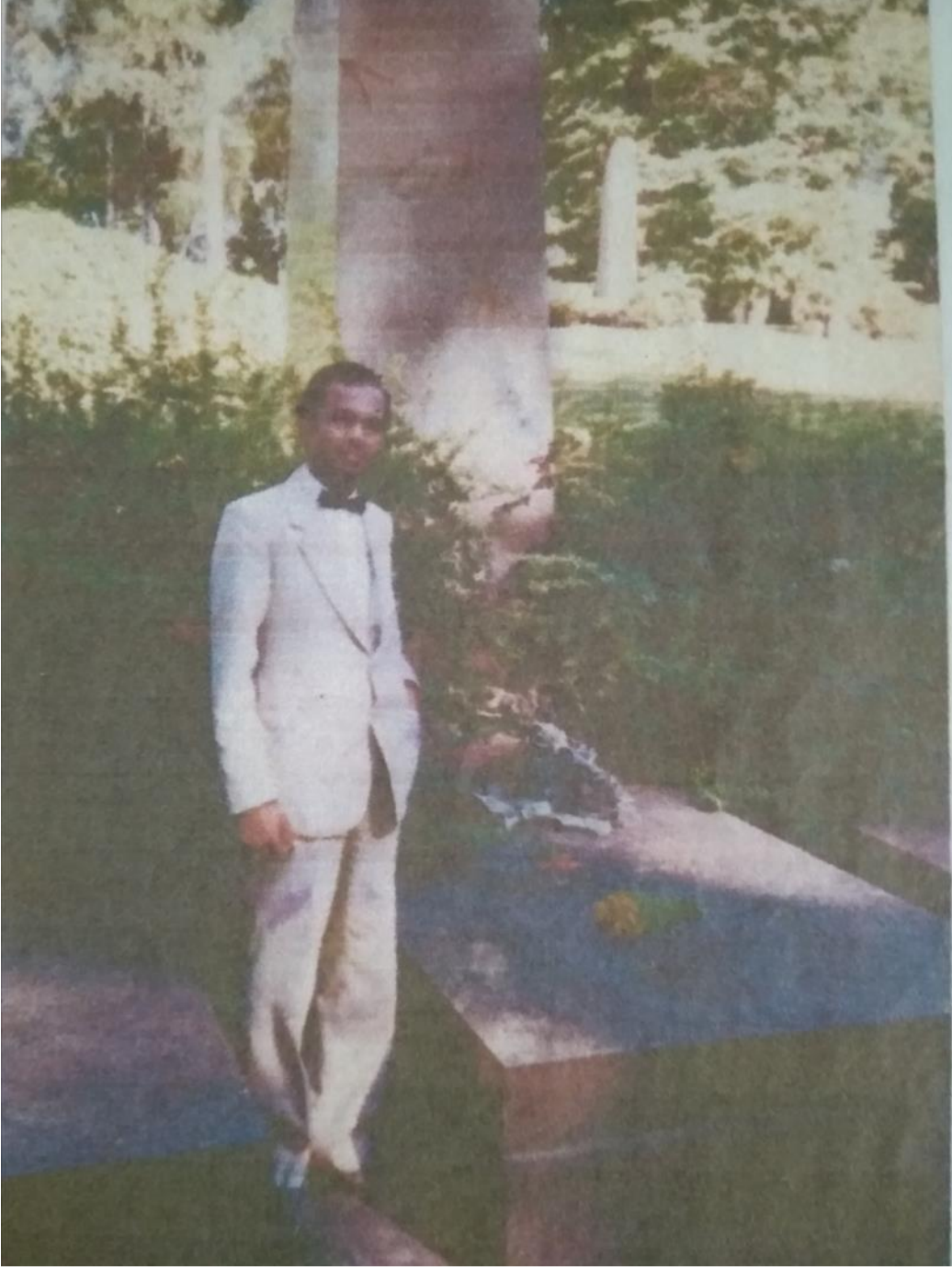
When We Dead Awaken हे नाटक अशा एका म्हाताऱ्या मूर्तिकाराची Arnold Rubek ची गोष्ट सांगते ज्याने आपल्या वैयक्तिक सौख्याची किंमत देऊन प्रसिद्धी मिळवलेली असते. त्याच्यापेक्षा तरूण असलेल्या Maja शी झालेला त्याचा विवाह असफल असतो. खूप मोठ्या कालावधीनंतर तो नॉर्वेला परत येतो, व त्याच्या आधीच्या मॉडेलला भेटतो. Irene ला भेटतो जिच्यावर त्याचे प्रेम असते पण तिचे फक्त एक कलाकाराच्या दृष्टीतूनच त्याला आकर्षण असते. ती आता भ्रमिष्ट झालेली असते. ती तिच्या जीवनाचा नाश केल्याबद्दल त्याला दोष देते (जसे Ella ने John Gabriel Borkman ला दोष दिला होता.) मोठ्या दुःखाने ते एकत्रित भूतकाळातील चिखल काढतात, नंतर ती त्याला तिच्याबरोबर पर्वतशिखरांच्या टोकावर चढण्यास सांगते. ते दोघेही बरोबरच चढतात. शिखराजवळ त्यांना Maja आणि शिकारी Ulfhejm भेटतात ज्यांचा तिला (Majाला) मोह पडलेला असतो. वादळ उठते तेव्हा Maja आणि Ulfhejm सुरक्षिततेसाठी पर्वतांच्या खाली जातात तेव्हा Rubek आणि Irene शिखराकडे Brand प्रमाणेच जात असतात व ते बर्फाच्या घरंगळत येणाऱ्या

खडकाखाली चिरडले जाऊन मृत्यू पावतात. दुसऱ्या शब्दात Maja आणि Ulfhejm हे परत ते ज्या जीवनाचा विचार करतात तेथे ते येतात पण Irene व Rubek च्या मते तो मृत्यू असतो तर Rubek आणि Irene ज्या उंचवट्याकडे चढत जात असतात त्याला ते मृत्यू म्हणतात पण त्यांच्या अर्थाने तेच जीवन असते. जोपर्यंत रक्तामांसामध्ये लोक जखडलेले असतात तेव्हा इब्सेनला वाटते की ते मेलेले असतात आणि जेव्हा शरीर मृत होते तेव्हा हे मृत जागृत होतात.

Ibsen

-Michael Meyer

p.826.

इब्सेनच्या समाधीवर उभारलेला शिलास्तंभ व त्यावर कोरलेल्या हातोड्याचे
चित्र (ऑस्लो - नॉर्वे)

*** भरतवाक्य ***

इब्सेनचा जन्म २० मार्च १८२८ साली शिएन येथे झाला व मृत्यू २३ मे १९०६ मध्ये. तो बरोबर ७८ वर्षे जगला. ह्या दरम्यान त्याने २७ नाटके व काही कविता लिहिल्या. मार्च १९०० ला त्याने Count prozar ला लिहिले होते की, “मला ठाऊक नाही की मी एखादे नवीन नाटक लिहिन की नाही. पण मी माझे शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य टिकवून ठेवू शकलो तर....”

पण त्याने त्याच्या प्रारंभीच्या नाटकांचा अभ्यास व चरित्र लिहिण्याची सुंदर कल्पना सोडून दिली. नंतर त्याच्या बऱ्याच योजनांचा त्याच्या आजारपणामुळे शेवट झाला आणि When we dead awaken ही त्याची शेवटची कलाकृती ठरली.

१९०० मधील वसंत ऋतूत तो आजारी पडला. “माझ्या आयुष्यात पहिल्यांदाच,” त्याने Rosa Fittinghoff ला लिहिले. त्याला बहुधा असं म्हणायचं असेल की इतक्या गंभीरपणे तो कधीच आजारी पडला नसावा. तो अंथरूणाला खिळून नव्हता पण त्याच्या Grefsen च्या Dr. Sontum ह्यांनी त्याला, ‘पेन आणि शार्डशी’ साहचर्य ठेवण्यास प्रतिबंध घातला.

१९०१ मध्ये त्याला पहिला आकस्मिक झटका आला; दुसरा १९०३ मध्ये. आणि त्याची तब्येत इतकी ढासळली होती की तो फक्त घोडागाडी किंवा घसरगाडीतूनच घराबाहेर फिरायचा. बौद्धिक कार्यक्षमता व स्मृतीभ्रंशाच्या दुर्बलतेच्या विकृतींनी त्याचे बोलणे दुरापास्त करून टाकले.

त्याने खरडलेला अखेरचा शब्द म्हणजे ‘Takk’ (Thank) पण त्यासाठी त्याला फार प्रयास घ्यावा लागला. त्याचा मृत्यू जवळ आला होता तेव्हा तो पत्नीच्या सुश्रुषेत रात्रंदिवस अंथरूणाला खिळून होता.

काही दिवसांनंतर २३ मे १९०६ ला तो दिवंगत झाला. नॉर्वेजियन गव्हर्नमेंटने त्याचा अंत्यविधी मोठ्या इतमामाने केला. जीवन आणि कला यांचा आंतरिक झगडा त्याच्या अंतःकरणात होता म्हणूनच त्याच्या जीवनाच्या कलेच्या कार्याने त्याला अजरामर बनवले.

तो फक्त एक कवी होता म्हणूनच त्याची कला पवित्र, सामर्थ्यवान स्वरूपात त्याच्या हृदयाच्या स्पंदनांबरोबर जिवंत होती.

त्याने त्याच्या जीवनाचा प्रत्येक क्षण त्याच्या कलेसाठी प्रदान केला. त्याच्या कलेने निदर्शनास आणून दिले की तो,

एक कवी त्याचप्रमाणे एक माणूसही होता.

ई साहित्य प्रतिष्ठान दहा वर्षांपूर्वी सुरू झालं. जगभरात ई पुस्तकांची संकल्पना रूजू लागत असतानाच मराठीतही ई पुस्तकं सुरू झाली. मराठीत अमॅझॉन सारखे प्रचंड इन्व्हेस्टमेंट करणारे खिलाडी उतरले. त्यांच्यासमोर ई साहित्य म्हणजे अगदीच लिंबुटिंबू. पण गेली दहा वर्षे आणि आजही गुगलवर “मराठी पुस्तक” किंवा “Marathi ebook” टाकले की ४ कोटी ९३ लाख नांवांमध्ये पहिले दुसरे नाव येते ते ई साहित्यचेच. ही करामत आहे आमच्या लेखकांची. वाचकांना सातत्याने दर्जेदार मनोरंजक उच्च प्रतीची पुस्तके “विनामूल्य” देणारे आमचे लेखक हेच या स्पर्धेचे विजेते आहेत.

मराठीत “साहित्यरत्नांच्या खाणी” निपजोत या ज्ञानोबांनी मागितलेल्या पसायदानाला ईश्वराने तेवढ्याच उदारतेने खाणींचा वर्षाव केला. मराठीचे दुर्दैव हे की या खाणींतली रत्ने बाहेर आणणे आणि त्यांचे पैलू पडल्यावर त्यांना शोकेस करणे आणि जागतिक वाचकांसमोर ते पेश करणे यात आपण कमी पडलो. इथे उत्तम साहित्यासाठी भुकेलेले वाचक आणि उत्तम वाचकांच्या प्रतिक्षेतले साहित्यिक यांच्यात ब्रिज बनणे आवश्यक आहे. विशेषतः डॉ. नितीन मोरे यांसारखे साहित्यिक ज्यांना लिहिण्यात आनंद आहे पण त्यापुढील जटील प्रक्रियेत पडण्यात रस नाही अशांसाठी. विदेशांत मोठे लेखक एजंट नेमतात आणि ते बाकी सर्व व्यवहार पहातात. मराठीत ही सोय नाही.

ई साहित्य प्रतिष्ठान ही काही अनुभवी प्रोफेशनल प्रकाशन संस्था नव्हे. पण गेल्या दहा वर्षांत आमच्या हे लक्षात आले की मराठीत रत्नांच्या खाणी आहेत आणि त्यांत उतरून हात काळे करून माती गाळ उपसत राहून जर चिवटपणे काम करत राहिले तर एकाहून एक भारी रत्ने गवसणार आहेत. एखाद्या मोठ्या धनिकाने, पंडितांच्या सहाय्याने, दरबारी आश्रयासह जर हे काम हाती घेतले तर मराठी भाषेतले साहित्य जागतिक पटलावर आपला ठसा नक्की उमटवेल.

डॉ. नितीन मोरे यांची तेरा अप्रकाशित पुस्तके प्रकाशात आणण्याचा मान ई साहित्यला मिळाला. शंभू गणपुले यांची नऊ, डॉ. वसंत बागुल यांची बारा, शुभांगी पासेबंद यांची आठ, अविनाश नगरकर यांची, डॉ. स्मिता दामले यांची पाच, डॉ. वृषाली जोशी यांची तीन, डॉ.

सुजाता चव्हाण यांची पाच, अनिल वाकणकर यांची पाच अशा अनेकांच्या पुस्तकांना वाचकांपर्यंत नेण्याचे भाग्य ई साहित्यला लाभले. असे अनेक “स्वांतःसुखाय” लिहीणारे उत्तमोत्तम लेखक कवी या मराठीच्या “साहित्यरत्नांचिया खाणीं” मध्ये आहेत. अशोक कोठारे यांनी महाभारताच्या मूळ संहितेचे मराठी भाषांतर सुरू केले आहे आणि आजवर ३००० पृष्ठे प्रकाशित झाली आहेत. सौरभ वागळे, सूरज गाताडे, ओंकार झाजे, पंकज घारे, विनायक पोतदार, दिप्ती काबाडे, भूपेश कुंभार, सोनाली सामंत, केतकी शहा असे अनेक नवीन लेखक सातत्यपूर्ण लेखन करत आहेत. ई साहित्यकडे हौशी लेखकांची कमी कधीच नव्हती. आजवर सुमारे सहाशे कवी लेखकांचे साहित्य ई साहित्यतर्फे प्रकाशित केले गेले आहे. पण आता हौसेच्या वरच्या पायरीवरचे, लेखनाकडे गंभीरपणे पहाणारे आणि आपल्या लेखनाला पैलू पाडण्याकडे लक्ष देणारे लेखक आता येत आहेत. त्यांच्या साहित्याच्या प्रकाशाला उजाळा मिळो. वाचकांना आनंद मिळो. मराठीची भरभराट होवो. जगातील सर्वोत्कृष्ट साहित्यिक प्रसवणारी भाषा म्हणून मराठीची ओळख जगाला होवो.

या सर्वात ई साहित्याचाही खारीचा वाटा असेल हा आनंद. आणि या यशात ई लेखकांचा सिंहाचा वाटा असेल याचा अभिमान.

आमेन

सुनील सामंत

अध्यक्ष, ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahitya.com
esahitya@gmail.com